

**ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ
ТА ТВОРЕННЯ МІФІВ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ
ТА ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ**

Монографія

УДК [930.85+130.2]:001(477)
Д30

Рецензенти:

Даниленко Віктор Михайлович, д.і.н., професор, завідувач відділу України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України;

Лисенко Олександр Євгенович, д.і.н., професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № _____ від 29 квітня 2021 року)*

Д30

Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі : монографія / наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салата, к.філол.н., проф. Ю. І. Ковбасенко. – Львів-Торунь : Liha-Pres, 2021. – 200 с.

ISBN 978-966-397-233-6

Колективна монографія «Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі» присвячена висвітленню ролі української гуманітаристики в деміфологізації історичної культури, розвінчуванню пострадянських міфів у сучасній українській та зарубіжній історіографії та культурології.

Монографія адресована науковцям, викладачам та студентам, а також широкому колу шанувальників гуманітарного знання.

УДК [930.85+130.2]:001(477)

ISBN 978-966-397-233-6

© Київський університет
імені Бориса Грінченка, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

РОЗДІЛ І.

**МІФОЛОГЕМИ В СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ТА ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ** 7

Олександр Удод

Історична наука як фактор деміфологізації історичної культури: простір мас-медіа і соціальних мереж 7

Ярослав Калакура

Деміфологізація постатей тоталітарних режимів у контексті деколонізації та деколонізації української історіографії 21

Олександр Потильчак, Олексій Гончаренко,

Віктор Шарпаний, Жанна Іщенко

Українське поштове марковидання і деміфологізація національного наративу: один сюжет з історії проблеми 42

Оксана Салата

Роль ЗМІ у творенні міфів та дезінформації населення окупованих територій України 79

Фелікс Левітас, Олександр Трухан, Шаміль Рамазанов

Міф і Антиміф про Другу світову війну в зарубіжній історіографії 99

РОЗДІЛ ІІ.

**ІМПЕРСЬКІ ІСТОРИЧНІ МІФИ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ** 123

Борис Драмарецький

Процес творення радянського міфобачення у 20–30-х рр. ХХ ст. 123

Олександр Бонь

Повсякденність у радянських таборах: міфи та реальність 147

Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі 3

Юрій Ковбасенко, Данило Філоненко Стратегії десакралізації імперських міфів засобами художньої літератури	162
Валерій Ластовський Наукова міфологізація історії Черкащини та проблеми її подолання	184
ПРО АВТОРІВ	198

ПЕРЕДМОВА

Історична наука займає важливе місце в гуманітарній сфері та є важливою складовою підготовки фахівців-гуманітаріїв. Адже історія – це минуле, яке є актуальним для сучасного та майбутнього суспільства. У останні десятиліття ця проблема чимдалі частіше обговорюється під час проведення конференцій, круглих столів, диспутів тощо. Про це ж свідчить тематика світових конгресів істориків останніх років, а також процес деміфологізації історії сучасної України. Сучасна історична наука прагне розв'язати стратегічне питання достовірності історичного знання в сучасній Україні.

Закономірно, що в наш складний час історичне знання стало особливо актуальним. Оскільки адекватне сприйняття минулого дозволяє не лише краще ідентифікувати сучасність, а й знаходити оптимальні шляхи подальшого розвитку, історія є важливим чинником реальної політики.

Проблема полягає в тому, що об'єктом наукового вивчення є не завжди точне знання історичних фактів. Нерідко на перше місце виходять їхні сумнівні інтерпретації, різні історичні концепції та міфи, що переслідують цілком прагматичні (насамперед політичні) цілі. В історії безліч прикладів, коли до фактів звертаються дуже рідко, вибірково-тенденційно чи взагалі ними нехтують. Саме такий підхід до вивчення історичних подій та явищ перешкоджає максимально об'єктивному розумінню історичних процесів. У першу чергу це стосується, звичайно, найбільш значущих історичних подій в історії людства: воєн, революцій, які зачіпають історію цілих націй і держав, долі мільйонів людей.

Історичні містифікації тривають і сьогодні. Політики та вчені, котрі їх “обслуговують”, цілеспрямовано створюють помилкові суспільно-політичні конструкції, здатні приховати справжні мотиви та причини історичних подій або надати цим подіям не притаманного їм значення. На жаль, це стосується не лише новітньої чи нової, а й давньої та середньовічної історії. Тим більше, що іноді через величезну віддаленість у часі важко

навіть зрозуміти справжні суть і мотивацію окремих вчинків та історичних діянь.

Нині перед науковцями стоїть важливе завдання деміфологізувати історію та протистояти продукуванню нових міфів, залучаючи до своїх досліджень якомога більше джерел і критично оцінювати факти.

Коллективна монографія “Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі” присвячена розкриттю ролі гуманітаристики в процесі деміфологізації історичної культури; розвінчуванню міфологем у сучасній світовій історіографії та літературі; викриттю постімперських міфів в сучасній українській та зарубіжній гуманітаристиці; застосуванню прийомів наукової критики джерел та їхньої інтерпретації в сучасному науковому та інформаційному просторах.

РОЗДІЛ І. МІФОЛОГЕМИ В СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ

Олександр Удод

Історична наука як фактор деміфологізації історичної культури: простір мас-медіа і соціальних мереж

Historical science as a factor in the demythologization of historical culture: the space of mass media and social networks

The author presents historical science as a factor in the demythologization of historical culture; space of mass media and social networks as a repeater of historical researches conducted by scientists and historians.

The new role of history, which can be realized only through the public dimension of historical practice, has been demonstrated. The imperfection and underdevelopment of the infrastructure of the contemporary information space of Ukraine “complicate the life” of academic (conventional) history and lead to the uncontrolled production and dissemination of mythologized knowledge of history. It is proved that the content of historical knowledge can be very diverse: from scientific, journalistic, popular to mythologized, falsified, textbook, etc. All of them have the right to exist in Ukraine (both organized, formally, and spontaneously, informally). But the requirements for the content of encyclopedic publications should be unchanged, they can only be deeply scientific, thorough, evidence-based. Another specific condition is set for the content of historical knowledge – the publication can only be about the completed event.

The researcher has concluded that the competition between science and mythmaking continues. This can be clearly seen on the example of the formation of the content of historical knowledge. There are many reasons for this, both objective and subjective. They demonstrate the general crisis of the humanities in Ukraine and society's attitude to science and its history. To overcome this state, the authority of a scientist, the National Academy of Sciences of Ukraine, and academic knowledge should be returned to society. Scientists, in turn, should not be silent and should not miss any manifestation

of pseudo-scientific ignorance. Scholars should actively go into public space, become public intellectuals, involve all components of public history. There should be reasonable protectionism of the state in this area: the market would not regulate such things. Fundamental encyclopedic projects should be regarded as a nationwide affair, a humanitarian attribute of statehood.

Проблема деміфологізації історії, подолання псевдонаукових концепцій є надзвичайно актуальною та важливою для сучасної української історіографії. Заради справедливості варто зауважити, що її гострота ніколи й не спадала. Становлення власне сучасної української історичної науки (після 1991 року) відбувалося в умовах всеохоплюючого протистояння з міфологізованою версією минулого України, що активно підживлювалася майже усіма політичними режимами в нашій державі. Нинішня деміфологізація історії за масштабами та глибинним проникненням в усі форми розповсюдження історичних знань може прирівнятися до кампанії “боротьби з буржуазною фальсифікацією історії”, що постійно велася в радянські часи.

Роль історичної науки (академічної та університетської) в деміфологізації минулого є безсумнівною і не потребує апіорі якоїсь додаткової аргументації. Але сучасні тексти (наративи) породжують, відповідно, і сучасні контексти (умови, обставини функціонування історичної науки, вплив історичної політики та ін.). В сучасній історичній науці всі види звернення суспільства до власної історії – професійного і непрофесійного – прийнято відносити до сфери ідеологічної, а саме – до історичної свідомості. Для аналізу ситуації може підійти також парадигма “історичної культури”, що розвивається в останні роки рядом істориків (Л.П. Репіна, В.А. Тишков, С.П. Стельмах). В історичну культуру суспільства включають способи соціального продукування історичного досвіду і форми його маніфестації в житті спільнот, тобто вся сукупність сприйняття, уявлень, суджень і думок стосовно подій, особистостей і явищ минулого, всі форми їх конструювання, фіксації, трансляції і функціонування (від наукових до художніх і повсякденних). Історична культура в цьому контексті виступає як артикуляція історичної свідомості суспільства.

В останній третині ХХ ст. відбулося переосмислення форм і способів присутності історії в європейській культурній та політичній свідомості. Уявлення про характер і структуру історичного усвідомлення народів модифікувалися від соціально-філософської категорії до професійної історіографії. Поняття “історична культура”, на відміну від всеохоплюючої історичної свідомості, зацентрувала увагу на інституціональному та рефлексивному аспекті, який культивував уявлення про минуле. Вперше термін “історична культура” вжив французький історик Б. Гене в 1980 році у своїй праці “Історія та історична культура середньовічного Заходу”. Остаточою в науковий обіг термін “історична культура” ввів Й. Рюзен у 1994 р. в праці “Що таке історична культура? На шляху до нового історичного мислення”. В історичній культурі відбиваються та з’єднуються минуле, сьогодення, пам’ять та давня, середня і новітня історія. На думку С.П. Стельмаха, “поняття “історична культура” ототожнюється з “будівництвом” минулого на академічному рівні професійними істориками та на аматорському рівні через засоби масової інформації, які вимальовують суспільству “образ минулого” (Стельмах та ін., 2014, с. 49). Професійні історики занепокоєні неоднозначними наслідками активного “вторгнення” сучасності в історіографічний процес та розширення кола учасників процесу історичної репрезентації. Щодо української історіографії, то поняття “історична культура” до її термінологічного історичного апарату було введено нещодавно й ще не встигло закріпитися в професійній корпорації історіографів. С.П. Стельмах в енциклопедичній статті “Історія культур пам’яті” (2005 р.) зазначив, що тепер історики змушені не лише досліджувати минуле, а й змістити увагу з питання “що відбулося в минулому?” на питання “що відбувається в нашому сучасному завдяки минулому? Це знаменує перехід від історії, яка відслідковує сліди минулого, до історичної культури, яка дозволяє спостерігати, як саме минуле продовжує жити в сучасному, як воно пов’язане з нашим життям, нашими рішеннями та нашими орієнтирами на майбутнє (Стельмах С., 2005). Попри численні розбіжності в розумінні “історичної культури”, які спостерігаються в сучасній історіографії, можна вважати усталеним тлумачення цього

феномену з трьох висхідних позицій: 1) історична культура як синонім до культури історичної пам'яті в руслі осмислення проблематики культурно-історичної спадщини народів; 2) історична культура як засіб політичної інструменталізації знання про минуле в сучасному суспільстві; 3) історична культура як естетична презентація минулого через особливі способи символізації. Відтак “історична культура” не обмежується виключно аналізом історичної літератури, тому, на відміну від історіографії, розширює поле дослідження. Поняття “історична культура” охоплює різноманітні стосунки між професійною історіографією і більш широкою сферою суспільних уявлень про історію в різні епохи та періоди. Характер цих взаємодій не варто розглядати як спрямований процес еволюції свідомості від загальної до наукової академізації і критичного перегляду масових або повсякденних уявлень про минуле. Якщо поняття “культура” ілюструє те, яким чином суспільство сприймає реальність, то “історична культура” показує як суспільство ставиться до свого минулого.

Академічна історична наука, на відміну від ненаукового, побутового розуміння історії, що є живильним ґрунтом для її міфологізації і спотворення, пошановує та дотримується певних методологічних правил. Ці правила, за Карлом Поппером, можна також назвати конвенціями. Вони є результатом домовленості чи згоди, досягнутої даним колом дослідників. У філософії та історії довго дискутувалася так звана доктрина конвенціоналізму. Звідси академічну історію прийнято називати конвенційною. Для академічної (конвенційної) історії характерними методологічними правилами є, зокрема, культ факту, вимоги об'єктивності, принцип причинно-наслідкових зв'язків, а також прагнення істини. Тому достатньо буде заперечити конвенції академічної історії, щоб отримати характеристику історії неконвенційної. А отже, на думку Еви Доманської, це є “історія, що шанує суб'єктивізм, у наративі ламає причинно-наслідковий порядок, із підозрою ставиться до поняття істини, експериментує зі способами представлення та використовує різні засоби передавання інформації, серед яких писані тексти є лише одним із можливих варіантів. Ця історія позитивного ставиться до емоцій, емпатії та щирості, що використовуються не тільки як

методологічні засоби, але також сигналізують локацію автора в наративі, який часто розглядає історіюписання як форму боротьби з різними формами утиску. Характерним також є те, що її творці мають схильність до теоретизування і часто поєднують досконалий дослідницький вишкіл з дуже доброю ознайомленістю з теорією та методологією”. (Доманська Е., 2012, с. 96) Розглядаючи відносини між академічною та неконвенційною історією, деякі дослідники (Томас Кун та ін.) кваліфікують неконвенційну історію як певну аномалію щодо конвенційних форм писання про минуле.

Живильним середовищем для неконвенційної історії, що продукує новітні міфи в українському соціумі стосовно минулого та способів його пізнання, є мас-медіа та соціальні мережі. Нова роль історії (відповідь на питання “що відбувається в нашому сучасному завдяки минулому?”) може бути реалізована тільки через публічний вимір історичної практики. Недосконалість і недорозвиненість інфраструктури сучасного інформаційного простору України “ускладнюють життя” академічної (конвенційної) історії і призводить до неконтрольованого продукування та розповсюдження міфологізованих знань з історії. Ось чому ми розглядаємо історичну науку як один із факторів деміфологізації історичної культури, або, образно кажучи, “бастіоном здорового глузду”. Ця метафора була взята із привітання новообраного Президента Національної академії наук України А.Г. Загороднього до міжнародного дня науки 10 листопада 2020 року: “Наука повсякчас розсуває межі відомого, дивиться далі, за обрії, і бачить більше, відкриває закони, які керують Всесвітом. Не менш важлива її функція – залишитися надійним бастіоном здорового глузду і наукового світогляду в часи, коли все піддається сумніву й відбувається наступ войовничого невігластва” (Загородній А., 2020). Прикметно, що серед дуже багатьох нагальних проблем української науки – мізерне фінансування, застаріла інфраструктура, відтік кадрів, падіння престижу праці вченого та ін. – Президент НАН України наголосив саме на цій – боротьба з невіглаством, псевдонаукою, міфологією та фальсифікацією наукових знань. Очевидно, що проблема навіть перзріла і вимагає системної діяльності вчених, державних органів,

громадських організацій з метою протидії “войовничому невігластву”. Надзвичайно важливу роль у цій справі має, безумовно, відігравати, наприклад, енциклопедистика, адже саме її жанрові особливості передбачають популярність викладу, що розраховано на широке коло читачів, та поєднання з науковою чіткістю та логікою викладу матеріалу, що не допускає недбалого, наближеного, однобічного висвітлення явищ і фактів. Дискусійність, різні точки зору, авторські концепції, як правило, мають залишатися у творчих лабораторіях вчених як науковий інструментарій, а на сторінки енциклопедичних видань мусять потрапляти вивірені, апробовані і безспірні тексти. Є дуже багато різножанрових видань, але енциклопедія залишається мірилом класики. Історики, політологи мають у 2020 році писати тексти так, щоб люди нормально, без сміху й іронії читали їх і в 2040 й 2050 році. Публікації в енциклопедіях не можуть бути політично кон’юнктурними, такими, що швидко втрачають актуальність, це і є мірилом класики. Енциклопедію інколи справедливо прирівнюють до Біблії, бо енциклопедичні тексти повинні сприйматися на віру, читачі мають бути впевнені у непогрішимості й безпомилковості цих текстів. І енциклопедія якраз і має виконувати цю роль останнього “бастіону здорового глузду”.

З усіх галузей науки, очевидно, проблема відбору знань для енциклопедичних видань є найбільш гострою саме для історичної науки. Контент (зміст) історичних знань щоденно і щохвилино проходять прискіпливу суспільну перевірку на вірогідність, істинність, правдивість, об’єктивність... Кожна людина, кожне нове покоління людей мають право ставити минулому свої питання і отримувати на них адекватні своєму часу відповіді. Контент (від англ. Content – зміст) – це інформаційний зміст історичних знань. Хто формує ці знання? В ідеальному варіанті – тільки історична наука. Але в суспільствах з аномаліями політичної системи (тоталітаризм, обмеження свободи слова, нехтування академічною свободою, цензура, перебільшення ролі історичної політики та ін.) на таку роль можуть претендувати державні органи, різні політичні утворення, громадські об’єднання, окремі громадяни. Досить часто спостерігається прагнення до так званої “офіційної історії”, коли держава

намагається адміністративно, силою закону розв’язувати історичні наукові дискусії. Чи можлива “офіційна історія” в сьогodнішній Україні? Ні, адже це означало б або повернення до далекого минулого на кшталт цитатників із Короткого курсу історії ВКП(б), або творення нового канонічного катехизису з української історії на зразок “єдиного підручника”, обов’язкового (одинакового) мінімуму знань (“змістових ліній”) з історії. В умовах ідеологічного плюралізму, відсутності державної ідеології історики, які творять науковий контент, можуть опиратися тільки на своє сумління та моральні вимоги неформального професійного стандарту.

Історія підтверджує, що найважче дається творення спеціалізованих історичних енциклопедій. Непроста доля, наприклад, спіткала Радянську енциклопедію історії України, яка видавалася в 1969–1972 рр. Останній, 4-й том РЕІУ (підписаний до друку після відставки П.Ю. Шелеста з поста Першого секретаря ЦК КП України, а саме 7 серпня 1972 р.), видрукований накладом у 40 тис примірників, прямо з Київської фабрики потрапив у склади бібколекторів, а не в книжкові магазини. Тільки окремим категоріям громадян (зокрема студентам історичних факультетів) можливо було придбати цей том, як і три попередні, за символічну ціну – 5 копійок при його номінальній вартості 3 крб. 50 коп. Подібною “уцінкою” комуністична влада зайвий раз підкреслювала своє ставлення до енциклопедичних досліджень у галузі історії України (Удод О., 2015, с. 246). Більш успішною була доля за своєю сутністю теж енциклопедичного видання – 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” (керівник проекту академік П.Т. Тронько), яка була удостоєна Державної премії СРСР (небачене в радянські часи явище, коли “національне” видання отримало відзнаку Москви). Не дивлячись на ідеологічні ритуальні штампи (в комуністичні часи по-іншому не могло бути), які присутні в текстах “Історії міст і сіл”, вона не втратила своєї наукової актуальності й сьогодні, активно використовується вченими, краєзнавцями й освітянами. Сучасна “Енциклопедія історії України” (2003–2020рр.) в 10 томах (12 книгах) вінчала собою стан української історичної науки початку ХХІ ст. Не дивлячись на її наукову досконалість,

що була відзначена Державною премією в галузі науки і техніки України, вона, як і будь-яке інше енциклопедичне видання, має постійно оновлюватися, доповнюватися, трансформуватися в електронний формат, набувати відкритого характеру. Але при цьому історики критично ставляться до публікацій, наприклад, у “Вікіпедії”, де допускається редагування (колективне) на так званих волонтерських засадах. В Україні немає такого досвіду організації і підтримки електронних видань як в Німеччині, де фальсифіковані статті можуть протриматися в інформаційному просторі не більше 5 хвилин. Абсурдним є також видання наукової продукції з історичної науки довідкового характеру, що здійснюється в “авторській редакції”. Едитологія (наука про методологію оприлюднення публікацій) має свої чіткі правила і норми, нехтування якими (через бідність і неможливість оплатити працю редакторів та коректорів) призводить до дискредитації наукових видань (особливо підручників чи енциклопедій) і створює сприятливі умови для псевдонаукових спекуляцій та спотворень істинності знань. Іншою проблемою, не менш важливою, є перенасичення інформаційного простору України науковими і позанауковими історичними знаннями. Постає необхідність вироблення вміння генералізувати інформаційний матеріал, відбирати найбільш суттєвий і показовий, відкидати ті публікації, які не приводять до якісних зрушень в науці, а є, по суті, так званим історіографічним фоном. Важливо також враховувати, кому, якій цільовій аудиторії адресується те чи інше наукове видання. Потреби читацької чи учнівської аудиторії повинні задовольнятися науково доброякісними виданнями. Не варто занижувати рівень науковості в залежності від кон’юнктурних настанов, наприклад, так званої “НУШ” (нової української школи), основним постулатом якої став компетентнісний підхід. Його абсолютизація неминуче приведе до збіднення наукового змісту освіти. Учень, який має лише компетенції із навчальних предметів, це – “Поверхаххапайко” (персонаж радянської дитячої літератури). При перебільшеній ролі компетентнісного підходу не виростуть в навчальних закладах ані гуманітарії, ані фізики-теоретики. Буде втрачена фундаментальна наука як основа всіх інших наук та інтегрованого,

цілісного уявлення про світ. До школи треба повернути викладання *основ науки* (в предметній або інтегрованій формі).

Контент історичних знань може бути найрізноманітніший: від наукових, публіцистичних, популярних до міфологізованих, сфальсифікованих, підручникових та ін. Всі вони отримали в Україні право на існування (як організовано, формально, так і стихійно, неформально). Але при всій плюралістичності знань, які можуть функціонувати в соціумі, незмінними є вимоги до контенту енциклопедичних видань, вони можуть бути лише глибоко наукові, ґрунтовні, доказові. Для контенту історичних знань висувається ще одна специфічна умова – публікація може бути лише про завершену подію. Історики, на відміну від політологів, публіцистів, журналістів можуть досліджувати тільки факти, події, явища, які вже відійшли в минуле. Продовжувана подія – це не об’єкт для історичного аналізу. В цьому сенсі професія історика, його науковий апарат більше схожі на дослідження, наприклад ботаніків: повний, достовірний опис будь-якої рослини може бути зроблений тільки на основі спостережень над повним циклом її життя від паростка до плоду. Професійна історія відрізняється від інших форм знань про минуле тим, що вона ґрунтується на фактах, і цей базис відокремлює історію від міфу, легенди, вигадки чи політичної спекуляції. Істориком необхідно знаходити факти в джерелах, за допомогою критичного аналізу (внутрішня і зовнішня критика джерела) відокремлювати від фактів все недостовірне, неважливе, несуттєве, подібно до того як археолог очищує від ґрунту керамічні артефакти. Без фактів історія втрачає основу, базис; факти надають історії статус об’єктивної, доказової, наукової дисципліни. В свою чергу, без діяльності історика факт втрачає свій сенс. Факт – завжди якість узагальнення, зроблене істориком на основі вибірки важливого, або такого що, стосується справи, тобто вмонтованого у відповідний контекст (Репина Л., 2004, с. 31). Отже, не якась надумана “теорія відстоювання (нехай відлежить)” подій та фактів не дає можливості робити вірогідні історико-наукові публікації про, наприклад, Революцію Гідності 2014 року у 2020 році чи раніше, саме через незавершеність на даний момент суспільно-політичної кризи в Україні, що розпочалася Майданом кінця 2013 – початку 2014 рр.

Наукові історичні знання постійно зазнають тиску, конкуренції з боку міфологічних, псевдонаукових знань. Українське суспільство і держава у цьому суперництві науки і лженауки займають пасивну позицію. Про це з гіркотою зазначав відомий історик – публічний інтелектуал Василь Рясевич: “Історія як академічна наука незалежній Україні непотрібна. А як ненаука – розходиться, немовби гарячі пиріжки в морозний день. Навколоісторична вакханалія здається якимось поганим сном, що надто затягнувся. Якоюсь нескінченною пиятикою, після якої ніяк не настане похмілля” (Рясевич В., 2019). Історія як наука не цікава для медіа. Бо історія консервативна, інерційна. Тут майже не буває сенсацій, мало скандалів... Саме традиційні мас-медіа та новітнє явище – соціальні мережі є живильним простором для історичної міфотворчості і лженауки. Подолати розрив між академічною історичною наукою і масовою суспільною свідомістю через продуману систему популяризації історичних знань не вдається. Кількаразові спроби розробити і прийняти державну соціальну цільову програму популяризації історичної науки в 2010–2020 рр. зазнали невдачі. Бо долю такої гуманітарної проблеми в Україні визначає Мінекономіки як центральний орган виконавчої влади, відповідальний законодавчо за такі програми.

А натомість ми спостерігаємо відвертий наступ “войовничого невігластва”. Кілька прикладів:

16 липня 2020 р. в м. Дніпрі у Дніпропетровському історичному музеї імені Д. Яворницького мала відбутися наукова конференція “Ідентичність в історії: міждисциплінарний вимір”. Але вона була фактично зірвана під час першої панельної дискусії “Козацький міф як фактор регіональної ідентичності”. Втрутилися місцеві “шарікови”, які вирядилися в “козаків”. Активісти виступали проти терміну “козацький міф”, проти можливості існування кількох ідентичностей та інших власне наукових проблем. Організатори наукового форуму змушені були зупинити проведення заходу та викликати поліцію. Скандал навколо конференції і діяльності музею підіграли журналісти публікацією у місцевій газеті “В історичному музеї вважають козаччину міфом та закликають примиритися з наслідками колонізації”. Слово науковців університету, працівників музею потонуло у войовничому невігластві псевдопатріотів.

Дивну позицію демонструю українська влада в питаннях, коли треба чітко розмежувати науку та псевдопатріотичну риторику деяких авантюристів. Запорізькі історики (національного університету, заповідника “Запорізька Січ” на острові Хортиця) роками викривали “діяльність” на історичній ниві “народного академіка, адмірала” А.І. Авдеєнка, який спотворював історію запорозького козацтва, фальшував документи, підробляв фото, видавав книги із сфабрикованими грифами Національної академії наук України. До Інституту історії України зверталися громадські організації, які намагалися вивести на чисту воду цього псевдоісторика. Інститут підтримав запорізьких колег, вказав на абсолютну абсурдність і далеку від наукової історії активну публікаторську діяльність “адмірала” Авдеєнка. А результат? Указом Президента України П.О. Порошенка 27 червня 2018р. “академік-адмірал” був удостоєний звання “Заслужений працівник культури України”.

Всім професійним історикам добре відома активність у сфері псевдоісторії мостобудівника-залізничника В.Б. Білінського (“Країна Моксель” та ін.). Але в 2011р. Держкомтелерадіо України як орган центральної виконавчої влади, що опікується премією імені Івана Франка, нагородив Білінського цією відзнакою з формулюванням “за найкращу наукову роботу в інформаційній сфері” (!?) А фінансоване державою товариство “Знання” збирає для містифікованих лекцій Білінського чисельні аудиторії. Протести вчених-істориків залишилися почутими тільки в науковому середовищі. Влада ніяк не прореагувала на голос “бастіону здорового глузду”.

Ще одним претендентом на лауреатські лаври став кандидат психологічних наук, доктор політології В.М. Бебик, який теж почав активно писати на історичні теми, нехтуючи наукою і здоровим глуздом щодо витоків та історії українців. Кілька разів його кандидатура висувалася на здобуття Державної премії ім. Т. Шевченка. Авторитетні заяви Спілки археологів України, Інституту археології України НАН України (доктори наук Л. Залізник і В. Отрощенко), академіка П. Толочка ніяк не можуть зупинити псевдоісторичне невігластво В.М. Бебика.

До “войовничого невігластва”, на жаль, долучаються й деякі діячі культури України, які, не знаючи наукової історії, досить часто попадаються на прагненні до сенсацій та спекуляцій на патріотичну тему. 30 серпня 2020 р. на ресурсі “Радіо свободи” вийшла стаття І. Костенко, М. Остапенко, Л. Мудрак “Тисячолітній меч і українська мова. Що кажуть про це в Музеї історії України?” Авторки цієї публікації зробили для себе “сенсацію”: у збірці Національного музею історії України зберігається унікальний меч, який на своєму лезі має напис “Коваль Людота” – своєрідний автограф майстра “тисячолітньої давнини”. Далі вони акцентують увагу на тому, що напис зроблено українською мовою (“коваль” це ж не “кузнец”!), що грамоту знали не лише князі та священнослужителі, але й звичайні ремісники (зброярі). А потім активісти роблять й політичні висновки: музей приховує артефакти української історії, перебуває в полоні “руського мира”, популяризує за гроші українських платників податків ідеї, які працюють на посилення агресора... А насправді патріоти від журналістики не знали давно відомих професійним історикам речей: меч виготовлений у скандинавському звіриному стилі “Рінгерікі” британським майстром у кінці XI ст. А “сенсаційний” напис про “Коваля Людоту” “побачив” у стертих фрагментах орнаменту російський історик А.М. Кірпи́чников, виконуючи політичне замовлення проти норманської теорії. Отже, “коваль Людота” – це міф, такий самий як і його українське походження. А рівень фактичної обізнаності українських журналісток переконують в тому, що їхньою референтною літературою є не праці відомих істориків, а низькопробна пропаганда та радикальний націоналізм (Андрощук Ф., 2020). Ця історія з мечем “коваля Людоти” вкотре підтверджує незаперечну істину: патріотизм не можна формувати на фальшивих знаннях як би вони привабливо не виглядали!

Фальшиві історичні знання, на превеликий жаль, попадають і в енциклопедичні видання.

В 2003 році у першому томі “Енциклопедії історії України” була опублікована стаття члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра “Велесова книга” (назва взята в лапки). (Котляр М., 2003) Вона витримана в дусі класичних вимог до

енциклопедичних статей. В самому означенні “Велесової книги” чітко вказано, що це фальсифікат XX століття, вигаданий твір, що “оповідає” історію Русі з IX століття до н.е. до часів Аскольда і Діра (IX століття н.е.). Автор посилається також на роботи російського історика О.В. Творогова – найвідомішого дослідника цього фальсифіката, який давно і переконливо спростував усі версії справжності “Велесової книги”. Здавалося б, повернення до дискусії щодо справжності “Велесової книги” вже не може бути. Але буквально через 2 роки в “Енциклопедії сучасної України” в 2005 році у четвертому томі з’являється стаття В.А. Савченка про “Велесову книгу” (без лапок) як зібрання текстів, у яких йдеться про слов’янську історію та міфологію (Савченко В., 2005). Автор покликається на літературу, яка не може вважатися власне науковою (Б. Яценко “Велесова книга” – пам’ятка IX ст., Ю. Шилов “Велесова книга” та актуальність прадавніх учень та ін.). Натомість роботи М.Ф. Котляра і О.В. Творогова проігноровані. Немає й згадки про статтю в 1-му томі Енциклопедії історії України. І це при тому, що обидві енциклопедії видаються одним і тим самим органом – Національною академією наук України (Інститутом історії України та Інститутом енциклопедичних досліджень). Як цей парадокс може розцінити читач? Як відкат назад, повернення міфологізованої історії чи перемогу невігластва? Зрозуміло, що такі речі в енциклопедичних виданнях просто недопустимі.

Отже, конкуренція науки та міфотворчості продовжується. Це добре простежується на прикладі формування змісту (контенту) історичних знань. Причин цього багато – як об’єктивних, так і суб’єктивних. Вони демонструють загальний кризовий стан гуманітаристики в Україні та ставлення суспільства до науки та своєї історії. Щоб подолати цей стан, у суспільстві треба повернути авторитет вченого, Національної академії наук України, академічних знань. Вчені, в свою чергу, не повинні мовчати і не пропускати жодного прояву псевдонаукового невігластва. Науковці повинні активно йти в публічний простір, ставати публічними інтелектуалами, задіяти всі складові публічної історії. Має бути розумний протекціонізм держави у цій сфері: ринок подібні речі не врегулює. Фундаментальні

енциклопедичні проекти повинні розцінюватися як загальнодержавна справа, гуманітарний атрибут державності.

Література

- Андрощук Ф. Про хунвейбів від національної історії. URL: <http://prostir.museum/ua/post/43026>
- Відкритий лист Всеукраїнської громадської організації “Спілки археологів України”. URL: <http://vgosau.kiev.ua>
- Доманська Е. 2012. *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле*. Київ : Ніка-Центр.
- Котляр М.Ф. Велесова книга : Енциклопедія історії України / у 10 т. К. : Наук.думка, 2003. Т. 1. С. 455.
- Привітання Президента НАН України академіка Анатолія Загороднього з нагоди Всесвітнього дня науки в ім'я миру та розвитку. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7138>
- Расевич В. 2019 Прокляття історією, або вдавання вселенської скорботи. URL: https://zaxid.net/proklyattya_istoriyeu_abo_vdavannya_vselenskoji_skorboti_n1465713
- Репина Л. П. 2006. Историческая культура как предмет исследования. Москва : Кругъ.
- Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. Москва : Дрофа, 2004.
- Савченко В.А. 2005. Велесова книга. Енциклопедія сучасної України. Київ : Ін-т енциклоп. дослідж. НАН України, 2005. Т4.
- Стельмах С. & Котова С. 2014. Исторична культура в сучасних зарубіжних та вітчизняних історіографічних дискурсах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, Вип. 4, 48–51.
- Стельмах С.П. 2005. Історія культур пам'яті. В: *Енциклопедія історії України*, Т. 3: Е–Й. Київ : Наукова думка, 601–602.
- Тишков В.А. 2011. Новая историческая культура. Москва : Изд-во МГОУ.
- Удод О.А. Исторична наука в Україні періоду “застою”: проблема взаємин істориків і влади / Дисциплінарні виміри української історіографії : кол. монографія. Київ : Ін-т історії України, 2015.

Ярослав Калакура

Деміфологізація постатей тоталітарних режимів у контексті декомунізації та деколонізації української історіографії

Demythologization of figures of totalitarian regimes in the context of decommunization and decolonization of Ukrainian historiography

Self-purification from various myths, distortions, falsifications, and reproduction of true history is one of the important and relevant problems of both Ukrainian and Polish historiographies, which during imperial and totalitarian regimes were subjected to ideological insinuations, prejudices and false assessments of a number of events, facts, phenomena and figures. Putin's war against Ukraine gave an additional impetus to the reincarnation of imperial and Soviet myths, exacerbation of the “war of histories”. The purpose of research is to clarify contemporary theoretical and methodological approaches to overcoming the consequences of mythologizing history, to outline directions for overcoming old ones and to prevent the creation of new myths and the construction of pseudo-heroes. The research methodology includes consistent adherence to the principles of historicism, anthropologism, refutation of false positions, civilizational, energetic and generational approaches, use of methods of historiographical criticism, comparative studies, modeling and own observations. Scientific novelty is conditioned by an in-depth analysis of the essence and mechanisms of mythologizing figures, its negative consequences, the presentation of new approaches to dispelling falsifications and distortions as a component of decolonization and decommunization of historical science and social consciousness. Conclusions. As a result of the research, three main directions of myth-making and distortion of historical truth in imperial, and thus in Soviet and contemporary Russian historiographies have been distinguished: a) appropriation of the history of Ukraine, its key figures; b) compromising real heroes, accusing them differently with the simultaneous imposition of mythologized Russian heroes under the guise of “common history” and “one people”, glorifying their role in Ukrainian history; c) silence or rehabilitation of the names of criminals involved in the repression and destruction of the Ukrainian people.

Attention is drawn to the facts of constructing new fake heroes, in particular during the Russian-Ukrainian war and during election campaigns; it is emphasized that the demythologization of history, demystification of artificial

myths, overcoming inferiority complexes harmful to the national revival, Little Russia and Little Europe identity remain a relevant task. Historians are intended to take an active social and civic position in the demythologization of history, to demonstrate their own integrity and impartiality.

Однією з ключових тенденцій сучасної світової історіографії має стати її очищення від різного роду міфів, спотворень та фальсифікацій і відтворення правдивої історії кожного народу, її персоналій. Ця проблема видається особливо актуальною для української та польської історіографії, які в часи імперських та тоталітарних режимів зазнали ревізій, інсинуацій і насадження упереджених та фальшивих оцінок цілої низки подій, фактів і явищ вітчизняної історії, особливо її ядра – антропологічної складової, тобто постатей. При цьому йдеться про руйнівні сліди не лише комунізації, а й імперської колонізації. Як засвідчує суспільна практика, деколонізація є не менш складним, а в дечому навіть глибшим і тривалішим процесом, ніж деколонізація, особливо в контексті боротьби за самоідентифікацію українців і поляків, поглиблення їхніх взаємин. Австро-Угорська, а ще більшою мірою Російська імперія намагалися нав'язати своє уявлення про історію українців і поляків, зобразити їх одвічними ворогами, видати фактично окуповані терени за свої історичні території, щоб утвердитися на них. Послідовно нав'язувалися чужа мова, культура, топоніміка, свідомість, висувались концепції про один народ, спільну історію, спільних героїв і ворогів. Спотворення історичної пам'яті, міфологізація героїв, фальшиве трактування минувшини та сьогодення шляхом навмисної підміни або фабрикації джерел, фактів, поширення міфів, формування і насадження стереотипів мислення, наклеювання ярликів на інші країни й народи були складовим компонентом імперської політики Росії та технологіями, спрямованими на маніпуляцію історичною свідомістю. Сучасна російська історіографія не лише успадкувала цю ганебну традицію, а й довела технології створення образу внутрішнього і зовнішнього ворога до абсолютизації, не цураючись банальної фальсифікації, відвертої дезінформації, упереджених суджень, брехні, наклепів та ін.

До того ж, нинішні московські історики оголосили про своє право на монополію “правдивого і об'єктивного” висвітлення не лише своєї історії, але й чужої, включаючи й українську та польську.

Хоча після розпаду Радянського Союзу в процесі деколонізації та декомунізації історичної науки чимало зроблено для подолання негативних наслідків міфологізації історії, спростування міфів, але багато з них, як і старих ідеологем, продовжують побутувати в суспільній свідомості, історичній пам'яті, в історіографічній спадщині, в практиках історієписання як постколоніальний і пострадянський синдром. Ці негативні явища підігриваються неоімперською політикою Російської Федерації, кремлівськими істориками, парадигмою “русского міра”, агентами її впливу в Україні. Ось чому подальше очищення історії від імперських та комуністичних нашарувань і перекручень нашого минулого, від міфологізації його постатей залишається актуальним завданням як під кутом зору методологічних засад історіографії, так і для повсякденних дослідницьких практик. Від міфологізації історії застерігав видатний український філософ Мирослав Попович ще наприкінці 90-х рр. ХХ ст. (Попович М., 1998, с. 57–68), однак ці питання набули особливої гостроти в сучасних реаліях, коли деякі представники нинішньої влади та політикуму ностальгують за радянським минулим, декларують цінності, які аж ніяк не вписуються в контекст української національно-державницької ідеї та цінностей Революції Гідності.

Тема деміфологізації постатей тоталітарних режимів набуває особливої актуальності в умовах інформаційного суспільства та гібридних воєн. Злободенність і наукове значення її подальшого дослідження зумовлюються кількома чинниками: *по-перше*, вона все ще залишається в числі *недостатньо досліджених і з'ясованих проблем* як в історіографії, так і в історії загалом. Серед опублікованих праць з цієї проблематики заслуговують уваги студії В. Брехуненка, В. В'ятровича, В. Гриневича, Р. Іванченко, Г. Касьянова, О. Ковалевської, М. Лукінюка, В. Смоля, О. Толочка та ін. (Лукінюк М., 2003; Іванченко Р., 2006; Касьянов Г., 2013; В'ятрович В., 2014; Зашкільняк Л., 2015; Ковалевська О., 2015; Почепцов Г., 2015; Брехуненко В., 2017; Гриневич В., 2020),

в яких спростовується ціла низка міфів, успадкованих від імперського і радянського минулого, висвітлюються сучасні візії історії. Відрадно, що подібна проблематика критики фальсифікацій історії, спростування міфів, деколонізації історичної пам'яті наявна також у польській історіографії (Bodziany M., 2010; Sosnowska D., 2012; Jarzabek K., 2013). Окремих аспектів проблеми деколонізації історіографії, подолання синдрому комунізації торкався й автор даної розвідки (Калакура Я., 2016). Однак це лише початок роботи, оскільки тема настільки важлива і широка, що потребує продовження на основі системного підходу. *По-друге*, антропологічним поворотом української гуманітаристики, переходом від “історії подій” до “історії людей”. Орієнтація істориків на людиноцентризм має супроводжуватись відтворенням правдивих і об'єктивних оцінок усіх дійових осіб історичного процесу (Рафальський О., Калакура Я., Коцур В., Юрій М., 2020). *По-третьє*, живучістю стереотипів про так званих героїв, сконструйованих російською і радянською історіографіями, замовчуванням багатьох імен справжніх борців за волю і незалежність України, а також істориків, на чію творчість було накладено табу. *По-четверте*, новими викликами, пов'язаними з тривалою агресією і війною путінської Росії проти України, яка дала додатковий поштовх реінкарнації імперських та радянських міфів, загостренню “війни історій” (Гойман О., 2015). Історія стала ключовим сегментом гібридної війни боротьби не стільки за території, скільки за свідомість людей. Навіть у форматі російської академічної науки обговорюється питання про можливість і доречність відродження Імперії. Зокрема, в 2013 р. в Москві захищена кандидатська дисертація, присвячена досвіду імперських політичних технологій в організації великих держав (Лопухов Д., 2013). Ці та інші чинники переконливо доводять важливість і необхідність поглибленого аналізу сутності міфологізації постатей, її негативних наслідків для української історіографії, розвінчування фальсифікацій і спотворень як складової деколонізації та деколонізації історичної науки і суспільної свідомості.

Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб, з одного боку, з'ясувати деякі теоретико-методологічні підходи до

подолання наслідків міфологізації історії та її постатей, а з другого, окреслити напрями, за якими новітня історіографія розвінчує застосування методу конструювання міфів в процесі колонізації, комунізації і советізації українського суспільства, з'ясувати наскільки ефективно вона сприяє їхньому подоланню та запобіганню створенню нових міфів і псевдогероїв.

Задля реалізації цієї мети видається доцільним хоча б стисло торкнутися живучості деяких стереотипів, успадкованих від колонізації суспільної свідомості засобами історичної науки на тлі їх реставрації в сучасній російській історіографії, яка рішуче відмовилась від оцінок ранньосовєтських часів, коли офіційно використовувався лєнінський концепт “колоніальна політика царизму”, а царська Росія фігурувала як “в'язниця народів”. На думку німецьких істориків Я. Янсена та Ю. Остергаммеля, деколонізація є мультифакторним процесом, який включає у себе не лише політичну та економічну складову, а й соціокультурну та свідомісну (Jansen J.C., 2013). Вона безпосередньо зачіпає питання історичної пам'яті, а значить покликана сприяти її очищенню від нашарувань колонізаційного минулого. Хоча Андреас Каппелер вважав, що Україна не була класичною колонією Російської імперії, але прояви колоніалізму простежувались у відносинах російського центру та української периферії у сфері політичного, економічного, а ще більшою мірою культурного життя (Velychenko S., 2002; Мотиль О., 2009).

Українська історія фактично понад чотири століття перебувала в тіні російської історіографії та відповідних імперських інтерпретацій, що призводило до поширення таких явищ і комплексів як малоросійство, москвофільство та меншовартість. Як зазначав Я. Дашкевич, українці століттями “жили в атмосфері псевдоісторії – кривавих, злочинних “творців історії”, які могли творити історію лише таку, як вони самі – криваву, злочинну” (Дашкевич Я., 1993). Маніпулюючи історичними фактами і довільно трактуючи джерела, російські історики не лише намагалися привласнити історію України, а й створювали та насаджували в свідомості українців негативний образ їхніх сусідів, насамперед Польщі, як “історичного ворога Росії”. В. Татищев, М. Погодін виводили коріння антипольських

настроїв зі ставлення православ'я до католицької віри, вдаючись до упередженої інтерпретації офіційних документів, давніх літописів та усної творчості. Зокрема М. Карамзін, який походив із татарського роду Кара-Мурзи (з Криму) і був прихильником так званого "братства слов'ян", зазначав, що поляки ніколи не будуть росіянам ані щирими братами, ані вірними союзниками, а Польщу називав "хворобою на тілі слов'ян" (Карамзін Н., 1862). Подібну точку зору підтримували В. Ключевський, С. Соловйов, а відтак С. Платонов, М. Покровський та ін., які хоч і вважали погляди попередників архаїчними, але щодо зовнішньополітичних орієнтирів продовжували відносити Польщу до "історичних ворогів" Росії, спільних і для українського народу. Контекст "історичного ворога" слугував обґрунтуванням ключової ролі Росії у чотирьох поділах Польщі (1772, 1793, 1795, 1939), зрештою і в повоєнній окупації та насадженні там проста-лінського режиму. На платформі "спільного ворога" після втрати Україною державності та її окупації Росією на початку 1920-х рр. була побудована парадигма "спільної історії", модель якої всіляко насаджувалась в історичній науці та суспільній свідомості. Не випадково, советська історіографія розглядала Польщу як форпост наступу антикомунізму і латинства, створювала міфи про її діячів. У цьому зв'язку можна згадати лідера відродження Польщі, маршала Юзефа Пілсудського, ім'я якого тривалий час вживалося не інакше як "фашистський диктатор". Недовір'я та підозрілість у ставленні до Польщі зберігались і після 1948 р., коли там реально був встановлений просоветський режим. Воно не змінилося і в путінській Росії, яка дорікає Польщі та її лідерам як за участь у НАТО, так і за активну підтримку України в євроатлантичній інтеграції.

Принагідно зазначимо, що навіть у сучасній російській історіографії проглядаються поодинокі критики імперського колоніалізму. Петербурзький історик Євген Анісімов розглядає російську національну свідомість як імперську та вбачає її коріння в минулому деспотичної держави, яке сягає середини XVI ст. (Анісімов Е., 2012). Війна Росії проти України актуалізувала саме ті аспекти української колективної пам'яті, які безпосередньо пов'язані з ідеями національної самопожертви,

патріотизму та збройного опору загарбникам. У цьому зв'язку необхідно деміфологізувати тих політичних і військових діячів Російської імперії, які сприяли перетворенню України на колонію, нищили українців. Йдеться про московських правителів Івана IV Грозного, Олексія Михайловича, Петра I, Катерину II, Миколу I, Олександра II, Миколу II, полководців Аракчеєва, Брусілова, Денікіна, Єрмолова, Корнілова, Кутузова, Меншикова, Потьомкіна.

При певній схожості колонізації та комунізації історії, остання мала певну специфіку, зумовлену комуністичною ідеологією. Оскільки советський режим сповідував ідеологеми класової боротьби, визнавав лише два кольори – білий та чорний і керувався гаслом "хто не з нами, той проти нас", то, відповідно, й суспільство було поділене на героїв та ворогів. За допомогою міфів створювався образ героя або ворога, причому формат критеріїв був настільки штучний, що вчорашні герої навіть із вищих ешелонів влади нерідко ставали ворогами і злочинцями. Можна згадати цілу низку розвінчаних комуністичною владою соратників Леніна та лідерів жовтневого перевороту, вищих державних посадовців, принаймні, Троцького, Зінов'єва, Бухаріна, а згодом і Сталіна, Берію, Жукова, так звану "анти-партійну групу" 1950-х рр. на чолі з Маленковим, Кагановичем і Молотовим. Сказане стосується й відомих партійних і державних діячів України – Затонського, Косіора, Любченка, Петровського, Постишева, Скрипника, Чубара, Шелеста та ін. Цей механізм глорифікації людей, а відтак їхнього розвінчування застосовувався і до істориків. Прикладом тут може слугувати Матвій Яворський – творець першого підручника з історії України на марксистській основі, який був піднятий до звання академіка і члена президії ВУАН, а відтак звинувачений у контрреволюційній діяльності та відступництві від марксизму і розстріляний на Соловках за те, що ідеалізував куркульство та дрібнобуржуазні націоналістичні партії, не визнавав авангардну роль російського пролетаріату (Роєнко В., 2008). Терміни "яворщина", як і "грушевщина", упродовж десятиліть застосовувались для таврування істориків, чий погляд не збігався з офіційною советською історіографією.

Ярлики ворогів народу і буржуазних націоналістів нависувались на багатьох діячів української літератури і мистецтва, зокрема Михайла Бойчука, Остапа Вишню, Марка Вороного, Сергія Єфремова, Леся Курбаса, Миколу Куліша, Олександра Олеса, Василя Свідзінського, Василя Симоненка, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Василя Стуса, Миколу Хвильового, Гната Хоткевича, Юрія Яновського та багатьох інших. До ворогів України були віднесені й діячі української церкви Василь Липківський, Іван Огієнко, Володимир Романюк, Мстислав Скрипник, Йосип Сліпий, Андрей Шептицький та ін.

Імперська традиція фальсифікації і спотворення історичної правди, що бере свій початок, як уже зазначалося, з часів В. Татіщева, М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова, була не просто успадкована комуністичним режимом, а й досягла свого апогею. Широко застосовувались фальсифікація та підробка документів, стирання людей з фотографій, вимарювання текстів в листах, прізвищ у літературі тощо.

Разом із жовтневим переворотом 1917 року в прихованому вигляді була реанімована москвоцентрична модель історії Росії під гаслом “Москва – Третій Рим”. Москва отримала статус столиці Російської Федерації, а відтак СРСР. “Третій Рим” став центром Третього Інтернаціоналу. Віра в Бога була замінена вірою в побудову комунізму. В такий спосіб міф більшовицької революції і комуністичного майбутнього ліг на ідею, започатковану в добу князювання Василя III (1505–1533), коли представник Московського православ'я монах Філофей заявив: “Два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бути”. Відтоді у москвитів починає утверджуватися думка про всемогутність й “богообраність” Москви як – “Третього і останнього Риму”⁴. Заради цієї ідеї-маячні, яка насильно поширювалась і насаджувались у Московії, було пролито чимало крові, в тому числі й української. Консервуючи гасло “Москва – третій Рим”, царизм прагнув обнулити історичну роль Києва як в історії українського державотворення, так і в прийнятті християнства. Усім, хто відчував себе давніми українцями і православними в умовах Московської держави, а відтак Російської імперії була визначена роль молодших братів, менших русичів тобто малоросів.

З того часу московська історіографія шляхом підміни і фальсифікації джерел, їх великодержавницької інтерпретації невпинно претендує на державницьку, науково-культурну і духовну спадщину Києва та Галича, їхніх видатних діячів. Спотворюючи факти, путінські історики намагаються довести російськість київських, галицьких і волинських князів, починаючи від Аскольда, Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Романа Мстиславича, Данила Галицького і закінчуючи Ярославом Ярославичем. Продовжуючи привласнення собі спадщини України, Росія вдається до встановлення пам'ятників, присвоєння імен державним установам, розміщення зображень українських діячів на банкнотах. Це одна з ланок амбітної парадигми “русского міра” і реваншистських планів Путіна повернути Україну в поле російського впливу. Зокрема, в охоронній зоні ЮНЕСКО біля Кремля постав пам'ятник Володимирові Хрестителю, щоб у такий спосіб прив'язати частину нашої історії до себе, видати її за “руську”. В цьому ніщо інше, як прояв боязні кремлівських володарів визнати, що Росія – це штучна держава, створена в результаті завойовницьких воєн та окупації чужих земель. Вона й досі не відмовилась від експансіоністської політики щодо сусідніх країн, насильно об'єднує на величезній території народи, які не мають відношення до історії росіян і нічим не пов'язані з ними. Не випадково, що й державна символіка сучасної Росії багато в чому зберігає або поєднує ознаки імперських символів, що мають нагадувати самолюбивим москвитам велич колишньої імперії, побудованій на міфах. Російська пропаганда, маніпулюючи так званним спільним комуністичним минулим, дуже вдало використовує ностальгію за советськими часами, намагається відновити москвитам статус “старшого брата”, зберегти і утвердити власний історичний наратив на пострадянському та постсоціалістичному просторі, поширити його на світ.

Деякі сучасні кремлівські історики так подають події, ніби до почату колонізації на територіях майбутньої імперії неросійські народи не мали свого минулого. Такі вигадки використовуються для поширення впливу Росії на Україну, Білорусь, Молдову, Закавказзя, Середню Азію. До цього важливо додати, що в Росії

продовжує зберігатися міф про унікальність російського соціополітичного простору, який насправді не позбавлений імперського забарвлення.

Комуністична міфологізація постатей в історичній науці України почалася з російсько-більшовицької воєнної агресії, окупації та повалення УНР, із советізації Української академії наук, створення наукових установ марксистського спрямування, із знищення наукової школи М. Грушевського, що призвело до її маргіналізації та периферійності, до консервації синдрому колоніальної меншовартості і малоросійства. *Що це означало на практиці з погляду антропології та міфологізації історії?* Борці за національне визволення і самостійну соборну українську державу, починаючи від гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, провідників національно-визвольного руху, Української революції 1917–1921 рр. В. Винниченка, М. Грушевського, М. Міхновського, С. Петлюри, П. Скоропадського, Є. Петрушевича і закінчуючи діячами ОУН та УПА Є. Коновальцем, А. Мельником, С. Бандерою, Я. Стецьком, Р. Шухевичем, оголошувались ворогами і підлими зрадниками українського народу. Натомість всіляко возвеличувались організатори комуністичного режиму в Україні, його прислужники і так звані будівники соціалізму, носії цінностей “нової радянської людини” (“homo soveticus”): В. Антонов-Овсієнко, С. Артем, В. Боженко, Є. Бош, С. Будьонний, Я. Гамарник, С. Голпнер, П. Дибенко, О. Засядько, Е. Квірінг, С. Косіор, Г. Котовський, М. Криленко, М. Майоров, Д. Мануїльський, С. Сабуров, Ю. Пятаков, М. Хатаєвич, М. Щорс, Й. Якір та ін. (деякі з них згодом були оголошені ворогами народу та репресовані).

Процес міфологізації та комунізації наніс велику шкоду історичній науці в Росії, а ще більше в Україні (Станчак О., 2006, с. 216). Він призвів до того, що вона перестала бути наукою в класичному розумінні слова, а перетворилася на догідливу служницю режиму та засіб маніпуляції суспільною свідомістю. Дехто вважає, ніби концепт “советський тоталітаризм” тотожний “сталінізму”, тобто має вузькі хронологічні межі. Насправді, він охоплює всю советську історію, а це означає, що комунізація не припинялась і в постсталінські часи, причому в добу

брежневщини вона дуже тісно зрощувалася із “кагебізацією” країни, а в Україні ще й з маланчукізмом часів Щербицького. Тоталітарна доба залишила травматичний спадок як у історичній свідомості, так і в ментальності українців.

Говорячи про історіографічну ситуацію доби брежневського застою, треба зазначити, що чимало істориків (поміж них і я) були вимушені маскувати свої політичні та ідейні переконання, приховувати національну свідомість, демонструвати показну лояльність і готовність до співпраці з владою. Образно кажучи, відбувався конфлікт півкуль мозку: “права” сторона не розуміла “ліву”, формувалася подвійна мораль. Віталій Яремчук виділяє в середовищі тогочасних істориків декілька груп (Яремчук В., 2009, с. 124), зокрема: а) *завзяті догматики, сталіністи і ортодокси*, які ретельно прислужували режиму, послідовно й сліпо виконували партійні настанови, поширюючи фальшиві погляди та стереотипи; б) *конформісти і нонконформісти*, які кон’юнктурно або й пасивно сприймали існуючі стандарти історіописання, пристосовувались до умов, а на тлі “відлиги” допускали деякі розходження із традиційним каноном; в) *націонал-комуністи*, які намагалися трактувати події і факти з позицій ідеології комунізму з національним обличчям; г) *замасковані опозиціонери та історики-дисиденти*. Відповідно влада виявляла найбільшу довіру і прислухалася до представників першої групи, які й виступали головними конструкторами міфологізації історії.

Ще на рубежі 1920–1930-х рр. більшовики створили цілу індустрію конструювання міфів та псевдогероїв, пріоритетну роль в якій посідала партійна пропаганда та засоби масової інформації, установи науки, освіти і культури, а також твори літератури й мистецтва. Активну участь у цьому процесі брали й деякі письменники, зокрема Ярослав Галан, Юрій Збанацький, Григорій Епик, Олександр Корнійчук, Івана Кочерга, Валентин Собко та ін., які за принципами партійності та соцреалізму створювали міфи про Сталіна як “вождя і батька”, про “мудрість політики компартії”, про Советський Союз як “велику дружню сім’ю народів”, конструювали образ “героя-партійця”, ідеальної советської людини” та глорифікували її. Перед спокусою

прислужитися системі не встояли й окремі класики української літератури як Микола Бажан, Максим Рильський, Павло Тичина та ін. (Федорів У., 2017, с. 28–30). На технологіях цієї індустрії, часто за участю журналістів, письменників та кінематографістів, продукувались образи фейкових героїв: Павки Корчагіна, Олега Кошового, Трохима Лисенка, Олександра Матросова, Павлика Морозова, Олександра Стаханова та ін. Сказане стосується й створення Дмитром Медведевим міфу про советського чекіста-терориста Миколу Кузнецова (Ніколая Грачова) у книзі “Сильні духом”. В роки Другої світової війни він, здійснюючи терористичні акти проти вищих посадових осіб гітлерівського режиму, спровокував масові каральні операції окупантів проти мирного населення. Московська пропаганда створила легенду про “героїчну смерть Кузнецова в боях з бандерівцями”, хоча є незаперечні свідчення, що він підірвав себе гранатою. Йому було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, встановлювались пам’ятники, створювались фільми, м. Вараш на Рівненщині в 1977–2016 рр. носило назву Кузнецовськ (Романчук О., 2007, с. 15–16).

До міфологізації як інструменту комунізації (до речі, термін належав Леніну) **широко залучались й історики** як “бійці ідеологічного фронту”, а з їх участю відбувалася міфологізація історичної науки, внаслідок чого вона втрачала свої природні функції і перетворювалася у “зброю партії в боротьбі проти ворогів соціалізму і народу”. Більшовики націоналізували не лише фабрики і заводи, але й історію, встановивши повний контроль за історієписанням. З власного досвіду знаю, як історики навіть у постхрущовські часи змушували дотримуватися офіційного канону, обслуговувати режим, оспівувати і виправдовувати політику і діяльність КПРС. До незгідних з лінією партії та офіційним канonom застосовувались репресії і переслідування. На моїй пам’яті було немало жертв цієї політики, згадаймо, принаймні, Олену Апанович, Петра Арсенича, Сергія Білокона, Михайла Брайчевського, Ярослава Дзиру, Раїсу Іванову, Михайла Марченка, Валентина Мороза, Юрія Пінчука, Федора Шевченка та ін., яких переслідували за їхні погляди, позбавляли права на друк, а іноді й роботи. Натомість нерідко

підтримувались різного роду псевдоісторики, які хоч реально історією не займалися, зате виявляли виняткову запопадливість у “розвінчуванні ідейних збочень” і “буржуазно-націоналістичних фальсифікацій” у працях інших. Пригадую, як деякі з них із власної ініціативи приходили до відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ з доносами, заявами або надсилали чорні рецензії та анонімки.

Комунізація та міфологізація історичної науки носила примусовий і тотальний характер, вона торкнулась усіх її розділів, особливо історії України, яка перебувала під особливим наглядом спецслужб, під пресом комуністичної ідеології та соціально-економічного детермінізму, зазнала деукраїнізації, вихолощування з неї всього, що пов’язане з національною свідомістю, національним патріотизмом, включаючи й справжніх героїв та рідну мову. Засобом уніфікації історичних оцінок була їхня канонізація в офіційних документах партії, як, наприклад, у зловісних Тезах ЦК КПРС 1953 р. узаконювалось так зване “возз’єднання України з Росією”, положення про те, що російський, український і білоруський народи походять від одного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь, а видатних діячів українського державотворення В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюру було названо “платними агентами іноземного імперіалізму” (Тези про 300-річчя возз’єднання України... 1954, с. 4–5). Оця ідея “спільної колиски” надовго засіла в головах не лише маргінальних росіян і малоросів, а й деяких сучасних істориків України.

Пріоритетна роль у стандартизації історичних оцінок відводилась історикам КПРС, що виступали як представники “цариці” над іншими науками і дістали в народі назву “номенклатурних”. Звичайно, серед численних істориків партії було й немало добре підготовлених і грамотних, але зустрічалася й сірість. Як жартували в часи брежнєвщини, “в суспільні науки пішов середняк”. Заради справедливості треба сказати, що багато істориків партії, які генетично зберігали українськість, спокутуючи провину за конформізм і прислужництво режиму, успішно виконали важливу місію на етапі відновлення суверенітету та незалежності України, забезпечивши перехід до викладання історії України,

створення відповідних навчально-методичних комплексів і підручників, а також підготовку молоді генерації істориків.

Працюючи над проблемою зміни поколінь в українській історіографії (Калакура Я.С., 2020, с. 157) і спілкуючись з людьми різного віку, роблю висновок, що у спадок сучасникам залишилась така патологія, як *постколоніальний і посткомуністичний синдром історичної науки і істориків*. Термін “синдром” має грецьке походження і буквально означає нагромадження, зберігання, консервацію певних комплексів, успадкованих від минулого. На цій основі розвивається відповідна патологія мислення. Сам синдром транзитний, він має здатність передаватись новим поколінням і виступає як травмована свідомість людини або реакція травмованої психіки на повсякдення (Рябчук М., 2011, с. 13–14).

Його віруси проникли і до свідомості пострадянської генерації. І це природно, адже вона формувалася під впливом старшого покоління, живучи в суспільстві, яке, не позбувшись багатьох рудиментів тоталітарного минулого, опинилося в полоні олігархів. До того ж, декомунізаційні закони, включаючи закон про доступ до архівів спецслужб, Верховна Рада ухвалила лише на 25-му році незалежності України, а їхнє виконання наштовхується на спротив консерваторів та проросійських сил. Тим не менше, вони заклали сприятливі умови та набагато ширші можливості для відтворення історичної правди щодо ключових постатей української історії, для очищення монументального простору історичної пам’яті нашого народу. Уже демонтовано більше 1300 пам’ятників Леніну, сотні пам’ятників іншим діячам кривавого режиму, пов’язаних із злочинами проти людства, якими була засіяна вся Україна, але немало ще залишилось.

Як показала практика, перейменувати назви населених пунктів і вулиць, знести пам’ятники ідолам комунізму дуже важливо, але для зламу тоталітарної свідомості, подолання комплексу малоросійства та мешовартості цього недостатньо. Цьому процесу бракує належного наукового і просвітницького супроводу. Якось біля Центрального державного архіву громадських об’єднань України незнайомий чоловік запитав мене, хто такий Алмазов. Про росіянина Кутузова він знав, а про нашого генерала доби УНР навіть не чув. То чому б не присвятити

таким постатям наукові дослідження, дисертаційні роботи? Тим більше, що сучасна історіографія переживає кризу теми. Поряд з багатьма новими і актуальними темами фігурує чимало штучно актуалізованих дріб’язкових проблем та другорядних постатей, переформатованих із радянських кліше. Можна згадати не так давно захищені дисертації про Постишева, Косіора, Скрипника, Любченка, Щербицького та ін.

Якими є найхарактерніші *симптоми* “синдрому комунізації” істориків, що наклався на тотальну корупцію та олігархізацію суспільства? Це методологічна розгубленість, покірне очікування директив зверху, ідеологічна зацикленість, догматичне мислення, російськоцентризм, цитатно-ілюстративне історієписання, довільне ставлення до джерел, або навпаки, їхня абсолютизація, відсутність власної позиції, неприйняття плюралізму поглядів, прислужництво окремим політичним силам, висвітлення історії України у відриві від світового історичного процесу. Чимало носіїв цього синдрому не лише залишились в обіймах старих соціогуманітарних схем, ностальгуючи за комуністичним минулим, а й готові його захищати, демонструють розгубленість перед сучасними викликами, переживають депресію. Не секрет, що деякі історики з деформованою свідомістю все ще продовжують сповідувати марксистську методологію, глорифікують радянську дійсність, її героїв, багато хто з них, отримавши свободу творчості, не зуміли нею розпорядитися, а дехто розгубився у методологічних і світоглядних орієнтирах. Маємо винести уроки із сепаратистсько-антиукраїнських процесів, які відбувалися в Криму, на Донбасі та деяких інших регіонах, де впродовж чверті століття активно діяли українофоби, агенти російського впливу, наполегливо підживлювали комуністичний синдром, консервували советські стереотипи, демонстративно використовували комуністичну та/або проросійську символіку, включаючи й портрети Сталіна та георгіївські стрічки. Деякі викладачі історії України, зомбовані комуністичною пропагандою і розчулені ностальгією за “щасливим” минулим, продовжували плисти за радянськими сценаріями, заперечуючи російсько-більшовицьку окупацію України, голодомор, масовий характер репресій, руйнівні наслідки

етноциду і тотальної русифікації, замовчуючи при цьому масштаби українського національно-визвольного і опозиційного рухів. Це простежувалося в спробах консервації рудиментів радянського режиму і в навчально-методичній літературі, в проблематиці, а ще більше у змісті дисертаційних робіт. Тепер цілком очевидними є наслідки цих явищ: за даними соціології, мало не третина жителів України, передусім людей старшого і похилого віку ностальгує за радянським минулим. Більшою мірою це стосується жителів Півдня і Сходу, російськомовних людей, етнічних росіян та ін. Там, де синдром комунізації отримав найбільше поширення, де “заморожувалися” советські кліше і монументальні пам’ятники комуністичним вождям, там тепер російська адміністрація та окупаційні війська.

Одним із симптомів живучості комплексів комунізації в сучасній практиці історієписання є стереотип про “пріоритет ідеології і політики над науковістю”, звичка ставити політичну доцільність вище історичної правди. Пересторогою цього явища можуть слугувати праці дослідників, спрямовані на викриття злочинів комуністичного режиму, на руйнування і спростування советських стереотипів і міфів, на доведення неспроможності спроб їх симпатиків видати крах комунізму за фатальну випадковість, наслідок “викривлення” ідеї або як результат “підривної діяльності Заходу”. Маємо декілька позитивних прикладів протидії міфотворчості, зокрема книгу “Ревізія історії: російська історична пропаганда та Україна, в якій українські історики дослідили низку нарративів російських авторів, поширюваних у Фейсбукці, та довели їхню наукову неспроможність (Ревізія історії... 2019). На жаль, подібних праць дуже мало, особливо тих, що стосуються персоналізації історичного процесу. Це ще раз засвідчує, наскільки важливо, з одного боку, підвищувати методологічну зрілість українських істориків, повніше використовувати досвід зарубіжних країн, зокрема Польщі, Латвії, Литви, Естонії, Словаччини, Чехії та ін., які швидше позбуваюся рудиментів комуністичної доктрини, а з другого, глибше досліджувати на особистісному рівні психологічні аспекти творчого процесу різних поколінь у тоталітарну добу. При цьому необхідно враховувати, що із синдромом комунізації пов’язані не

лише вкорінені в історіографії радянські міфи, а й своєрідний спосіб мислення окремих істориків, насамперед залишки “совкової” свідомості, що виявляються у фанатичній вірі в радянські ідеологічні міфи, в рабській психології, в популістській риторичі, агресії та максималізмі. Совок живе минулим і ненавидить сучасні новації, він прихильник твердої руки і ворог демократії та західних цінностей.

Чи є запобіжники міфотворчості? Звичайно, є. Насамперед, це професіоналізм, почуття відповідальності і гідності історика. По-друге, науковий підхід до оцінки постатей. Маємо навчитися змальовувати образ людини такою, якою вона була в реальному житті, без прикрас чи навішування ярликів. Акцент треба робити не стільки на те, ким і яким був той чи інший персонаж у минулому, скільки на те, ким і яким він став. Можна взяти за приклад постать відомого історика і громадського діяча української діаспори Мирослава Січинського, яка діаметрально протилежно та далеко неоднозначно оцінюється в українській і польській історіографіях. Як відомо, у 20-річному віці він застрелив галицького намісника Анджея Потоцького і став героєм у націоналістичних колах. Його було засуджено до смертної кари, яку цар замінив на довічне ув’язнення, а згодом Січинський утік із в’язниці й опинився в еміграції, де еволюціонував від націоналізму до радянофільства. Польська громадськість однозначно засудила цей вчинок, а історики потрактували його як прояв тероризму. Таку ж позицію зайняв Андрей Шептицький, оцінивши подію як акт політичного терору. Викликає подив намагання деяких наших дослідників героїзувати поступок М. Січинського, а відтак і його життя. Автори апелюють до того, що він листувався з М. Грушевським (Мицик Ю., Тарасенко І., Щестюк Т., 2010, с. 64–67), товаришував з Дмитром Вітовським – згодом державним секретарем військових справ ЗУНР, був автором важливих наукових студій. То хто ж він: вбивця, герой, патріот? Так ось не треба робити з таких та подібних людей ані ворогів, ані патріотів. Треба оцінювати їх без ідеологічної упередженості, тобто змальовувати їх такими, якими вони були насправді.

Підсумовуючи, ще раз зазначимо, що деміфологізація постатей тоталітарних режимів винятково актуальна і важлива складова

деколонізації та декомунізації української історіографії, продиктована необхідністю рішучого очищення нашої історії від фальсифікацій і спотворень, від псевдогероїв і фейків. У імперській, а відтак у советській і сучасній російській історіографіях простежується три основних напрями спотворення історичної правди. Це привласнення історії України, її ключових постатей, компрометація справжніх героїв, накидання на них різного року звинувачень з одночасним нав'язуванням міфологізованих російських героїв під виглядом “спільної історії” та “одного народу”, глорифікації їхньої ролі в українській історії, або ж замовчування злочинів проти українського народу. Суспільна свідомість українців все ще наповнена як старими, так і новими міфами, ідеологемами, міфологемами, що завдають великої шкоди та роблять людей вразливішими до впливу інформаційної війни. Тому деміфологізація історії, демістифікація штучних міфів, створення власної національної міфології та запровадження реміфологізації є актуальною науковою і практичною проблемою. Історики, представники інших галузей гуманітаристики не можуть не реагувати на факти конструювання нових фейкових героїв у сучасних умовах, що особливо проявляється під час виборчих кампаній. Разом з тим, як справедливо зазначають О. Салата (Салата О., 2018, с. 59) та інші автори, позитивні герої потрібні, оскільки вони сприяють патріотичному вихованню, консолідації суспільства, але в жоднім разі не штучні чи фальшиві, які наносять велику шкоду, деморалізують людей. На думку О. Гойман (Гойман О., 2016, с. 163), створення і розповсюдження серед українства позитивних міфів має сприяти прискоренню процесу національної самоідентифікації; консолідації нації в протистоянні агресивній пропагандистській міфології Російської Федерації; перетворенню позитивної міфології в одну з форм нової української ідеології; подолання шкідливих для національного відродження комплексів меншовартості, малоросійства та малоєвропейства. Такі постаті у нас є. Це, наприклад, герої Небесної сотні, учасники російсько-української війни на Донбасі, медики, які виявили героїзм і жетровність у боротьбі з COVID-19 та багато інших.

Порушені тут питання актуальні ще й тому, що поряд з процесом декомунізації та деколонізації нас очікує деокупація

Криму та частини Донбасу (Російська окупація і де окупація України:... 2016). Поняття “деокупація” стало складовою нинішньої стратегії подолання наслідків російської експансії, яке передбачає усунення слідів панування намісників російського режиму і терористів, цілої низки демографічних, економічних та гуманітарних проблем. Політика окупаційної влади цілком вписується в поняття “російського колоніалізму”, його різних форм XIX–XX ст. Російські найманці впродовж шести років ведуть шалену антиукраїнську пропаганду, поширюють фейки, маніпулюють фактами на тлі урочистих вручень нагород та вихвалянь лідерів так званих “ЛНР” і “ДНР”, їхніх збройних угруповань. Цю псевдореальність щоденно транслюють проросійськи налаштовані ЗМІ, спрямовані на реанімацію советських стереотипів. Події, які там відбуваються, можна кваліфікувати як третю хвилю колонізації Росією окупованої частини території України.

І насамкінець. Видається також доцільним наголосити на необхідності глибше осягнути ідею французької школи “Анналів” про активну соціальну і громадянську позицію історика, його добросовісність і неупередженість та спільними зусиллями шляхом критичного мислення зреалізувати п’ять “д”: *деколонізацію, деімперіалізацію, дерусифікацію, деміфологізацію та деатизацію української історіографії.*

Література

- Попович М. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України. *Дух і Літера*. 1998. № 3–4. С. 57–68.
- Лукінюк М.В. Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. 576 с.
- Іванченко Р.П. Історія без міфів : навч. посібник. К. : МАУП, 2006. 624 с.
- Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. К. : Інститут історії України. 2013. 128 с.
- В’ятрович В. Україна. Історія з грифом “Секретно”. Х. : Кн. клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2014. 511 с.
- Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній історіографії: “старее вино в новых міфах”. *Світло й тіні українського радянського історіописання* : матеріали міжнародної наукової

- конференції (Київ, Україна, 22-23 травня 2013 р.) / за ред В. А. Смоля. К., 2015. С. 17–31.
- Ковалевська О. Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація візуального простору українських міст. *Український тиждень*. 2015. 26 листопада.
- Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2015. 498 с.
- Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. К., 2017. 280 с. Гриневич В. Війни пам'ятей як конфлікт постколониального та імперського дискурсів. *Україна модерна*, 2020. 28 с.
- Bodziany M. Stereotypy narodowościowe w profilach stereotypowej percepcji żołnierzy wielonarodowych jednostek wojskowych. 2010. *Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych im. gen. T. Kościuszki*. No 3. S. 398–418.
- Sosnowska D. Ograniczenia i możliwości krytyki postkolonialnej. *Historyka*. 2012. T. XLII. S. 89–99; Jarzabek K. Przełamywanie stereotypów kulturowych. *Spotkania międzykulturowe. Literaturoznawstwo, kultura*. 2013. T. 1. S. 108–116.
- Калакура Я.С. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 18. Тернопіль, 2016. С. 179–188.
- Рафальський О.О., Калакура Я.С., Коцур В.П., Юрій М.Ф. Антропологічний код української цивілізації і культури. У 2-х кн. : Кн. 1. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2020. 432 с. С. 6.
- Гойман О. Реінкарнація радянських міфів у сучасній інформаційній війні. *Людознавчі студії. Серія: Філософія*. Вип. 32. 2015. С. 133–147.
- Лопухов Д.А. Имперские политические технологи как способ организации больших государств: политологический анализ отечественного опыта : автореф. дисс. ... канд. полит. наук. М., 2013. 22 с.
- Jansen J.C., Osterhammel J. *Dekolonisation: Das Ende der Imperien*. München, 2013. 144 s.
- Velychenko S. The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought. *Ab Imperio*. 2002. No. 1. P. 332–334 ; Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ : Критика, 2009. 200 с.
- Дашкевич Я. Росія, Україна та союзи 1919–1922 рр. Україна вчора і нині. К. : Б.В. 1993. 192 с. С. 52.
- Карамзин Н.М. Письмо к императору Александру I после разговора с ним о Польше в 1819 г. О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. Берлин : Schneider, 1862. 223 с. С. 126.
- Анисимов Е.В. Императорская Россия. СПб. : Питер, 2012. 640 с.
- Роєнко В.І. М. І. Яворський – історик України: життя і наукова діяльність : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2008. 21 с.
- Станчак О. Росія: Міфотворчість як деструктивний фактор в історії. *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*. 2006. Вип. 28. 224 с.
- Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. *Острог*, 2009. С. 124.
- Федорів У. “Головні герої” соцреалістичних текстів: герой-партієць. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 1(27). К., 2017. С. 28–30.
- Романчук О. Ніколай Кузнецов: кінець легенди агента-терориста. *Універсум 2007*, ч. 5–6. С. 15–16.
- Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.), схвалені ЦК КПРС. К. : Політвидав України, 1954. С. 4–5, 12.
- Калакура Я.С. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя ХХІ ст.) *Український історичний журнал*. 2020. Ч. 4. С. 150–168.
- Рябчук М. Постколониальний синдром. Спостереження. К. : К.І.С., 2011. 13–14.
- Ностальгія за радянським минулим. URL: <http://www.ngcu.gov.ua/news.html?newsID=93596>
- Ревізія історії. Російська історична пропаганда та Україна / Я. Грицак, К. Галушко, Я. Примаченко, Г. Єфіменко, С. Громенко, І. Гоменюк, О. Ілюк, О. Сороцинська, А. Кадельник. К. : К.І.С., 2019. 99 с.
- Мицик Ю., Тарасенко І., Щестюк Т., Листи М., Січинського до М. Грушевського. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 104. С. 64–67.
- Салата О.О. Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичних реалій. Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика : моногр. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. 172 с. С. 58–66.
- Гойман О. Позитивний міф як спосіб консолідації українства. *Українознавчий альманах*. Вип. 19. 2016. С. 161–164.
- Російська окупація і де окупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення. К. : “МП Леся”, 2016. 348 с.

**Олександр Потильчак,
Олексій Гончаренко,
Віктор Шарпаний,
Жанна Іщенко**

**Українське поштове марковидання і деміфологізація
національного нарративу: один сюжет з історії проблеми**

**The issue of Ukrainian postage stamps
and demythologization of the national narrative:
a story from the history of the problem**

The authors study the mechanisms, characteristics and features of visualization and translation of the new national historical narrative by means of contemporary Ukrainian philately. Against the background of the analysis of the main periods of the postage stamp issuing of 1992–2020, the dynamics of changes in the semantics, style and character of the visual and textual content about events, facts and prominent figures of Ukrainian history reproduced on the commemorative postage stamps of Ukraine can be traced. On the example of postal miniatures dedicated to the history of the Ukrainian Cossacks and Hetman statehood, an attempt to clarify the current and potential possibilities of commemorative philately as a means of demythologizing historical knowledge about the past and the tool of forming a new national metanarrative is made.

It is approved that contemporary Ukrainian commemorative philately is one of the active tools of deconstruction of historical mythology, the mechanism of which is based on visualization and conceptualization of image-textual content created on the basis of the latest domestic historical narrative and gradually “implemented” in Ukrainian public consciousness. This process is characterized by certain dynamics, which not only reflects the degree of correlation of actualized historiographical work with its visualization by means of replicated philatelic graphics, but also demonstrates the permanence of the inherited tradition of history politicization. Thematic, semantic and stylistic analysis of specific philatelic content allowed distinguishing three stages in the visualization of the historical narrative. It is emphasized that contemporary Ukrainian postage stamps have obvious potential not only as a means of demythologizing history, but also as a tool for translating the meanings of the national metanarrative and forming a new National Myth of Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасний період конструювання національного історичного нарративу в його українському варіанті характеризується розвитком кількох паралельних і різновекторно спрямованих історіографічних процесів. Один із них, доволі масштабний, пов'язаний із зусиллями об'єктивного вивчення, аналізу та синтезу джерел і конструюванням на цій основі нового, вільного від старих імперських і радянських міфів, історичного знання про Україну та її минуле. Тут ідеться про різновдалі спроби деміфологізації національної історії в межах її актуального наукового дискурсу, результатом якого має стати створення нового академічного синтезу української історії (Потульницький В., 2014, 4). І справді, від часу відновлення незалежності України (1991) вітчизняні публіцисти та історики здійснили вражаючі за обсягом і глибиною зусилля в напрямку об'єктивного вивчення й популяризації історії українського народу.

Цілком природно, що напрацювання вчених стали підґрунтям для поступового звільнення від старих імперсько-радянських історичних міфів спершу свідомості еліт, а згодом і масової свідомості більшості українського суспільства. Процес деконструкції міфологічних побудов минулого триває сьогодні різними каналами, серед яких не лише наукові монографії і статті, преса, телебачення і радіо, мережеві ресурси Інтернету, театр, кіноіндустрія, образотворче мистецтво, музична й пісенна творчість. Історична тематика посіла вагоме місце також в українській коменоративній нумізматиці та філателії.

Активним інструментом деміфологізації національного нарративу, візуалізації й трансляції на суспільний загал нового історичного знання є, зокрема, пам'ятні поштові марки України. Починаючи з 1992 р. Українське об'єднання поштового зв'язку “Укрпошта” (сьогодні – АТ “Укрпошта”) здійснює регулярні емісії пам'ятних поштових мініатюр із сюжетами, присвяченими подіям, фактам та особам української історії з найдавніших часів до сучасності. Адже тиражовані твори малої графіки, якими є поштові марки, володіють унікальними можливостями для поширення інформації. Наклеєні на конверт чи листівку, погашені поштовими штемпелями, вони розходяться за адресами

в різні куточки України та світу доносячи розміщену на них, лаконічну й водночас промовисту візуально-текстову інформацію адресатам. Відтак опиняючись упродовж цього довгого шляху в руках багатьох осіб – відправника, поштових службовців, листоноші та отримувача, сплачене поштовою маркою з відповідним сюжетом і текстом відправлення стає зручним інструментом для поширення певного інформаційного контенту, носієм якого у даному разі виступає знак оплати поштових послуг.

Наразі дослідження проблеми використання візуально-текстових засобів поширення інформації (зокрема й філателії) у деконструкції впливу імперсько-радянських історичних міфів є актуальним завданням. Вивчення динаміки та особливостей поширення цього контенту, особливо в умовах активної інформаційної війни Російської Федерації проти України, має очевидну перспективу, як об'єкт аналізу для з'ясування механізмів впливу тиражованих візуально-текстових форм на суспільну свідомість. Відтак у перспективі такі дослідження здатні послугувати виробленню адекватних рамкових рішень у межах контрпропагандистських засобів для інформаційної протидії гібридній агресії Росії.

Історіографічний контекст проблеми. Науковий аналіз критики історичної міфології, якою протягом століть “обросла” українська історія, не є завданням нашого дослідження. Це, з більшою чи меншою долею аргументації, здійснено в працях наших колег, що побачили світ на початку XXI ст. (Півторак Г., 2001; Кінан Е., 2001). Свіжі версії популярної, але водночас і науково аргументованої критики російських міфів про Україну, зокрема ранньомодерної доби та періоду Другої світової війни, не так давно запропонували широкому загалу колективи вчених і співробітників академічного Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського (Брехуненко В., 2016; Брехуненко В., 2017) та Українського інституту національної пам'яті (Зінченко О., 2016). Такі науково-популярні тексти є дуже важливими, адже написані в легкому, доступному нефахівцям стилі спонукають до переосмислення історії, позбавляють її багатьох міфів, пропонують своєму читачеві більш об'єктивну картину українського минулого. Проте ефективність цього каналу деміфологізації історії

обмежується кількома важливими чинниками, серед яких: малі накладки подібних видань, а ще більше інертність загалу, особливо молоді, до читання розлогих текстів. Вочевидь, трендом сучасної реальності є “формат соціальних мереж”, що передбачає мінімальний текстовий супровід і водночас максимально можливу візуалізацію інформаційного контенту. Досить поглянути на будь-яку поштову марку, аби переконатися, що саме філателія задовольняє таким вимогам поєднуючи виразне, семантично й символічно продумане зображення та лаконічний, вивіреним до дрібниць текст.

Попри ці очевидні переваги, потенціал української філателії, як засобу та інструменту візуалізації й трансляції деміфологізованого історичного нарративу, ще й сьогодні залишається недооціненим і практично не вивченим. У доробку філателістів-дослідників, істориків і культурологів маємо низку розрізнених міждисциплінарних, науково-популярних і наукових статей з розробками окремих сюжетів щодо відображення в сучасній вітчизняній філателії міфологізованих і замовчуваних раніше сторінок минулого України. У переліку таких праць дослідження В. Гуртової (Гуртова В., 2016, с. 122–125), Н. Кухаревої (Кухарева Н., 2015, 210–214), С. Орехової (Орехова С., 2015, с. 129–139; Орехова С., 2018, с. 60–70; Орехова С., 2019, с. 176–189; Орехова С., 2019, с. 25–29), Л. Пирога (Піріг Л., 2009, с. 56–61; Піріг Л., 2010, с. 88–108; Піріг Л., 2011, 71–80). Ю. Бокарева вивчала проблематику художньо-образних та утилітарних якостей сучасних українських поштових марок (Бокарева Ю. 2007, с. 3–6; Бокарева Ю., 2008, с. 20–24). Аналізу філателістичних матеріалів, як історичних джерел, зокрема їх інформаційного потенціалу, класифікаційних ознак і критеріїв систематизації, присвятив окреме дослідження один із співавторів цієї праці (Потильчак О., 2018, с. 79–100).

Наукова новизна запропонованого дослідження наразі зумовлена не лише очевидним браком досвіду подібних міждисциплінарних студій у сучасній історіографії, але й продемонстрованим авторами методологічним підходом, що дозволив залучити в контекст історико-філателістичного дослідження методи джерелознавства та візуальної історії.

Предметом нашого дослідження є механізми, характерні риси та особливості візуалізації й трансляції нового національного історичного нарративу засобами сучасної української філателії. На тлі аналізу основних періодів поштового марковидання України 1992–2020 рр. автори простежують динаміку змін у семантиці, стилістиці та характері відтвореного на пам'ятних поштових марках України візуально-текстового контенту про події, факти і видатних персон української історії. На прикладі поштових мініатюр, присвячених тематиці історії українського козацтва та гетьманської державності, робиться спроба з'ясувати актуальні й потенційні можливості комеморативної філателії, як засобу деміфологізації нашого знання про минуле вітчизни та інструменту формування нового національного метанаративу.

Широта окресленої проблеми та сюжетна строкатість емісій Укрпошти на історичну тематику, змушує нас зосередитись лише на одній локальній тематичній групі поштових марок – тих, що в своїх сюжетах відображають процеси, події та дійових осіб історії українського козацтва та гетьманської державності XVI – кінця XVIII ст. Такий вибір далеко не випадковий, оскільки окреслена тема репрезентує найбільш замовчуваний, спотворений і всуціль сфальсифікований російською імперською та радянською історіографією період української історії. Проблеми історії української козацької державності й сьогодні є предметом жвавих і часом безкомпромисних історіографічних суперечок, що дуже часто виходять за формат виваженої наукової дискусії й радше вкладаються у відому своєю гостротою формулу “війни за історію”. Сучасне українське поштове марковидання (звісно ж, зрозумілою мірою та у певних контекстах) стало присутнім відображенням цих інтелектуальних битв, ілюстрацією поступових, але невідворотних змін, що відбулися в конструюванні, відображенні та популяризації нового національного історичного нарративу, його сприйнятті суспільством упродовж останніх трьох десятиліть. Тому проблема стає зрозумілішою, якщо її розглядати в контексті виділених нами періодів поштового марковидання.

Очевидним є вибір джерельної бази нашого дослідження, окресленої групою пам'ятних (memorable) поштових марок України 1992–2020 рр. з сюжетами, присвяченими фактам, подіям та особам історії українського козацтва та гетьманської державності XVI – кінця XVIII ст. Для безпосереднього візуального дослідження, опису об'єктів і створення “візуального тексту” автори використовували поштові марки України в стані “поштової свіжості” з особистих філателістичних колекцій, а також відомості з філателістичних каталогів Укрпошти. Хоча поштова марка є комплексним історичним джерелом, що поєднує в собі зображення й супровідний текст (Потильчак О., 2018, с. 83), проте візуальний контент поштової марки, особливо, якщо йдеться про пам'ятну філателію, за своїм обсягом та інформативністю значно переважає текстовий компонент останньої. Ця здатність поштової марки відбивати дуже різну візуальну інформацію дозволяє застосувати для нашого дослідження міждисциплінарний підхід.

Методологія дослідження. Про підвищення інтересу гуманітарних досліджень, зокрема й історичної науки, до вивчення візуальної культури та візуальних джерел в останні десятиліття говорять і пишуть багато. Теоретизуючи на цю тему один із авторитетів візуальних досліджень У. Мітчел навіть увів до наукового вжитку спеціальний термін – “візуальний поворот” (Рабенчук О., 2012, с. 30–31).

Активне залучення зображальних джерел до контексту студій про минуле створює передумови для популяризації історичних знань, адже в такому разі зацікавленість широкого загалу змістом і результатами досліджень вчених зростає через збільшення використання візуальних матеріалів. З другого боку, дослідження зображення, як і дослідження тексту, можливе тільки в межах конкретного дискурсу передумов і причин появи візуального контенту, розкриття його семантики та символіки, відкритого та прихованого змісту.

Ефективні методики такого “прочитання” пропонують візуальна історія та візуальна герменевтика. Історична реконструкція проблеми візуалізації засобами філателії конкретного історіографічного нарративу передбачає тлумачення зображеного на

поштових марках контенту так, як його замислив автор та опублікував видавець (Гаскелл А., 2010, с. 239–240).

Для інтерпретації та систематизації даних “прочитання” філателістичних джерел авторами застосовувались і куди “традиційніші” методи джерелознавчого аналізу та синтезу, історична компаративістика, проблемно-історичний метод, а також метод періодизації.

ПОШТОВЕ МАРКОВИДАННЯ УКРАЇНИ 1992–2020 РОКІВ: ВІД “НЕОКЛАСИКИ” ДО ПОСТМОДЕРНУ

Період 1992–1996 рр. став першим у сучасній історії поштового марковидання України. Для української філателії ці роки були роками своєрідної “неокласики”, адже розвиток поштового марковидання значною мірою визначали тенденції, характерні для світової філателії першої половини ХХ ст. з тією відмінністю, що здійснювалася ця емісія з використанням сучасних матеріалів, поліграфічних технологій та новітнього друкарського обладнання. Упродовж перших п’яти років діяльності Укрпошта здійснила всього 76 філателістичних випусків і запровадила в обіг 122 поштові марки (25 загальнозживаних стандартних марок, 96 пам’ятних мініатюр та 1 поштово-благочинну). [див. табл. 1]. За таких обставин середньорічна кількість поштово-маркових випусків становила 15 одиниць, а поштових марок – 24 одиниці.

Така незначна емісійна активність пояснюється не лише відсутністю досвіду розробки проєктів поштових марок і їх тиражування, але й відсутністю власних повноцінних потужностей, здатних забезпечити високоякісний масовий друк поштових марок і блоків. Саме тому практично усі замовлення на тиражування філателістичних матеріалів України у 1992–1993 рр. і значна частина замовлень 1994–1996 рр. виконувалися за кордоном: Московською друкарнею Держзнаку РФ, Канадською Фірмою Банкнотів, Австрійською державною друкарнею або ж друкарнею “Філателія Угорщини” (Бехтір В., 1997, с. 118).

Таблиця 1. Емісії поштових марок України 1992–1996 рр.

Роки емісії	Поштові марки							Всього	
	Стандартні		Поштово-благочинні		Пам’ятні				
	Випусків	Марок	Випусків	Марок	Випусків	Марок	В т. ч. у блоках і малих аркушах	Випусків	Марок
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
1992	1	8	–	–	14	16	2	15	24
1993	1	6	–	–	8	10	–	9	16
1994	1	8	1	1	9	13	2	11	22
1995	1	3	–	–	16	23	–	17	26
1996	–	–	–	–	24	36	3	24	36
Разом	4	25	1	1	71	96	7	76	122

Примітка. Таблицю складено за даними: Бехтір 1997, 14–76; Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018, с. 10–28.

До поліграфічних особливостей українських поштових марок 1992–1996 рр. слід віднести: єдиний спосіб друку – офсет, а також використання крейдованого паперу для тиражування пам’ятних емісій і простого паперу – для друку стандартних марок. Усі стандартні поштові марки України тиражувалися одноколірними, в один і два кольори були виконані й частина пам’ятних поштових марок – це загалом третина усіх філателістичних емісій 1992–1996 рр. Наклади комеморативних поштових марок першого емісійного періоду засвідчили поступовий відхід пошти України від радянської традиції багатомільйонного тиражування поштових мініатюр. Якщо поштові марки 1992 р. випускалися накладами від 2,5 до 5,5 млн примірників, то в 1993–1996 рр. їхні тиражі вже становили від 0,2 до 1 млн примірників. Характерною особливістю пам’ятних філателістичних емісій України 1992–1996 рр. є форма їх випуску: лише 7 поштових марок цього періоду надруковані у вигляді поштових блоків, решта мініатюр тиражувалися великими марковими

листами (Бехтір В., 1997, с. 14–76; Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018, с. 10–28).

Другий період емісії поштових марок України (1997–2005 рр.) позначився початком повномасштабної роботи українського державного підприємства з друку поштових марок – Поліграфічного комбінату “Україна” та поступовим зростанням чисельності випусків філателістичної продукції. Підраховано, що за цей час Укрпошта здійснила 276 поштово-маркових емісій та запровадила в обіг 564 поштові марки основних випусків (18 загальнозживаних стандартних і 546 пам’ятних марок). При цьому середньорічна кількість поштово-маркових випусків становила 30 одиниць, а поштових марок – близько 62-х одиниць. Наклади поштових марок варіювалися від 0,1 до 0,5 млн примірників, а блоків і малих аркушів – від 25-ти до 100 тис. примірників (Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018, с. 23–111).

У 1997–2005 рр. трохи менше третини поштових марок України були випущені в блоках і малих аркушах, решта емісій – це поодинокі марки у великих або середніх за кількістю поштових мініатюр аркушах. У цей період українські поштові марки тиражуються переважно офсетним друком (420 марок, 116 блоків і малих аркушів). Водночас поступово зростає кількість поштових марок надрукованих з використанням комбінації кількох способів друку та технологій: офсет і металографія (марки та блоки 1997–1999 рр.); високий друк (блок 2001 р.); конгревне тиснення фольгою (марки та блоки 2001, 2003 та 2004 рр.). Невелика кількість (усього лише 5 поштових мініатюр) у 2000–2001 рр. друкувалися на папері з філігранями (Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018, с. 23–111).

У 1997–2005 рр. Укрпошта поступово відмовляється від тиражування одноколірних поштових мініатюр. Усі нові стандартні випуски та абсолютна більшість комеморативних поштових мініатюр випускаються багатоколірними. Все ж невелика частина пам’ятних поштових марок (24 марки та 14 блоків) була надрукована у два кольори. До 2001 р. поштове відомство продовжувало тиражування одноколірних марок третього стандартного випуску (“Етнографічні сюжети “Давня Україна”),

а до 2006-го – марок четвертого стандартного випуску (“Міський транспорт”). Водночас стандартні марки України п’ятого випуску (2001 р.) друкуються вже багатоколірними (Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018, с. 23–111).

Таблиця 2. Емісії поштових марок України 1997–2005 рр.

Роки емісії	Поштові марки					Всього	
	Стандартні		Пам’ятні				
	Випусків	Марок	Випусків	Марок	В т. ч. у блоках і малих аркушах	Випусків	Марок
1	2	3	4	5	6	7	8
1997	-	-	21	46	10	21	46
1998	-	-	26	51	16	26	51
1999	-	-	31	62	23	31	62
2000	-	-	34	71	33	34	71
2001	1	6	30	53	15	31	59
2002	5	5	26	62	9	31	67
2003	1	1	30	64	18	31	65
2004	-	-	34	77	28	34	77
2005	6	6	31	60	10	37	66
Разом	13	18	263	546	166	276	564

Примітка. Таблицю складено за даними: Бехтір 1998; Бехтір 1999; Бехтір 2000; Каталог знаків поштової оплати України 2001; Каталог знаків поштової оплати України 2002; Каталог знаків поштової оплати України 2003; Каталог знаків поштової оплати України 2004; Каталог знаків поштової оплати України 2005.

Третій період емісії поштових марок України (від 2006 р.) став часом розвитку започаткованої в попередні роки традиції якісного українського поштового марковиробництва, його міжнародного визнання та удосконалення технологій друку поштових марок. Засади марковидавничої політики Укрпошти особливих змін не зазнали. Від 2006 р. й дотепер триває контрольоване поступове зростання чисельності випусків вітчизняної

філателістичної продукції. За п'ятнадцять років (2006–2019 рр.) Укрпошта здійснила 410 маркових емісій та запровадила в ужиток 1079 поштових марок основних випусків (54 загальноживаних стандартних і 1025 пам'ятних). Протягом третього періоду емісії середньорічна кількість філателістичних випусків становила 31, а поштових марок – близько 82-х одиниць. Винятком є кризовий 2009 р., коли українське поштове відомство здійснило лише 20 філателістичних емісій, запровадивши в поштовий обіг одну стандартну та 45 пам'ятних марок [див. табл. 3].

У 2006–2019 рр. середні накладі поштових марок варіювалися від 0,1 до 0,3 млн примірників, а блоків і малих аркушів – від 30 до 100 тис. примірників. Окремі поштові марки та блоки тиражувалися зовсім невеликими, а іноді й просто мізерними, як для філателістичної продукції великої країни, накладками. Наприклад, неперфорований різновид серії з чотирьох марок “Кажани” у 2016 р. надрукували тиражем усього 8 000 примірників (Каталог знаків поштової оплати України 2016, с. 20). Ще меншим виявився наклад неперфорованого різновиду поштового блоку “Скіфська пектораль” (2013 р.) – усього 500 примірників (Каталог знаків поштової оплати України 2013, 31–32.).

Поліграфія поштових марок України 2006–2019 рр. характеризується поєднанням традиційних способів друку з певними новачіями елементами. Як і в попередній емісійний період українські поштові марки тиражувалися переважно офсетним друком. При цьому зросла чисельність поштових марок випущених у формі блоків і малих аркушів, а також у буклетах. Вони становлять майже половину загального накладу поштових мініатюр (533 марок із 1079-ти). Кількість поштових марок надрукованих з використанням комбінації кількох способів друку залишалася незначною. Так поєднання офсету і металогравії (інтагліо) використовувалося поліграфістами у 16-ти випадках (марки та блоки 2006-го та 2014 рр.), а ось різні види технології тиснення (тиснення фольгою, конгревне тиснення, тиснення плівкою з голографічним ефектом) зустрічаємо куди частіше (80 поодиноких марок і 93 марки в блоках і малих аркушах). Від 2006 р. усі без винятку поштові марки України друкуються багатоколірними (Поштові марки України 1992–2017: каталог, 112–235; Каталог знаків поштової оплати України 2018; Каталог знаків поштової оплати України 2019).

Таблиця 3. Емісії поштових марок України 2006–2019 рр.

Роки емісії	Поштові марки					Всього	
	Стандартні		Пам'ятні				
	Випусків	Марок	Випусків	Марок	В т. ч. у блоках, малих аркушах, буклетах	Випусків	Марок
1	2	3	4	5	6	7	8
2006	–	–	22	81	41	22	81
2007	1	15	23	76	39	24	91
2008	1	1	27	93	43	28	94
2009	1	1	19	45	18	20	46
2010	1	2	22	68	42	23	70
2011	1	4	31	68	33	32	72
2012	3	15	35	81	42	38	96
2013	3	3	35	79	47	38	82
2014	1	1	30	66	33	31	67
2015	3	3	32	56	18	35	59
2016	–	–	25	68	34	25	68
2017	1	8	29	66	30	30	74
2018	1	1	32	88	54	33	89
2019	–	–	31	90	59	31	90
Разом	17	54	393	1025	533	410	1079

Примітка. Таблицю складено за даними: Каталог знаків поштової оплати України 2006; Каталог знаків поштової оплати України 2007; Каталог знаків поштової оплати України 2008; Каталог знаків поштової оплати України 2009; Каталог знаків поштової оплати України 2010; Каталог знаків поштової оплати України 2011; Каталог знаків поштової оплати України 2012; Каталог знаків поштової оплати України 2013; Каталог знаків поштової оплати України 2014; Каталог знаків поштової оплати України 2016; Каталог знаків поштової оплати України 2017; Каталог знаків поштової оплати України 2018; Каталог знаків поштової оплати України 2019; Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018.

Технологічні новачки впроваджувалися також у перфоруванні поштових марок. Зокрема, так звану “круглу перфорацію” застосували при перфоруванні малих аркушів у 2013-му (12 марок) і 2015 рр. (2 поштові мініатюри). У поодиноких випадках при перфоруванні окремих марок поліграфісти почали практикувати розміщення овальних елементів по горизонталях перфорації в межах кожної марки аркуша. У 2014–2019 рр. було випущено 7 таких марок (Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018, с. 205, 208, 218, 230). В останні роки випускаються поштові марки з оригінальними, як для вітчизняної марковидавничої традиції, способами відокремлення марок від маркового аркуша. Ці марки друкуються на самоклеючому папері, а для їх відокремлення від аркуша застосовується технологія хвилястої просічки. Зокрема, у 2016–2019 рр. Укрпошта запровадила вжиток 11 таких поштових мініатюр (Поштові марки України 1992–2017. 2018, 221–222, 235; Каталог знаків поштової оплати України 2018, 10; Каталог знаків поштової оплати України 2019, с. 8, 17).

Сучасні поштові марки України вирізняються технологічністю емісій, високим художнім рівнем виконання та різноманітністю сюжетів. За період від 1992 р. сформувалися основні тематичні лінії української комеморативної філателії, де провідною стала саме історична тематика. На поштових марках України знайшлося місце визначним подіям і датам національної історії, видатним історичним особистостям, державним, військовим і політичним діячам, вченим і митцям, державній і регіональній символіці, традиційній матеріальній та духовній культурі, пам'яткам архітектури та історії, а також сюжетам з історії українського війська, освіти, науки і культури, української геральдики, нумізматики, фалеристики та боністики. Відтак спостерігаємо ситуацію, за якої поштові марки історичної тематики стали одним із каналів поширення концентрованого й лаконічного інформаційно-сміслового контенту, що у гранично спрощеній формі здатен доносити широкому загалу складний для сприйняття нефахівців історичний наратив. Наразі одну з популярних сюжетних ліній сучасної української філателії складає тема козацтва та гетьманської державності XVI–XVIII ст.

Становлення сучасного періоду українського поштового марковиробництва збіглося в часі з відзначенням знакової історичної дати – 500-річчя українського козацтва, а тому зовсім не дивно, що українські марковидавці обрали саме цю тему для сюжету першої пам'ятної поштової мініатюри відродженої незалежної держави. 6 лютого 1992 р. голова Держкомзв'язку України В. Делікатний підписав наказ № 21 (“Про введення в обіг перших українських поштових марок”), згідно з яким 1 березня того ж року в ужиток поштової служби мали надійти дві пам'ятні поштові мініатюри (Пошта і філателія України, 1995, с. 2, 9). Першою з них стала багатоколірна, вертикально-прямокутна марка – “500 років українського козацтва”. Її проект, підготовлений ще у 1991 р., належить відомому українському художнику-графіку О. Івахненку. Номінал знака поштової оплати – 15 копійок, відповідав чинному на той час тарифу для пересилання простої внутрішньої кореспонденції. Через відсутність власних потужностей для друку знаків поштової оплати весь наклад марки (2,5 млн примірників) Україна замовила Московській друкарні Держзнаку (Бехтір В., 1997, с. 14, 118).

В основі сюжету поштової мініатюри – три символічні постаті козаків у традиційному вбранні. На передньому плані зображено ймовірного засновника першої Запорізької Січі князя Дмитра Вишневецького зі спорядженим для стрільби луком у правій руці. За ним – два козаки-побратими, які тримають символ влади кошового отамана – бунчук, і кобзу, як нагадування про українську фольклорну традицію, пов'язану з легендарним Байдою. Зверху над ними бачимо герб Запорізької Січі. Зображення марки супроводжують пам'ятні дати “1490–1990”, короткий промовистий текст – “500 років українського козацтва”, рік підготовки проекту поштової мініатюри (“1991”), номінал і вказівка на поштову адміністрацію держави-емітента – “Пошта України” [1].

Семантика та символіка сюжету цієї поштової мініатюри, від її основних образів до найменших деталей зображення, проникнуті духом етнографізму та наївного національного романтизму. Це й не дивно, адже саме такий примітивізований метаісторичний

образ українського козацтва, більше відомий загалом за виразом “шароварщина”, був успадкований з імперського минулого та культивувався впродовж десятиліть у радянській гуманітаристиці. Візуалізований в такому спрощеному вигляді на поштовій марці цей колективний образ українського козацтва був вочевидь актуальним для періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр., оскільки об’єктивно віддзеркалював укорінений десятиліттями радянської міфотворчості історичний наратив. Саме в такій, “малоросійській” за духом, стилістиці тема українського козацтва увійшла в новітню вітчизняну філателію. Контекст у цілому чимось нагадував тенденції початкового (т. зв. “фольклорно-етнографічного”) етапу національного відродження, який Україна переживала в першій половині XIX ст. З іншого боку, вже ця перша пам’ятна філателістична емісія виразно продемонструвала, що однією з основних в українському поштовому марковиданні буде тема козацького минулого України.

Романтизмом козацької тематики проникнута й інша, створена за проектом О. Івахненка, поштова мініатюра, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського і російського художника І. Рєпіна (1844). Тиражована на Московській друкарні держзнаку РФ накладом в 1 млн примірників ця пам’ятна поштова марка надійшла в обіг 14 грудня 1994 р. (Бехтір В., 1997, с. 48, 118). Автор ескізу мініатюри розмістив портрет митця за світлиною 1870-х рр. на тлі репродукції етюд “Запорізький полковник” (1880) до знаменитої картини “Запорожці пишуть листа турецькому султану”. З мініатюри на нас дивиться бувалий, обілений сивиною козак у традиційному каптані з шаблею і пістолем за поясом, який зіперся ліктем лівої руки на дуло гармати [2].

Справжній прорив у просуванні деміфологізованого українського історичного наративу засобами філателії продемонструвала серія поштових марок “Гетьмани України”. Цей проект Укрпошта започаткувала у 1995 р., а його автором став відомий український художник-графік Ю. Логвин, який, за словами Л. Бараневич, “оживив у цих поштових мініатюрах свою улюблену історичну тему, надав їй сучасного звучання” (Бараневич Л., 1995,

с. 16–17). Схиляємося до думки, що ця “сучасність” філателістичної графіки художника (йдеться про середину 1990-х рр.) полягала насамперед у концептуально іншому підході до візуалізації образів козацьких гетьманів. На відміну від поширеної до цього в філателії наївно-романтичної стилістики козацької епохи, Ю. Логвин запропонував показувати образи козацьких гетьманів в історичних контекстах, пов’язаних з реальними фактами і подіями їх військової, політичної та державотворчої діяльності. Останнє, враховуючи характер імперсько-радянської історіографічної спадщини про Гетьманщину, перетворювало марковидання на надзвичайно цікавий, корисний, а головне суспільно важливий процес відкриття та популяризації специфічними засобами філателії замовчуваних, сфальсифікованих, або ж невідомих раніше історичних фактів, подій і явищ історії України XVI–XVIII ст. Кращому розумінню духу цієї історичної епохи сприяла й композиція поштових мініатюр. Портрети гетьманів виконувались художником у стилі барокової парсуни (поясне зображення в восьмистінній рамі з родовим гербом) в обрамленні атрибутів, що символізували їхню військову, політичну, державотворчу, дипломатичну чи меценатську діяльність. Неодмінна деталь кожного портретного зображення – це символ гетьманської влади (булава) в руці. Марки серії “Гетьмани України” тиражувалися накладами від 1,0 до 0,25 млн примірників кожна, а місцем їх друкування була вже не Московська друкарня Держзнаку РФ, а київський Поліграфічний комбінат “Україна” (Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018, с. 20–82).

Першою маркою серії стала поштова мініатюра “Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний”, запроваджена в ужиток 22 липня 1995 р. У її лівій частині бачимо портрет гетьмана у восьмистінній рамі, під ним картуш із написом “Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний”, облямовані козацькими регаліями та клейнодами, що символізують військову доблесть і звитягу: хоругви, бунчук, списи, бердиші, гармати, ядра та сагайдак із луком і стрілами. Останнє, вочевидь, виглядає, як нагадування про походження прізвища гетьмана. Основою для історичного сюжету зображеного художником на поштовій марці стали події 1616 р. пов’язані з облогою та успішним штурмом козацьким

флотом під проводом П. Сагайдачного турецької фортеці Кафа (тепер – Феодосія) в Криму. Композиція мініатюри передає епізод битви: флотилія козацьких суден у бухті Кафи, палаюча турецька галера, що йде під воду, мури фортеці в пороховому диму (Бехтір В., 1997, с. 54). Промовистий сюжет поштової марки не залишає сумнівів у переможному для козаків завершенні штурму турецької твердині [3].

У вересні 1995 р. в поштовий обіг було запроваджено марку “Богдан (Зиновій) Хмельницький”. Це друга мініатюра “гетьманської серії”. Художник зобразив портрет Б. Хмельницького у восьмистінній бароковій рамі, облямованій козацькими, клейнодами та зброєю повсталих селян і козаків (Бехтір В., 1997, с. 55). Під портретом – герб гетьмана та картуш із написом “Богдан Зиновій Хмельницький”, довкола яких шабля, сурма, стволи польових гармат, фальконет, ядра, тулумбаси. На другому плані праворуч – епізод Визвольної війни 1648–1657 рр.: козаки в бою на чолі з гетьманом, який зображений верхи на коні з булавою в руці. Ліва частина сюжету поштової марки – жанрова сцена XIX ст.: біля родинної церкви Б. Хмельницького в Суботіві селяни слухають кобзаря [5]. Зауважимо, що постать Б. Хмельницького була чи не єдиною серед персоналій України козацької доби, яку радянська історіографічна традиція, оточивши міфічним ореолом “гетьмана-возз’єднавця”, все ж транслювала на широкий загал. Проте на цій поштовій мініатюрі ми не побачимо традиційних для радянського нарративу сюжетів “Переяславської ради” чи чогось подібного. Натомість з мініатюри Ю. Логвина Б. Хмельницький постає як видатний полководець, лідер і засновник козацької держави, котрий думав передусім про визволення народу з-під гніту шляхти та створення незалежної Гетьманщини, а не про міфічне “возз’єднання” з Московією.

Епохальною постаттю української історії кінця XVII – початку XVIII ст. є Іван Мазепа (1639–1709). Три останні століття російська імперська, а пізніше й радянська історична міфологія старанно формували навколо фігури гетьмана негативний ореол “зрадника українського народу”. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. зусиллями передусім українських істориків цей міф

активно руйнується. Свій внесок у відродження історичної пам’яті про гетьмана зробила й українська філателія.

Символічно, що поштова марка “Іван Мазепа”, яка стала третьою в гетьманській серії, побачила світ 14 жовтня 1995 р., на свято Покрови, оскільки саме Богородицю запорожці вважали своєю Пресвятою покровителькою. На мініатюрі бачимо портрет І. Мазепи в традиційній для марок серії восьмистінній бароковій рамі, облямованій козацькими регаліями, клейнодами разом із бандурою, що належала гетьманові. У лівій частині поштової марки художник зобразив Микільський військовий собор, збудований коштом І. Мазепи на київському Печерську в 1693 р. На тлі храму бачимо постать козака-сердюка біля мортири, відлитої за наказом гетьмана, як і церковні дзвони, що на передньому плані мініатюри (Бехтір В., 1997, с. 54–55). Дуже лаконічний і водночас змістовний у деталях сюжет поштової марки доносить замовчувані в імперській і радянській історіографії, а відтак незнані факти політичної біографії І. Мазепи, зображуючи гетьмана як різнобічно обдаровану й талановиту особистість, мецената, військового та державного діяча, який дбав про розбудову Гетьманщини, зміцнення козацького війська, його оснащення сучасною зброєю [4]. Такий образ І. Мазепи був зовсім протилежним тому міфологізованому нарративу про “гетьмана-зрадника”, що формувався в російській історичній науці XIX ст. та був успадкований радянською історіографічною традицією у XX ст.

Окреслені тенденції візуального ряду “гетьманської серії” продовжують пам’ятні мініатюри Укрпошти 1997–2003 рр. з портретами гетьманів Дмитра Вишневецького, Пилипа Орлика (1997), Петра Дорошенка (1998), Івана Виговського, Павла Полуботка (1999), Данила Апостола, Івана Самойловича (2000), Юрія Хмельницького, Михайла Ханенка (2001), Павла Тетері, Дем’яна Многогрішного, Івана Брюховецького (2002), Івана Скоропадського та Кирила Розумовського (2003) (Поштові марки України 1992–2017: каталог, 2018, с. 32–82). Сюжетна частина цих поштових марок відображала переважно маловідомі, а то й зовсім незнані, замовчувані чи відверто сфальсифіковані російською імперською історіографією факти політичних

біографій українських гетьманів XVI–XVIII ст. Наприклад, портретне зображення Дмитра Вишневецького супроводжують характерні сюжети політичної біографії засновника Запорізької Січі: перша дерев'яна козацька фортеця, збудована на Хортиці близько 1552 р., і картина страти турками в Стамбулі полоненого гетьмана (1563 р.) (Бехтір В., 2000, с. 77). Наразі, створений Ю. Логвином сюжет поштової марки візуалізує легендарний образ засновника першої Запорізької Січі в реальному історичному контексті, складовими якого були козацькі походи, протидія нападам татар і протистояння османській загрози в середині XVI ст. [6].

Знаковою фігурою в галереї українських військових, політичних і державних діячів Гетьманщини першої половини XVIII ст. є автор першої української Конституції (“Вивід прав України”, 1710 р.) гетьман у вигнанні Пилип Орлик (1672–1642). Свого часу його ім'я було повністю викреслене з радянської версії “історії Української РСР”. Саме його образ втілено на четвертій марці гетьманської серії, запровадженій в поштовий обіг 13 вересня 1997 р. (Бехтір 2000, 77–78). Поряд із портретом гетьмана, у бічних композиціях – міста, де жив і працював П. Орлик опинившись у вигнанні після Полтавської битви 1709 р. У лівій частині марки зображено панораму столиці Швеції Стокгольма. Праворуч – П. Орлик розмовляє з турецькими чиновниками в Салоніках (Греція) на площі перед собором Святого Дмитрія [7].

Не меншою контраверсійністю в історіографічному викладі вирізняються постаті гетьманів Петра Дорошенка, Івана Виговського (р. н. невід. – 1664) та Павла Полуботка (бл. 1660–1724), відтворені на пам'ятних поштових марках України 1998–1999 рр. [8–10]. Вибір художника в композиційному наповненні мініатюр зупинився на сюжетах, що відображають “забуті”, а насправді старанно замовчувані або ж сфальсифіковані в імперській історіографічній традиції, сторінки політичної та військової біографії цих історичних осіб. На поштової марці з портретом П. Дорошенка (1627–1698) бачимо епізод битви під Чигирином (1674) та місце поховання колишнього гетьмана під Волоколамськом на території Московії – сюжети, що присутньо відображають усю суперечливість державно-політичної

діяльності гетьмана України 1665–1675 рр., втілену в формулі так званого “полівасалітету” та спрямовану на відновлення єдності Гетьманщини (Бехтір В., 2000, с. 77–78).

Конкретним історичним контекстом наповнені сюжети поштових марок серії, запроваджені в ужиток у 1999-му. Мініатюра “Іван Виговський” [9] відображає драматичний момент політичної біографії гетьмана України 1657–1659 рр. – епізоди битви під Конотопом (1659), у якій об'єднані українські козаки разом з татарами вщент розгромили армію московських інтервентів (Бехтір В., 2000, с. 130–131). Інші драматичні й трагічні події в історії України та особистій долі наказного гетьмана Павла Полуботка (бл. 1660–1724) передає поштова мініатюра з його портретом [10]. Тут бачимо краєвиди Санкт-Петербурга з виглядом на Петропавловську фортецю, де утримувався в казематі ув'язнений російським царем гетьман, а також епізод з ілюстрацією підневільної праці українських козаків і селян на будівництві нової столиці майбутньої імперії (Бехтір В., 2000, с. 131).

Сюжетною основою поштової мініатюри з портретом Данила Апостола (1654–1734) [11] є епізоди, що ілюструють злет кар'єри полковника під час Азовсько-Дніпровських походів 1695–1696 рр. і поховання гетьмана в Спасо-Преображенській церкві у Великих Сорочинцях на Полтавщині (Каталог знаків поштової оплати України 2000, 10). Для поштової марки “Іван Самойлович” (2000) художник обрав не менш промовисті сюжети [12]. Один із них передає кульмінаційний епізод старшинської ради в Козачій Діброві поблизу Конотопа (17 червня 1672 р.) на якій генерального суддю І. Самойловича за підтримки царя та під наглядом московського воєводи було обрано гетьманом Лівобережної України. За допомогою окупаційного московського війська новообраний гетьман за два роки зумів здолати своїх суперників на Правобережжі М. Ханенка та П. Дорошенка і стати гетьманом “обох сторін Дніпра”. Проте вірність Москві, яку І. Самойлович демонстрував протягом свого 15-річного правління, не врятувала гетьмана від звинувачень у зраді, тож він помер на заслання в сибірському Тобольську в 1690 р. Цей драматичний фінал політичної кар'єри І. Самойловича передає друга частина сюжету поштової марки (Каталог знаків

поштової оплати України 2000, 10). Можливість тричі зійти на гетьманство доля дала Юрію Хмельницькому. Проте художник, обираючи сюжети для проекту поштової марки з його портретом, зупинився на останньому періоді політичної біографії молодшого сина Б. Хмельницького [13]. У 1678 р. турецький султан звільнив ув'язненого в стамбульському замку "Сім веж" Ю. Хмельницького та відправив його на батьківщину, де "князь Сарматії та вождь Війська Запорозького" разом з турками і татарами воював проти Москви та її ставленика, лівобережного гетьмана І. Самойловича. Після провалу османських планів поширити владу на північ Правобережжя та укладання Бахчисарайського договору (1681 р.) Ю. Хмельницького знову повернули до Стамбулу. На поштовій мініатюрі художник Ю. Логвин відтворив одну з версій страти колишнього гетьмана в 1685 р. у фортеці Кам'янець за наказом султана (Каталог знаків поштової оплати України 2001, 7).

Образ одного з претендентів на булаву правобережного гетьмана, суперника П. Дорошенка, постає з поштової марки "Михайло Ханенко" (2001). На мініатюрі бачимо козаків під стінами Острозького замку, де у вересні 1670 р. підтримуваний поляками правобережний гетьман підписав угоду з урядом Речі Посполитої [14]. Другий сюжет поштової марки передає кульмінаційний епізод генеральної старшинської ради під Лисянкою 17 березня 1674 р. Тоді М. Ханенко зрікся булави на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича (Каталог знаків поштової оплати України 2001, 7).

У 2002 р. Укрпошта запровадила до обігу ще три мініатюри гетьманської серії з портретами Павла Тетері (1620–1670), Дем'яна Многогрішного (1621–1703) та Івана Брюховецького (1623–1668). Сюжети першої з них стосуються дипломатичної та політичної біографії правобережного гетьмана України 1663–1665 рр. [15]. Зокрема, на поштовій марці бачимо козаків верхи на конях під стінами Кремля. Сюжет ілюструє історичний факт – у березні 1654 р. переяславський полковник П. Тетеря в складі українського посольства брав участь у підписанні угоди з московським царем. Інша частина мініатюри зображує втечу переможеного конкурентами в боротьбі за владу гетьмана до Варшави

у 1665 р. (Каталог знаків поштової оплати України 2002, с. 7). Для поштової марки з портретом гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького художник обрав відомий епізод, що стався після Чорної ради в Ніжині в червні 1663 р., коли прихильники новообраного гетьмана-популіста вбили його суперників у боротьбі за булаву – Я. Сомка та В. Золотаренка [16]. Інший сюжет цієї мініатюри – пряма ілюстрація іронії примхливої долі: почавши свою кар'єру гетьмана зі страти опонентів, І. Брюховецький і сам був убитий за наказом П. Дорошенка у червні 1668 р. поблизу Диканьки на Полтавщині (Каталог знаків поштової оплати України 2002, 8).

У зовсім інший історичний контекст вписано постать Д. Многогрішного, обраного козаками лівобережним гетьманом у 1668 р. На поштовій марці з його портретом бачимо два сюжети [17]. Перший із них передає епізод елекційної ради 17 грудня 1668 р. у Новгород-Сіверському, де чернігівського полковника, за підтримки компанійців, проголосили "гетьманом Сіверським". Другий сюжет пам'ятної мініатюри зображує відомий історикам фінал політичної кар'єри багатьох українських гетьманів – примусову депортацію до Сибіру. Ця доля не оминула й Д. Многогрішного (1672 р.) Після депортації колишній гетьман займав посади коменданта кількох московських фортець у Бурятії (Каталог знаків поштової оплати України 2002, 8).

2003 року Укрпошта здійснила емісію двох фінальних мініатюр гетьманської серії з портретами Івана Скоропадського (1646–1722) та Кирила Розумовського (1728–1803). Сюжети першої з них проникнуті драматизмом ситуації, в якій опинилася Гетьманщина після поразки виступу І. Мазепи [18]. Обраний гетьманом за наказом царя І. Скоропадський (1708 р.) був поставлений під повний контроль призначених Петром I урядовців, а Україна перетворена на базу постачання продовольства для потреб московської армії, що вела Північну війну зі Швецією (Каталог знаків поштової оплати України 2003, 20). Глибокий символізм притаманний сюжету поштової марки "Кирило Розумовський" [19]. Рідний брат фаворита імператриці Єлизавети Петрівни, останній гетьман України К. Розумовський вів розмірене світське життя російського вельможі,

а багатолюдні бали в його палаці-резиденції в Батурині були звичним явищем. Трагічний фінал української гетьманської державності символізують руїни цього палацу (Каталог знаків поштової оплати України 2003, 19).

Гетьманська серія, емісія поштових марок якої здійснювалася протягом 1995–2003 рр., слугує виразною ілюстрацією того, як деміфологізований в працях сучасних українських істориків наратив, стараннями художника та зусиллями марковидавців поступово повертав собі місце в історичній пам'яті народу. Водночас, закладений Ю. Логвином у проєкті цієї серії мініатюр новий підхід до візуалізації образів козацьких гетьманів дещо дисонував з укоріненою в радянському минулому стилістикою та художньою манерою їх виконання. Невдовзі українська філателістична графіка подолає і цей спадок епохи соціалістичного реалізму.

Тенденції у відображенні історичного наративу, характерні для другого періоду вітчизняного марковидання виразно проявилися в поштових марках пам'ятного блоку “350-років від початку визвольної війни українського народу (1648–1676)”, запровадженого в ужиток поштової служби 25 липня 1998 р. На його шести мініатюрах художники В. Козаченко, В. Таран, О. Харук і С. Харук зобразили портрет гетьмана Б. Хмельницького в оточенні батальних сцен, що символізують епізоди визвольної війни українського народу 1648–1676 рр. (Каталог поштових марок України, 1998, с. 25–28). Поряд із портретом гетьмана, відтвореного за відомою гравюрою В. Гондіуса (1651), на марках зображено динамічні батальні сцени: двобій козака (з шаблею й пістолями) та кіннотника (у латах і металевому шоломі); воїн зі списом на коні, позаду козаки з списками; козак із шаблею, який борониться від ворога зі списом; четверо козаків, що цілять із луків та воїн зі списом верхи на коні в бою [20].

Ще один високохудожній випуск Укрпошти, присвячений Б. Хмельницькому, побачив світ 29 січня 2004 р. Йдеться про пам'ятний блок поштових марок “Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького” (Каталог знаків поштової оплати України, 2004, с. 6–7). На його шести марках художник В. Василенко зобразив унікальні предмети, які належали

гетьману, а нині зберігаються в музеях Польщі, Росії, Швеції та України. Серед них прапор Б. Хмельницького з Військового музею у Стокгольмі, булава (Музей Війська Польського у Варшаві); шапка з Національного музею історії України у Києві; водосв'ятна чаша з фондів Державного історичного музею в Москві, а також кухоль і шабля гетьмана з музею Фундації князів Чарторийських у Кракові [21].

Принципово новим змістом, стилістикою, художньою манерою виконання та оформлення відрізняються поштові марки і блоки з нашої теми, що побачили світ після 2005-го року. Й справді, третій період українського поштового марковидання в контексті відображення історії українського козацтва та гетьманської державності XVI–XVIII ст. вирізняється концептуальною новизною відтворюваного на поштових мініатюрах образного історичного наративу. Він не лише різноманітний за тематикою, виразно україноцентричний, але й в масі своїй позбавлений рецидивів і залишкових тенденцій впливу імперської історіографічної традиції.

На початку третього емісійного періоду (у 2006 р.) портретна філателістична галерея з нашої теми поповнилася поштовим блоком на марках якого художники-графіки В. Таран, О. Харук і С. Харук відтворили кілька історичних персоналій, причетних до становлення й розвитку соціального, військового і політичного феномену козацької України [24]. Серед них: образ одного з перших кошових отаманів Запорізької Січі другої половини XVI ст. Івана Підкови, портрети козацького полковника часів визвольної війни 1648–1657 рр. Івана Богуна, кошового отамана Січі другої половини XVII ст. Івана Сірка, а також одного з лідерів “Коліївщини” 1768 р. – Івана Гонти (Каталог знаків поштової оплати України 2006, 18–19). Яскраво авторська манера та сучасний стиль художнього оформлення цих поштових мініатюр різко відрізняється від стилю марок гетьманської серії 1995–2003 рр.

І. Мазепа, як дипломат і державний діяч, постає з сюжету пам'ятної поштової марки “Українсько-Шведські воєнно-політичні союзи XVII–XVIII ст.”, запровадженої в поштовий обіг 1 жовтня 2008 р. з нагоди 300-річчя підписання І. Мазепою та

Карлом XII українсько-шведського військово-політичного союзу спрямованого на спільну боротьбу з Московією (Каталог знаків поштової оплати України, 2008, с. 23). Центральними в композиції сюжету мініатюри є постаті І. Мазепи (у парадному гетьманському каптані з булавою) та шведського короля Карла XII (у військовому однострої з шпагою в руці) верхи на конях. Внизу праворуч і ліворуч бачимо шведських солдатів та українських козаків – союзників у війні з Московією [25]. Автори ескізу поштової марки (В. Таран, С. Харук та О. Харук) зобразили на одному з її купонів портрети українського гетьмана та шведського короля, а також текст: “Великобудищанський трактат 1709 р.” [26]. На іншому купоні цієї поштової мініатюри бачимо зображення гетьмана Івана Виговського та шведського короля Карла X Густава. Прагнучи знайти надійного союзника для продовження боротьби за державність Гетьманщини її тодішній лідер у 1657 р. підписав у Корсуні угоду з королем Швеції. Саме цей історичний факт відображено на купоні пам’ятної поштової марки [27].

Окрему сторінку філателістичної графіки третього емісійного періоду складають поштові марки та блоки виконані за ескізами художника-графіка В. Василенка. Зокрема, 300-річчя від часу ухвалення на пропозицію гетьмана П. Орлика козацькою радою у Бендерах (1710 р.) першої Конституції України Укрпошта відзначила випуском 29 березня 2010 р. пам’ятного поштового блоку “Конституція Пилипа Орлика, 1710–2010” (Каталог знаків поштової оплати України 2010, 7). На його поштової марці художник помістив портрет гетьмана та факсиміле його підпису латинською мовою. На полях блоку, також латиною, зазначено офіційну назву першої української Конституції – “Пакти і Конституції праві вольностей Війська Запорозького” [28].

В. Василенку також належать проекти поштових марок з портретами наказного гетьмана П. Полуботка (2010) та кілька мініатюр із серії “Керівники козацьких повстань”. Зокрема, в цьому пам’ятному філателістичному випуску світ побачили поштові марки з портретами Криштофа Косинського, Богдана Микошинського (Каталог знаків поштової оплати України, 2010, с. 21–22), Григорія Лободи та Северина Наливайка (Каталог знаків поштової оплати України, 2011, с. 8) [29–32].

Одним із наслідків непростого політико-дипломатичного рішення гетьмана І. Мазепи про союз із споконвічним ворогом Московії – Швецією стало розв’язання Петром І каральної операції проти України, знищення Запорізької Січі та штурм, захоплення та спалення гетьманської столиці – Батурина. Цей трагічний епізод історії повстання І. Мазепи символічно візуалізовано художником Г. Задніпрямим на пам’ятній поштової мініатюрі “Батурина трагедія”, запровадженій в поштовий ужиток в день 300-річчя трагедії – 24 жовтня 2008 р. (Каталог знаків поштової оплати України 2008, с. 25). Глибоко символічний сюжет мініатюри зображує Україну в образі скорботної жінки з свічкою в руках. Праворуч внизу – палаючий Батурин і бані церкви в диму. Вище – фрагмент української вишивки у червоно-чорних кольорах [22]. Символікою торжества історичної справедливості та відродження української державності проникнутий сюжет однієї з мініатюр пам’ятного поштового блоку “Чернігівська область” із зображенням відбудованої у незалежній Україні Батурина фортеці (художник О. Калмиков) [23]. (Каталог знаків поштової оплати України 2018, с. 30–31).

Отже, аналіз зображень і текстів пам’ятних поштових марок з нашої тематики, що були запроваджені в обіг Укрпоштою протягом 2006-го року, засвідчує концептуально відмінний зміст, стилістику та символічне наповнення цього філателістичного контенту. Його визначальними рисами, окрім активної україноцентричності (коли Українська козацька держава показується, як реальний суб’єкт міждержавних відносин у регіоні Центрально-Східної Європи у кінці XVII-XVIII ст.), є ще й ідея наступності державницької традиції України. У цьому разі зображення і тексти поштових марок недвозначно трактують Гетьманщину, як історичну форму української державності, попередницю сучасної держави Україна.

Викладені спостереження дозволяють авторам стверджувати, що сучасна українська пам’ятна філателія є одним з активних і зручних засобів та інструментів деконструкції історичної міфології як такої. Механізм дії цього інструменту ґрунтується

на візуалізації та концептуалізації образно-текстового контенту, створеного на основі новітнього вітчизняного історичного нарративу та поступовою “імплементованого” в суспільну свідомість українців.

Постійно еволюціонуючи від 1992-го року, цей процес характеризується певною динамікою, що не лише віддзеркалює ступінь кореляції актуалізованого історіографічного доробку з його візуалізацією засобами тиражованої філателістичної графіки, але й демонструє сталість успадкованої від попередніх часів традиції політизації історії.

Проведений вище тематичний, семантичний та стилістичний аналіз конкретного філателістичного контенту дозволив виокремити у візуалізації історичного нарративу три послідовні етапи марковидання.

На *першому етапі*, що охопив 1992–1995 рр., сюжети, семантика й символіка пам'ятних поштових мініатюр, присвячених темі українського козацтва та Гетьманщини, характеризувалися етнографізмом і наївним національним романтизмом. Це чимось нагадувало тенденції початкового (так званого “фольклорно-етнографічного”) етапу національного відродження, який Україна переживала в першій половині XIX ст. Цей примітивізований метаісторичний образ українського минулого козацької доби (його інша, більш промовиста назва – “шароварщина”), вочевидь, був успадкований від імперії та десятиліттями культивувався в радянській гуманітаристиці. Такий, спрощений до вульгарного, “колективний портрет” українського козацтва виявився актуальним для періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр., адже об'єктивно віддзеркалював укорінений радянською міфотворчістю та засвоєний суспільною свідомістю малоросійський нарратив.

На *другому етапі* новітнього українського марковидання (1996–2005 рр.) наївно-романтичну стилістику перших років незалежності у візуалізації козацької епохи змінює конкретно-історичний підхід. Поштові марки стають одним із каналів поширення концентрованого та лаконічного інформаційно-сислового контенту, який в гранично спрощеній, популярній формі транслює деміфологізований у працях українських вчених історичний контекст на порівняно широкий

загал. Відтак на поштових мініатюрах з портретами українських гетьманів ми спостерігаємо їхні образи в обставинах, пов'язаних з реальними, а не спотвореними міфотворчістю минулого, фактами та подіями військової, політичної та державотворчої діяльності останніх. Зауважимо, що ця нова концепція візуалізації історичного контенту помітно дисонувала з укоріненою в радянському минулому стилістикою та художньою манерою графіки авторів проєктів мініатюр.

Третій етап вітчизняного поштового марковидання (після 2005 року) вирізняється не лише стилістикою, художнім стилем виконання та оформлення, але й концептуальною новизною відтвореного на поштових мініатюрах історичного нарративу. Він не лише різноманітній за тематикою, виразно україноцентричний, а й у масі своїй абсолютно новий, позбавлений рецидивів і залишкових тенденцій впливу імперської історіографічної традиції, а головне – спроможний транслювати нові смисли національного метанарративу. У цьому останньому контексті поштові марки мають очевидний потенціал не лише як засіб деміфологізації нашої історії, а й як інструмент формування нового Національного міфу України, без чого важко уявити завершення процесу націєтворення у майбутньому.

Література

- Бараневич, Л. 1995. Мініатюрні привіти Юрія Логвина. *Пошта і філателія України*, 2. 16–17.
- Бехтір, В. Г. (ред.), 1997. *Каталог поштових марок України*. Київ : УОПЗ “Укрпошта”.
- Бехтір, В. Г. (ред.), 1998. *Каталог поштових марок України 1996–1997 рр.* Київ : ДП Вид-во “Марка України”.
- Бехтір, В. Г. (ред.), 1999. *Каталог поштових марок України 1998 р.* Київ : ДП Вид-во “Марка України”.
- Бехтір, В. Г. (ред.), 2000. *Каталог поштових марок України 1992–1999 рр.* Київ : ДП Вид-во “Марка України”.
- Бокарева, Ю. С. 2007. Огляд художньо-образних якостей поштових марок України. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, 11. 3–6.
- Бокарева, Ю. С. 2008. Візуальний прояв утилітарних аспектів поштових марок України. *Вісник Харківської державної академії*

- дизайну і мистецтв, 1. 20–24.
- Брехуненко, В., та ін. 2016. *“Братня” навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст.* Київ : Вид-ць ПП Брехуненко Н. А.
- Брехуненко, В. 2017. *Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле.* Київ : Вид-ць ПП Брехуненко Н. А.
- Гаскелл, А. 2010. Візуальна історія. *Нові перспективи історіописання.* Вид. 2-ге. За ред. П. Берка. Пер. з англ. Київ : Ніка-Центр, 221–255.
- Гуртова, В. 2016. Марки поштової 1923 р. як засіб благодійної допомоги голодуючим в Україні (за матеріалами НМІУ). *Науковий вісник Національного музею історії України*, Вип. 1. Ч. 1, 122–125.
- Зінченко, О. & Вятрович, В. & Майоров, М. (заг. ред.). 2016. *Війна і міф. Невідома Друга світова.* Харків: Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2000. 2001. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2001. 2001. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2002. 2002. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2003. 2003. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2004. 2004. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2005. 2005. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2006. 2006. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2007. 2007. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2008. 2008. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2009. 2009. Київ : Вид-во “Марка України”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2010. 2011. Київ : УДПЗ “Укрпошта”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2011. 2011. Київ : УДПЗ “Укрпошта”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2012. 2012. Київ : УДПЗ “Укрпошта”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2013. 2013. Київ : УДПЗ “Укрпошта”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2014. 2015. Київ : УДПЗ “Укрпошта”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2016. 2016. Київ : УДПЗ “Укрпошта”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2017. 2017. Київ : ПАТ “Укрпошта”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2018. 2019. Київ : АТ “Укрпошта”.
- Каталог знаків поштової оплати України 2019. 2020. Київ : АТ “Укрпошта”.
- Кінан, Е. 2001. Російські історичні міфи. Київ : Критика.
- Кухарева, Н. 2015. Філателістична Шевченкіана в колекції НІКЗ “Переяслав”. *Наукові записки Національного історико-культурного заповідника “Переяслав”*, Вип. 9. 210–214.
- Мулик, Я.П. (ред.), 2018. *Каталог поштових марок України. 1918–2017.* Вид. 4-ге. Дрогобич: Коло.
- Наказ Державного комітету України по зв’язку від 06 лютого 1992 року. № 21. Про введення в обіг перших українських поштових марок. 1995. *Пошта і філателія України*, 2. 9.
- Орехова, С.Є. 2018. Поштові марки Західноукраїнської Народної Республіки 1918–1919 рр. в історико-культурологічній парадигмі. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*, Вип. 29. 60–70.
- Орехова, С.Є. 2019. Роль провізоріїв у марковидавництві України в період становлення державної монетарної системи. *Історія торгівлі, податків та мита*, 1–2. 176–189.
- Орехова, С.Є. 2019. Національна пам’ять Голодомору в Україні на тлі поштових марок. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія*, 17. 25–29.
- Піріг, Л. 2009. Філателія про зародження і розвиток української писемності, освіти та науки. *Світогляд*, 5. 56–61.
- Піріг, Л. 2010. Філателія про козацьку славу України. *Військово-історичний альманах*. Ч. 2. 88–108.
- Піріг, Л. 2011. Українська наука у дзеркалі філателії. Українці в науці та освіті XIX сторіччя. *Світогляд*, 1. 71–80.
- Півторак, Г. П. 2001. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”.* Київ : Вид. центр “Академія”.
- Потильчак, О. В. 2018. Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та

критерії систематизації. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація* : монографія. Вінниця : ТОВ "ТВОРИ", 79–100.

Поштові марки України 1992–2017: каталог. 2018. Київ : ПАТ "Укрпошта".

Потульніцький, В. А. 2014. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової. *Український історичний журнал*, 1. 4–20.

Рабенчук, О. 2012. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 17. 29–39.

1

2

3

4

5

6

7

8

Примітка. Ілюстрації подано за даними: *Поштові марки України 1992–2017: каталог*. 2018, 10–40.

9

10

19

11

12

13

14

15

16

17

18

20

Примітка. Ілюстрації подано за даними: Поштові марки України 1992–2017: каталог. 2018, 46–82.

Примітка. Ілюстрації подано за даними: Поштові марки України 1992–2017: каталог. 2018, 37, 82.

21

22

23

Примітка. Ілюстрації подано за даними: Поштові марки України 1992–2017: каталог. 2018, 90, 143; Каталог знаків поштової оплати України 2018, 30–31.

24

25

26, 27

Примітка. Ілюстрації подано за даними: Поштові марки України 1992–2017: каталог. 2018, 116, 143; Каталог знаків поштової оплати України 2008, 23.

Роль ЗМІ у творенні міфів та дезінформації населення
окупованих територій України

The role of the mass media in creating myths
and disinformation of the population
of the occupied territories of Ukraine

The role of the mass media in spreading myths created by Nazi propaganda over the occupied territories of Ukraine during the Soviet-German War, 1941–1944, is shown.

It is shown that during the Second World War, the mass media possessed the necessary technologies and methods to influence the public consciousness, and the Nazi and Soviet authorities skillfully used it to spread their ideologies and myths.

It has been revealed that the occupation administration used various forms of propaganda through the publication of newspapers and journals in Ukrainian; demonstration of special films in cinemas; visual agitation in the form of posters and leaflets, as well as documentary exhibitions; theatrical performances; radio broadcasts in Ukrainian, Russian and other languages.

The activities of the propaganda bodies of Nazi Germany and the occupying power on the formation of myths about the future of Great Germany, which would ensure the well-being and happy life of all peoples; spreading the myth of the liberation of the USSR peoples from “Bolshevism” has been revealed. It is shown that the struggle against the Soviet political and social system was the central point of this myth. It is stated that one of the most important issues in the occupation press was the Jewish question. The periodical press in the occupied territories not only informed the population about the measures taken by the occupying power, but also directly influenced the change in the attitude of the local population towards Jews. Myths about the crimes of the Jewish population created by the Nazi authorities were spread through the press.

In general, the mass media representing the occupying power made great efforts to divert the attention of the local population from the real affairs both at the front and in the rear of the German army. Disinformation measures had an influence only at the beginning of the occupation, but the population quickly lost faith and stopped trusting the occupying power.

28

29

30

31

32

Примітка. Ілюстрації подано за даними: Поштові марки України 1992–2017: каталог. 2018, 154, 159, 163.

Засоби масової інформації (ЗМІ) є одним із найвпливовіших інструментів формування суспільної свідомості. Це добре розуміли керівники Третього рейху та Радянського Союзу, використовуючи ЗМІ для впливу на свідомість населення окупованих територій, зокрема, й населення України.

Під час Першої та Другої світових воєн ЗМІ вже були відчутним фактором впливу на суспільну свідомість, і чи не найвпливовішою стратегією такого впливу можна назвати міфологізацію – цілеспрямоване введення суспільства та окремих людей в ілюзорну модель реальності.

Починаючи з Першої світової війни, засоби масової інформації, зокрема газети і листівки, завжди були активними чинниками збройних конфліктів. У цьому контексті можна розглядати міф, що став приводом для Другої світової війни, – напад на радіостанцію в Глейвіце. Радіо стало засобом, який використала фашистська Німеччина, а газети – інструментом, завдяки якому було створено і розповсюджено цей міф.

Важливу роль преси в маніпуляції суспільною свідомістю розумів також лідер італійських фашистів Беніто Муссоліні. За спогадами його соратників, у процесі планування військових операцій іноді він більше уваги приділяв тому, які заголовки з'являться в газетах, аніж власне військовій доцільності згаданих операцій.

Уже наприкінці 20-х років ХХ ст. лідери німецької Націонал-соціалістичної партії розуміли, що періодичні видання та радіо можуть стати одним із найпотужніших засобів боротьби за встановлення в Німеччині нацистського режиму. Щойно прийшовши до влади, Гітлер оголосив пресу Третього Рейху об'єктом політики гляйхшальтунг (Gleichschaltung – нацистська політична концепція підкорення всіх сфер життя Німеччини інтересам націонал-соціалістичного режиму). Одразу ж після утворення Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини, яке очолив Й. Геббельс, усі газети, журнали та радіомовлення Третього Рейху опинилися під жорстким контролем. Внаслідок розробки закону про пресу, прийнятого 4 жовтня 1933 р., усі опозиційні нацистському режиму видання було заборонено. Цей закон позбавив видавців права приймати самостійні рішення в галузі

редакційної політики. Такі права передавалися редакторам, які були, на думку керівництва Рейху, “носіями суспільних інтересів”. Саме тому 1935 року було розповсюджено наказ про обов'язкове членство журналістів у Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (НСДАП) (Волковський Н., 2003, с. 192).

Уже в перший рік перебування при владі гітлерівського керівництва, у Німеччині виник періодичний друк, концептуально уніфікований, підпорядкований нацистській політиці та економічним потребам. Кількість нацистських газет щороку збільшувалася. Про це свідчать такі дані: 1932 р. за ініціативою Націонал-соціалістичної робітничої партії виходило 70 друкованих видань, 1935 р. партія вже мала 140 газет, 1944 р. їх було 352 газети (История Второй Мировой войны, 1974, с. 303).

Не менш важливу роль відігравала періодична преса та друковані матеріали на окупованих німецькою армією територіях. Крім військ вермахту, заповнювало інформаційний вакуум в зайнятих областях Міністерство східних окупованих територій, у якому для цього були створені спеціальні структури та відділи. Структура міністерства передбачала в розпорядженні рейхскомісарів спеціальні відділи пропаганди. До цієї системи були також включені нижчі підрозділи окупаційної адміністрації – старости, бургомістри та інші службові чини. Структура забезпечувала заклади районних і волосних управ, сільських старост пропагандистськими матеріалами. Якщо до села газети та листівки не доходили, то старости зобов'язувалися принести їх і читати самостійно. Було вироблено спеціальний порядок читання зведень Німецького Верховного Командування населенню. Щоб необхідна інформація постійно супроводжувала кожного мешканця міст і сіл, в найбагатолюдніших місцях встановлювалися спеціальні дошки. На ці ж дошки вивішували плакати і листівки.

У Міністерстві східних окупованих територій було створено чітку систему організації функціонування як німецької, так і окупаційної преси та забезпечення її необхідними матеріалами. Керівником цього відділу був міністеріалдиригент Циммерман, а секретарем – Людвиг Булиш. Цей відділ опікувався

забезпеченням пропагандистів обладнанням, кіноматеріалами, папером для газет, гучномовцями тощо¹.

Досить впливовим було й новостворене Політичне управління пресою. Воно опікувалося розробкою чітких інструкцій з цензури для видавців періодики. Тут обслуговували кореспондентів східної преси. Саме в цьому відділі формувалися міфи про неперевершену Великонімецьчину, яка несе усім народам добробут та забезпечене життя; друкувалися яскраві пропагандистські путівники по Німеччині, у яких розповідалося про найкращу у світі країну, брошури та книжки про Адольфа Гітлера та його прагнення створити нову Європу, про німецьких селян та робітників, які живуть у достатку².

Основним завданням окупаційної преси (як і інших форм нацистської пропаганди) було поширення міфу про “звільнення” народів СРСР від більшовизму. Центральним пунктом цього міфу була боротьба з радянським політичним і суспільним ладом.

Про те, наскільки важливими були періодичні видання, свідчить той факт, що наприкінці 1941 р. у директиві рейхсміністра Розенберга про запровадження окупаційного режиму в окупованих радянських областях зазначалося, що всі питання, пов’язані з дозволом випуску місцевих газет, розв’язуються рейхсміністром у справах окупованих східних областей на основі пропозицій рейхскомісарів. Наголошувалося, що газет потрібно видавати стільки, скільки це необхідно для того, щоб не залишати населення без необхідної інформації. Але водночас слід прагнути до обмеження кількості місцевих газет у рейхскомісаріатах. Далі зазначалося, що дозвіл на видання місцевих газет залежить ще й від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців та редакторів. Необхідною умовою є наявність достатньої кількості німецьких цензурних

¹ Державний Російський військовий архів (ДРВА). Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи): Оп. 1. Спр. 1. Арк. 38.

² ДРВА. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи): Оп. 1. Спр. Арк. 22

органів (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... 1963, с. 65–66).

У кожному гебітскомісаріаті, області, районі було створено органи цензурного нагляду за періодикою. Із листа комісара Умані генеральному комісару ми бачимо, що всі статті та публікації, які публікувалися в уманській газеті “Український голос”, піддавалися прискіпливій цензурі з боку відділів пропаганди окупаційної адміністрації на місцях. Листи, що надходили від громадян, також проходили прискіпливу цензуру, а деякі так і не потрапляли до газети¹.

Для міських жителів преса була основним джерелом інформації, а місцеве радіо регулярно передавало її докладні огляди. Підбірки газет також були доступні читачам міських бібліотек. Популярність преси серед населення була зумовлена регулярними публікаціями зведень про становище на фронтах Другої світової війни, а також розпоряджень і наказів місцевої адміністрації. Періодичні видання читали та обговорювали мільйони людей на окупованій території.

Надзвичайно важливим у висвітленні окупаційною пресою було єврейське питання. Періодична преса на окупованій території не лише інформувала населення про заходи окупаційної влади, а й безпосередньо впливала на зміну ставлення місцевого населення до євреїв. Саме преса поширювали нацистські міфи про злочини представників єврейського населення. На жаль, іноді це мало вирішальне значення при наданні їм необхідної допомоги (Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах, 2005, с. 56–58).

З метою уніфікації та систематизації періодичних видань на території Рейхскомісаріату “Україна” відділом преси Міністерства східних окупованих територій було розроблено складну, але чітку систему підрозділів. Один із них, зокрема “Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю”, що розміщалося у Луцьку, стало головним. Це видання відповідало, за випуск німецькомовної періодики, а також офіційних бюлетенів рейхскомісара

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ): Фонд 2. – Рада міністрів України РСР: Оп. 2. Спр. 74. Арк. 4.

та генерал-комісарів, книготоргівлею і мало у своїй структурі кореспондентів і фотографів. Безпосередньо періодикою в різних регіонах опікувалися створені при “Німецькому видавничо-друкарському товаристві в Україні” та підпорядковані йому товариства “Преса України”, “Українія”, “Ужитковий друк України”, сільськогосподарське видавництво України.

Товариство “Преса України” фактично було утворене 1 грудня 1941 р. тими ж засновниками, що й “Німецьке видавничо-друкарське товариство”. Директором його також став Г. Грорнауер. Товариство координувало роботу всіх підприємств та друкарень у Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації, контролювало їх господарчу діяльність, забезпечувало необхідними матеріалами та ін. Товариство “Українія” також було засноване в Луцьку (листопад 1941 р.) Національною спілкою німецьких видавців газет у Берліні. На початку 1943 р. цей відділ преси мав 32 власні пункти розповсюдження. А в серпні цього ж року періодичні видання розповсюджувалися вже в 65 містах.

Загалом, на початку 1943 р. товариство “Преса України” вже координувала і забезпечувала випуск 91 газети загальним розовим накладом близько 1 млн примірників. Таким чином, за підрахунками вчених, які досліджували окупаційну пресу, на території Рейхскомісаріату “Українія” видавалося близько 300 газет та часописів (Черняков Б., 2006, с. 57–58). Дозвіл на таку кількість періодичних видань можна пояснити прагненням нацистської адміністрації повністю контролювати інформаційне поле окупованих територій, поширювати необхідну інформацію пропагандистського характеру і таким чином впливати на свідомість та поведінку місцевого населення.

Газети та часописи, що виходили на окупованій території, видавалися багатьма мовами. Більшість із них видавалася накладом від 2,5 до 10 тисяч примірників. Газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату “Українія” та зони військової адміністрації видавалися переважно українською, іноді російською мовами та мовою багаточисленних національних меншин, які жили в цей період в Україні (Волковський Н., 2003, с. 202).

Більшість газет і часописів, що видавалися на окупованій території, не дуже відрізнялися одне від одного за змістом і характером публікацій. На перших сторінках друкувалися, як правило неправдиві відомості про переможні зведення з фронтів та возвеличення німецьких солдатів, їх доблесті. На другій та третій сторінках публікувалися, переважно, статті про більшовицький режим та його ворожі наміри щодо українців, про відомих українських діячів минувшини, про досягнення українських селян в умовах окупації. Більшість репортажів подавалася через призму поглядів німецьких журналістів або українських журналістів, які співпрацювали з окупаційною владою. Це накладало певний ідеологічний і психологічний відбиток на читача.

Показовими в цьому аспекті є заголовки статей у часописі “Волинь” та “Вінницькі вісті”: “Київ і Полтава визволені!”¹, “Успіх на Донецькому фронті”², “Німецькі війська успішно стримують ворожий натиск”. У цих статтях говориться про те, що німецько-фашистська армія успішно протистоїть радянським військам на північному заході Кіровоградської області³. Цікаво, що в ці ж дні – 23–24 листопада 1941 р. – у радянських зведеннях читаємо, що радянські війська взяли районний центр Кіровоградської області, Онуфріївку. У районі нижньої течії річки Прип’ять, продовжуючи наступ, вони також захопили районний центр Поліської області з містом Хойники (Жадов А.)⁴. Яка ж інформація правдива? Як себе почуває населення окупованих територій, отримавши інформацію водночас з німецьких і радянських зведень?

Згідно з концепцією окупаційних газет, складається враження, нібито німецько-фашистська армія, справді, принесла народу України мир та злагоду. У пресі створювався міф про непереможність німецької армії, розвінчувався радянський

¹ Волинь. 1941. 12 вересня. С. 1.

² Волинь. 1942. 12 лютого. С. 1.

³ Волинь. 1943. 25 листопада. С. 1.

⁴ Жадов А.С. Четыре года войны. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/

режим, а також протиставлявся німецькому. У газеті “Вінницькі вісті” на першій сторінці читаємо “Німеччина перемагає на всіх фронтах”¹, на другій та третій сторінках бачимо публікації “Пробудження до нового життя”², “Правдиве обличчя більшовизму”³ та ін. Усі ці публікації були спрямовані на створення в населення окупованих територій України позитивного образу нацистської Німеччини та німецького солдата.

У більшості публікацій робився акцент на риси, що різняться в керівництві та умовах життя населення окупованих територій. Так у газеті “Сумський вісник” № 6 від 5 листопада 1941 р. писали: “Непереможна німецька армія принесла місту Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного іга. Тільки недавно громадяни міста почали дихати на повні груди...”⁴. У газеті “Нова Україна” від 6 березня 1942 р., що видавалася на Харківщині, опубліковано статтю “Ліквідація більшовицької колгоспної системи”, де зазначається, що, на відміну від більшовиків, німецький уряд видав наказ про надання селянам землі в одноосібне користування⁵. Тут же розповідається про те, як важко жилося українським селянам, а тепер, завдяки “новому порядку” та новому земельному закону, селяни зможуть стати заможними та забезпечувати Великонімецьку державу. Однак земельний закон так і залишився лише на папері. Колгоспна система продовжувала існувати в іншому форматі, адже це була дуже зручна форма господарювання, в умовах якої можна було повністю контролювати працю селян та вилучати більшу частину виробленої продукції.

Оскільки преса насамперед виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології – сприяти тому, щоб населення окупованих територій перейнялося антисемітськими та антибільшовицькими настроями, – значне місце в періодичній пресі відводилося саме

¹ Вінницькі вісті. 1941. № 16. С. 1.

² Вінницькі вісті. 1941. № 14. С. 3.

³ Вінницькі вісті. 1942. № 63. С. 2.

⁴ Сумський вісник. 1941. № 6. С. 2.

⁵ Державний Архів Харківської області (далі – ДАХО): Фонд 2984 – Редакція газети «Нова Україна»: Оп. 1. Спр. 1. Арк. 54–65.

єврейському питанню. Більше того, єврейство ототожнювалося з більшовизмом та Радянською владою¹. Так, в газеті “Вінницькі вісті” від 9 серпня 1942 р. під заголовком “Правдиве обличчя більшовизму” зображено карикатуру, на якій показано, як єврей знімає маску Сталіна, і коментується це так, що насправді Радянською країною керують євреї, а Сталін є їхньою маскою².

“Єврейське питання” займало досить помітне, а для ряду видань ледь не центральне місце в антирадянській пропаганді. У редакційних статтях та пропагандистських матеріалах, які готувались у Берліні, а також регулярно публікованих промовах і виступах керівників нацистської Німеччини, червоною лінією проходила думка, що саме євреї як опора більшовицького режиму є головними ворогами не лише Німеччини, а й інших народів СРСР.

Нерідко авторами антисемітських публікацій ставали й самі редактори газет та часописів. Окрім професійних журналістів, залучалися також і ті, хто хотів, присвятити свої статті антирадянській та антисемітській тематиці. Серед них були історики, мистецтвознавці, лікарі, музикознавці та ін.

Практично всі газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату “Україна” та в зоні військової адміністрації, на останній сторінці свого видання публікували спеціальні розпорядження окупаційних властей, що стосувалися євреїв. Публікувалася також величезна кількість матеріалів про переслідування євреїв у всі часи і в усіх державах світу; наводилися цитати з антисемітських висловів відомих філософів і політиків. Тобто формувалося ідеологічне підґрунтя антисемітизму на українських землях. Створювалася картинка про те, що єврейське населення переслідується ледь не всім світом.

Необхідно зазначити, що таких публікацій особливо багато з’явилося саме наприкінці 1943 р., після поразки німецько-фашистської армії під Сталінградом. Гітлерівське керівництво ще плекало надію переконати населення окупованих територій у тому, що з боку єврейського народу та більшовицького керівництва їм загрожує велика небезпека.

¹ Вінницькі вісті. 1943. № 56. С. 3.

² Вінницькі вісті. 1942. № 63. С. 3.

Періодичні видання використовували також для виховання молодих людей, що залишилися на окупованій території. Як підтвердження розглянемо декілька типових газет, що виходили на окупованій гітлерівською армією території, зокрема 88 число газети “Нове Запоріжжя” від 4 жовтня 1942 р. На 3-й сторінці читаємо статтю “Виховання молоді”, де автор дає настанови, як треба виховувати українську молодь і ставить за приклад німецьку молодь. На 4-й сторінці стаття “Кіно в цей час”, у якій розповідається про те, з яким задоволенням місцеве населення переглядає німецькі кінофільми¹.

У пресі друкувались статті, які показували, щоб народ добровільно бере участь у розбудові Великої Німеччини, уникаючи при цьому всякого примусу. Пропагувалася співпраця, особливо в галузях соціальної, санітарної, культурної та спортивної роботи². Аналогічні установки свого часу давала селянам і Радянська влада. Фактично гітлерівська адміністрація через урядування закликала українське населення до повного підкорення та чіткого виконання своїх службових обов’язків.

У газеті “Сумський вісник” редактор чітко дотримується концепції висвітлення подій. Так, у першому числі цієї газети від 19 жовтня 1941 р., на 1-й сторінці, ми читаємо звернення до українського народу під заголовком “Настав великий радісний час”, де автор, цитуючи Тараса Шевченка, говорить про Україну, про те, як її сплюндрували і привели до загибелі більшовики. Розкриваються великі перспективи перед українським народом: вільна торгівля, повний розвиток приватної ініціативи, дійсно вільна праця, приватна власність і повне духовне розкріпачення³. На 2-й сторінці 6-го числа цієї ж газети читаємо статтю про те, що непереможна німецька армія принесла м. Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного панування, саме тепер громадяни міста почали дихати на повні груди і можуть віддатися мирній наполегливій праці⁴.

¹ Нове Запоріжжя. 1942. № 88. С. 3, 4.

² Вінницькі вісті. 1941. № 14. С. 1–4.

³ Сумський вісник. 1941. № 1. С. 1.

⁴ Сумський вісник. 1941. № 6. С. 2.

Не стала винятком і газета “Нове Українське Слово”, що виходила в столиці Української РСР – Києві. 229-е число цієї газети від 30 вересня 1943 р. також повністю відповідає структурним акцентам побудови інформаційного блоку в окупаційній пресі. На 1-й сторінці, як і в переважній більшості газет, повідомлення про успішні бої німецької армії в районі Запоріжжя та про великі втрати Радянської Армії. Тут же стаття “Гарант перемоги”, де автор стверджує, що саме Радянська Армія прагнула захопити всю Європу, і лише втручання Німеччини зупинило червону навалу. Саме гітлерівська Німеччина названа в цій статті гарантом миру в Європі. У вересні 1943 р. німецько-фашистські війська відступали під натиском Радянської Армії. Тепер основним завданням гітлерівців було втриматися на окупованих територіях, тому довіра населення була їм вкрай необхідна. Тому на цій же сторінці надруковано звернення до українського народу про те, що війна знову наближається і українське населення має допомогти німецькій владі¹.

Через періодичну пресу німецький окупаційний режим створював ілюзію прихильного ставлення гітлерівської влади до українського населення. Постійне наголошування на здобутках та мирній праці в ім’я Великої Німеччини, публікації про те, як квітне та розвивається українська культура, постійне порівняння та протиставлення, з одного боку, німецького та, з другого боку, радянського режимів (звісно ж, не на користь останнього) призводили до того, що певна частина українського суспільства спочатку справді повірила окупаційній владі й співпрацювала з нею.

Міфічно виглядають повідомлення, розміщені в перші дні у газетах, що видавалися в Рейхскомісаріаті “Україна”, де розповідалося про працю та здобутки українських селян. Одночасно наголошувалося на тому, що українським селянам, щоб отримати високі врожаї, необхідно вчитися, і для цього німецька влада організовує спеціальні сільськогосподарські курси.

У часописі “Волинь” від 7 вересня 1941 р. повідомляється про те, що за сприяння німецької влади на українських землях

¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України: Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України: Оп. 22. Спр. 390. Арк. 1-2.

розгортаються широкі можливості для підвищення кваліфікації сільськогосподарських робітників. У кожній області селяни можуть удосконалити технологію обробки землі, збільшення поголів'я великої рогатої худоби та покращити своє матеріальне становище¹.

Стара радянська колгоспна система, яку німецька окупаційна влада не ліквідувала, а поставила собі на службу, усе частіше викликала невдоволення в українських селян, що відбивалося не лише на їх настроях. У зв'язку з цим на початку 1942 р. окупаційна влада проголосила реформи в аграрному секторі. До управління сільським господарством надійшов закон "Про новий аграрний лад" від 15 лютого 1942 р. Газети одразу ж відреагували, і вже 26 лютого його було опубліковано практично в усіх окупаційних виданнях. На сторінках періодичних видань було розгорнуто широку кампанію пропаганди нового земельного закону та його положень під гаслом "Кожному селянині своя земля!" (Нестеренко В., 2004, 282). Складається враження, що реформа вже впроваджується і працює – насправді ж, німецька окупаційна адміністрація робила все, щоб відтягнути руйнування колгоспної системи.

Протягом двох-трьох місяців у газетах обговорювався "Тимчасовий статут роботи", де містилися конкретні вказівки щодо організації нового земельного господарювання². Активне обговорення закону створило ілюзію його впровадження, але коли селяни побачили, що реально нічого не робиться, і вони продовжують працювати в колективних господарствах, то почали відкрито виступати проти такого господарювання, що підігрівалося радянською пропагандою.

Наступним важливим питанням, якому в періодичній пресі приділялася велика увага, була культура та освіта українського населення. Рідше з'являлися публікації про наукові дослідження.

З огляду на концептуальні принципи політики гітлерівської Німеччини щодо культурного розвитку населення східних

окупованих територій, зокрема українців, необхідно зазначити, що керівництво Третього Рейху не бажало заохочувати тут розвиток національної свідомості і національної культури. Зокрема щодо освіти Гімлер зазначав, що освіта населення окупованих територій може призвести до непокори населення окупаційній адміністрації, а це не відповідає колонізаційній політиці нацистської Німеччини¹.

Щоб підтримувати необхідні настрої серед населення окупованих територій, окупаційна адміністрація постійно друкувала в газетах інформацію про активність сільськогосподарських працівників, про гарні врожаї, які отримують українські селяни в колективних господарствах, про створення різноманітних організацій та гуртків, які допомагали українським селянам підвищити свій культурний і професійний рівень. У газеті "Волинь" від 7 вересня 1941 р. надруковано статтю про те, як обласний Земельний відділ окружної Управи в м. Рівному, зробивши акцент на продуктивності праці як першооснові добробуту українського селянства, зруйнованого більшовиками, розпочав організацію гуртків "Сільський господар" в кожній громаді по всій області². Обласний відділ розпочав активну пропаганду серед населення Рівненської області і вже з перших днів своєї діяльності опублікував у цій же газеті звернення до громадян про те, що Україна завжди була багатою країною, своїми ресурсами вона підтримувала Європу. Сама ж має все, що необхідно для самостійного господарювання. Але більшовицьке керівництво використало багатства України у своїх великодержавних інтересах. Колгоспи, створені більшовиками, остаточно зруйнували українське село³.

Досить ефективно окупаційна влада використала факт відступу радянських військ з території Української РСР. У статтях розповідалося, як брутально Радянська влада, відступаючи, нищила посіви, заводи та фабрики, шахти, руйнувала водогони та залізницю, і саме тому так важко все відновити і налагодити

¹ Волинь. 1941. 7 вересня. С. 3.

² Державний архів Сумської області. Фонд 1848 – Редакція газети «Сумський вісник», м. Суми Сумської області: Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–10.

¹ Военно-исторический журнал. 1960. № 1. С. 37–42.

² Волинь. 1941. 7 вересня. С. 3.

³ Там само.

нормальне життя (Салата О., 2005, с. 113–116). Німецькій окупаційній адміністрації не складало великих труднощів усе показати в газетах як інформацію для місцевого населення. Насправді ж, люди й самі бачили, що відбувалося під час відступу більшовиків. У газеті “Нове Запоріжжя” № 109, 1942 р. у статті “Шлях до перемоги” автор пише про те, що німці, які прийшли на українську землю, були вражені вандалізмом більшовиків. Автор акцентує увагу читачів на тому, що все, що було зроблене і збудоване руками селян та робітників: залізниця, шосейні дороги, мости, переправи, кінний і автомобільний транспорт, хлібозаводи, хлібопекарні, промислові підприємства, – було безжалюно знищене більшовиками. І тут же автор закликає українців до співпраці з німецькою адміністрацією, закликає покійно брати на себе весь тягар відбудови сільського господарства та промисловості¹. Оскільки багато людей були свідками такої “діяльності” радянських військ, окупаційна пропаганда потрапляла в благодатний ґрунт.

Для посилення впливу на населення практично на всіх територіях Рейхскомісаріату “Україна” та в зоні військової адміністрації було ініційовано створення суспільно-просвітницьких товариств “Просвіта” та Спілки українських письменників. Уже з жовтня 1941 р. друкуються в газетах повідомлення про те, що в містах та районних центрах створюються або відновлюють свою роботу раніше закриті товариства “Просвіта”. Читачі знайомляться з метою, заняттями та діяльністю цих товариств. Але основне, на що необхідно звернути увагу, – це те, що всі товариства були взяті окупаційною адміністрацією під свій жорсткий контроль і вся їхня діяльність повністю або регламентувалася гебітскомісаріатами, або підпорядковувалася їм. Фактично окупаційна адміністрація використовувала товариство “Просвіта”, як і інші суспільно-просвітницькі організації, для поширення необхідної інформації та для впливу на українське населення. Незважаючи на жорсткий контроль з боку окупаційної влади, більшість діячів “Просвіти” прагнула пробудити національну свідомість українців і допомогти вистояти їм в тяжких умовах.

¹ Нове Запоріжжя. 1942. № 109. С. 4.

У Києві за ініціативою товариства “Просвіта” розроблявся репертуар для діючих театрів. До нього входили танці та пісні, невеликі вистави¹.

При Міській управі м. Києва відділ пропаганди, у розпорядженні якого була вся культура міста, періодичні видання, кінотеатри, театри і радіо, заснував Спілку українських письменників. Очолила Спілку Олена Теліга, до неї ввійшли також Борис Вінницький та Іван Ірлявський. Спілка поставила завдання об’єднати всіх українських письменників та спрямувати їх творчу працю на користь української національної культури. Було створено власне видавництво “Культура”, підготовлено серію літературно-публіцистичних творів. За сприяння Спілки вже на третій день після захоплення Києва гітлерівськими військами почав виходити щоденник “Українське слово”, а з 19 жовтня 1941 р. – ще й літературний додаток “Література й мистецтво”, який був складовою часопису “Українське слово”². О. Теліга зробила дуже багато для діяльності Спілки та видання газети “Українське слово”. Після арешту редакції “Українського слова” вона не брала до уваги постанов німецької влади, а продовжувала відстоювати свою позицію, ігнорувала вказівки німців зухвало й принципово.

Періодичні видання давали змогу населенню окупованих територій стежити за діяльністю товариств “Просвіти”, і, на перший погляд, картина складалася дуже втішна: ніби українці мали можливість реалізувати всі свої таланти та здібності, розбудувати національну культуру та втілювати в життя національну ідею. Але насправді, як уже зазначалося вище, уся діяльність цієї організації жорстко контролювалася: друквані видання піддавалися жорсткій цензурі, бібліотечні фонди формувалися відповідно до вимог нового уряду, спектаклі та вечори проводилися за конкретно визначеними темами й змістом.

На сторінках окупаційної преси яскраво висвітлювалися проблеми культурного життя. Це можна пояснити тим, що окупаційна влада прагнула завоювати авторитет серед місцевого населення, особливо тієї частини української інтелігенції, яка залишилася на окупованих територіях.

¹ Волинь. 1942. 1 січня. С. 4.

² Волинь. 1941. 26 жовтня. С. 4.

Поширеною темою в місцевій періодиці стала висміювання життя людей у СРСР. У газеті “Поділля”, яка виходила в Кам’янець-Подільському було опубліковано фейлетон “Про Івана Іванова”, статті “Рай Рад”, “Картина вулиць із Москви”, де в гумористичному стилі розповідалося про життя-буття населення Радянського Союзу та його політичне становище.

В цій же газеті було опубліковано повідомлення, у якому Український комітет Кам’янець-Подільського закликав пожертвувати кошти для сімей учених міста, які були вбиті або депортовані Радянською владою¹.

Один із відділів Міністерства східних окупованих територій займався виготовленням фотознімків про життя німецьких робітників і селян, російських робітників у Німеччині, які призначалися для використання в німецькій періодичній пресі для населення Німеччини, а також у газетах, що видавалися російською мовою для жителів окупованих областей СРСР. Серед них знімки робітників промислових підприємств, що стоять біля верстатів і демонструють продукцію, яку вони виготовляють; селяни, які з радістю працюють на пшеничному полі, робітники з України, які радісно працюють і проводять дозвілля: читають книжки, грають у футбол, святкують дні народження в колі друзів та ін.²

Насправді, не так легко було українським робітникам і селянам на роботах у Німеччині. Усе залежало від двох важливих факторів: місця, куди потрапляв робітник, та господаря чи керівника підприємства, на якому він працював. Зі свідчень рейхсміністра озброєнь і боєприпасів А. Шпеєра ми бачимо, як примусово перевозили робітників з усіх окупованих країн та розподіляли по підприємствах, у яких жакливіх умовах їм доводилося працювати, а тих, хто порушував умови праці, відправляли до концентраційних таборів³. У своїх спогадах жителі с. Виноградне Мурованоктуриловецького району

Вінницької області, яких вивезли на роботу до Німеччини, показують, що умови проживання були надзвичайно тяжкі, нелюдськими, табір, де вони жили, був обнесений чотириметровою огорожею з колючого дроту, підключеною до електромережі, щоб робітники не тікали. Годували дуже погано та ще й постійно били. Фашистські охоронці зауважували: “Ви не люди, а бидло. Чим швидше ви здохнете, тим краще і для вас, і для нас”. І вмирили робітники з України щоденно. Їх вивозили візком і скидали до ями, яку часто забували навіть прикидати землею¹.

Такі ж самі спогади жителів Немировського району Вінницької області, яких німці забрали до Німеччини в березні 1942 р. Розповідають, що “жили в місті Штатгарт, у бараці, де помістили 12 осіб, бо ніхто з господарів не брав на роботу. Там пробули 6 місяців. Їжа була дуже бідна: уранці – 2 брукви та 1 кружка чаю, удень – “кирпичик” хліба на 10 осіб. Дітей, які постійно хворіли відвідував лікар, пізніше їх відправили назад додому”².

У перший період німецько-радянської війни, завдяки поширенню міфів про “райське” життя у Німеччині, вербувальна кампанія ще якось проводилася, але вже на початку 1942 р. відправити добровільно когось із молоді чи людей старшого віку до Німеччини було практично неможливо, і тому газети стали одним із найважливіших засобів агітації та пропаганди за виїзд на роботу до цієї країни.

Крім періодичних видань, на територію Рейхскомісаріату “Україна” завозили різноманітну літературу. Книжки з фашистської Німеччини розподіляли по бібліотеках, що ще залишилися, до читалень, які відкривалися в містах, з метою розповсюдження необхідної інформації. Фактично вони ставали центрами пропаганди.

¹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Фонд Р-6022. – Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в’язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини: Оп. 1. Спр. 13. Арк. 7.

² ДФВО. Фонд Р-6022. – Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в’язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини: Оп. 2. Спр. 17. Арк. 24.

Таким чином, німецька окупаційна адміністрація, маючи на меті дезінформувати населення окупованих територій з метою змусити його працювати на себе, на перше місце поставила засоби масової інформації. Вона застосовувала різні форми пропаганди, видаючи газети та часописи українською мовою; демонструючи в кінотеатрах спеціальні фільми; випускаючи наочну агітацію у вигляді плакатів і листівок, а також документальних виставок; через театральні постановки, радіопередачі українською, російською та іншими мовами. Вдавалася до найсучасніших на той час методів використання преси в умовах війни.

Керівництво Третього Рейху керівництво використовувало пресу як один із дієвих засобів впливу не лише на думку, а й на свідомість населення тимчасово окупованих територій. Це також стало можливим тому, що в умовах інформаційного вакууму населення тимчасово окупованих територій СРСР потребувало новин як єдиної можливості орієнтуватись у тих складних умовах. Німецька окупаційна влада використовувала інформаційний голод, що панував після відступу радянських військ, і заповнювала інформаційний вакуум власною пропагандою та міфами.

Література

- Вінницькі вісті*. 1941. № 14. С. 1–4.
Вінницькі вісті. 1941. № 16. С. 1.
Вінницькі вісті. 1942. № 63. С. 2.
Вінницькі вісті. 1943. № 56. С. 3.
Военно-исторический журнал, 1960. № 1. С. 37–42.
Волинь. 1941. 12 вересня. С. 1.
Волинь. 1941. 26 жовтня. С. 4.
Волинь. 1941. 7 вересня. С. 3.
Волинь. 1942. 1 січня. С. 4.
Волинь. 1942. 12 лютого. С. 1.
Волинь. 1943. 25 листопада. С. 1.
Волковський Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. СПб. : ООО “Издательство “Полигон”, 2003. 729 с.
Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах / С.Л. Авербух (сост. и авт. коммент.). К. : Украинский Центр изучения Холокоста, 2005. 224 с.

Державний архів Вінницької області. Фонд Р-6022. – Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини: Оп. 1. Спр. 13. 21 арк.

Державний архів Вінницької області. Фонд Р-6022. – Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини: Оп. 2. Спр. 17. 37 арк.

Державний архів Сумської області (Далі – ДАСО). Фонд 1848 – Редакція газети “Сумський вісник”, м. Суми Сумської області: Оп. 1. Спр. 2. 18 арк.

Державний Архів Харківської області: Фонд 2984 – Редакція газети “Нова Україна”: Оп. 1. Спр. 1. 157 арк.

Державний Російський воєнний архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи): Оп. 1. Спр. 1. 89 арк.

Державний Російський воєнний архів. Фонд 1363 – Імперське міністерство просвіти і пропаганди (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи): Оп. 5, Спр. 56. 98 арк.

Допрос подсудимого Шпеера. Из стенограммы заседания Международного Военного Трибунала от 21 июня 1946 г. URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st018.shtml>

Жадов А.С. Четыре года войны. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/

История Второй Мировой войны. В 12 т. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. 1939–1945. М. : Воениздат 1974. Т. 3. 498 с.

Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. К., 2004. Вип. 8. Част. 1. С. 279–298.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. 1963. К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР. 274 с.

Нове Запоріжжя. 1942. № 109. С. 4.

Нове Запоріжжя. 1942. № 88. С. 3, 4.

Салата О.О. Значення економіки України у створенні оборонного потенціалу СРСР у період оборонних боїв (22 червня – грудень 1941 р.). К., 2005. 163 с.

- Сумський вісник. 1941. № 6. С. 2.
Сумський вісник. 1941. № 1. С. 1.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: Фонд 2. – Рада міністрів України РСР: Оп. 2. Спр. 74. 12 арк.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: Фонд 2. – Рада міністрів України РСР: Оп. 2. Спр. 68. 92. арк.
Центральний державний архів громадських об'єднань України: Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України: Оп. 22. Спр. 390. 97 арк.
Черняков Б. Окупаційна преса Рейхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки. Збірник*. К. : Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. С. 51–68.

**Фелікс Левітас,
Олександр Трухан,
Шаміль Рамазанов**

**Міф і Антиміф про Другу світову війну
в зарубіжній історіографії**

**Myth and Anti-Myth of the Second World War
in foreign historiography**

The publication deals with the complex scientific and public discourse around the topic of Second World War and the impact on the consciousness of contemporary society. The authors conducted a comprehensive content analysis of significant historical works, the views of scientists from near and far abroad. The logic of the "Myth" and "Anti-Myth" concepts is explained, which is connected to the objective assessment of the history of events of 1939–1945. Given the high scientific degree of polemics, which covers almost all aspects of the Second World War. The authors try to consider the most complex and annoying issues from the standpoint of historicism and science, such as:

- Key problems of historiography of the last war;*
- The real causes and mechanisms of the Second World War;*
- Objectivity of assessments of historical events in the scientific and political literature;*
- The historical significance of the victory over Nazism for the contemporary world.*

Much attention is paid to the views of the direct participants in the events, the memoir literature. Informatively valuable and extremely important in the study of this problem are the works of historians abroad, especially in Great Britain and Germany, which are prepared on important source material which makes it possible to avoid biased coverage of historical facts.

Для українського та польського народів збереження правдивої колективної пам'яті про події та наслідки Другої світової війни має непересічне значення. Адже в трагедії минулого лихоліття серед усіх учасників військового глобального конфлікту ХХ століття найбільших демографічних втрат зазнали українці та поляки. Два народи стали першими жертвами гітлерівської агресії та в повній мірі відчули на собі злочинність нацистського

“нового порядку”. На українських і польських теренах відбувалися масові етнічні чистки: “криваві землі” Східної Європи перетворилися на епіцентри Голокосту і “остаточного вирішення” єврейського питання. Українці та поляки під різними політичними прапорами боролися проти нацизму і тому справедливо займають почесні місця серед народів – переможців і членів антигітлерівської коаліції. Тож слушною видається думка польської дослідниці Єви Доманської про те, що звернення до травматичних періодів історії має слугувати розумінню цінності виживання та сприяти певній етичній поведінці сучасників (Доманська Є., 2012, с. 7).

З давніх часів поняття “міфу” мало різні прочитання та інтерпретації. З одного боку, міф розглядався як певне світобачення, тлумачення історичних подій, а також перекази та сказання. З другого боку, як недостовірний, неправдивий, спотворений виклад поглядів на історичні події. Історія Другої світової війни знайшла свій масштабний розголос в сучасній науковій і науково-популярній літературі в Україні, Польщі, ближньому і далекому зарубіжжі. Через 75 років після капітуляції гітлерівської Німеччини та мілітаристської Японії триває потужний історичний дискурс між науковцями різних країн, представниками протилежних історичних шкіл, який формує сучасний суспільно-політичний та науковий ландшафт поля “битви за історію” Другої Світової війни. Історія “Великої Вітчизняної війни”, як важлива складова радянського історичного наративу, завжди була й залишається ідеологічною святинєю в російській сучасній державі, починаючи від Й. Сталіна. Відомий німецький історик П. Карель звертає увагу на той факт, що події німецько-радянської війни 1941–1945 рр. викликали до життя масу суперечливих і помилкових суджень та оцінок, в якому виключно СРСР виглядав країною миролюбною, зацікавленою в будівництві соціалізму, якою сталінський Радянський Союз, власне, не був (Карель П., 2005, с. 331).

Прикро, але факт, що пострадянський період, як і попередній час, виявився в дослідницькому сенсі етапом, коли на зміну одним історичним міфам прийшли інші. Переоцінка офіційної історії ще більше спотворила і політизувала версії про Другу

світову війну. Дуже точно з цього приводу висловився відомий ізраїльський історик Г. Городецький: “Колишні “білі плями” сьогодні заповнюються набором брехні, тенденційними підбірками фактів, котрі пропонують громадськості приймати за істину” (Городецький Г., 1995, с. 3). Сучасні міфи про Другу світову війну не є проблемою для обізнаної в науковій темі людини, яка щиро намагається зрозуміти трагічний досвід минулого століття і зберегти важливу історичну пам’ять для нащадків, не переймаючись виключно політичною мотивацією. Міфи про минулу війну будуються за певними дотичними ознаками, коли до наукового обігу намагаються “втиснути” факти другорядні, не суттєві, не типові і не пов’язані з іншими історичними фактами. Так на тлі великих трагедій можуть виникати “добрі історії”, які намагаються зробити домінуючими в оцінках подій. В цьому сенсі є необхідність звернутися до двох історичних джерел, які передають атмосферу в українській столиці під час німецької окупації. З етичних міркувань не називаємо авторів зазначених нижче текстів. Перше джерело: “У нас удома жив німецький офіцер. Був він лагідний. Пригощав нас, дітей, цукерками”. Друге джерело: “1941–1943 рр. працювало чимало підприємств. Ходили трамваї. Я навіть відвідував школу. На вулицях зустрічав знайомих, серед яких були і євреї...”. Якщо йти за логікою цих свідчень, можна зробити висновок: ніякого “нового” нацистського порядку в Києві не було, так як не було ані Дарницького концтабору, ані трагедії Бабиного Яру, ані спалених фашистами разом з населенням 700 українських сіл і містечок, серед яких вічними ранами на землі України залишаться Корюківка і Кортилеси.

Насправді ж доля українського суспільства була визначена ще до початку німецько-радянської війни. У секретних документах Третього Рейху 28 травня 1940 року зазначалося: “У ставленні до місцевого населення східних областей ми повинні виходити з того, що нам доведеться визначитися щодо окремих народностей”. Вже через кілька років поняття “кошуби”, наприклад, має стати невідомим..., має повністю бути знищено поняття “євреї...”, потрібен буде час, щоб на нашій території зникли такі народності, як українці.... Все, що було сказано, в повній мірі відноситься і до поляків” (Органы Государственной безопасности СССР

в Великой Отечественной войне. Сб. док. Т. 1. Кн. первая (ноябрь 1938 – сентябрь 1940 р.) А/О “Книга и бизнес. М., 1995. С. 384 (452 с.). Гітлерівська окупація України стала справжньою трагедією для українського народу. Британський історик М. Гейстінгс справедливо стверджує, що від часів більшовицької революції, громадянської війни та сталінської тиранії і Голодомору план “Барбаросса” являв собою “цілковиту гуманітарну катастрофу”, що розгорнулася внаслідок Другої світової війни (Гейстінгс М., 2019, с. 184–185).

8,5 млн українців, знищених на окупованих українських теренах, є головними мовчазними свідками реальних планів гітлеризму щодо України. Велику жертвність українського народу в боротьбі проти нацистської Німеччини та її союзників науковці вимірюють 13–14 млн всіх бойових і невійськових втрат.

У цій боротьбі український народ виявив справжню велич та непересічну мужність. Адже йому було що захищати і за що боротися, тому що гітлерівська Німеччина ніколи не приховувала своїх колонізаторських планів. Для співгромадян сучасної України видається важливим зрозуміти думку відомого українського історика М. Ковалю. Своє міркування талановитий науковець висловив ще на початку української незалежності. У Ковалю не було сумнівів щодо того, що Українська Повстанська Армія відстоювала ідеали державної незалежності України, але водночас, що більшість синів і дочок України у складі українських фронтів билася за існування України як такої, за виживання українського етносу. Між цими подіями, – акцентував М. Коваль, – безперечно, існувала важлива генетична спорідненість (Коваль М., 1995, с. 89).

Відкинувши радянський конструкт Другої світової війни, на завершальному етапі перебудови в СРСР з метою заповнити “білі плями” історії з’явилося чимало викривальних публікацій, різноманітної науково-популярної літератури та повідомлень з інформаційних джерел. На відміну від тиражованих радянських ура-патріотичних шлягерів, до літератури та кіно увірвалися “сенсаційні” сюжети тисяч розтروчених радянських літаків і танків, фронтові кіноепізоди тепер рясніли натовпами радянських солдат і офіцерів, які складали зброю перед силою

Вермахту. Намагання механічно переписати історію перетворилось на небезпечну гру, яка “виштовхувала”, вочевидь, на периферію історію тих, хто боровся і переміг фашизм.

Наступні пострадянські роки не лише не додали розуміння історичної проблеми, а й загострили наукову і політичну полеміку навколо неї. Адже “історичні сенсації” не змогли пройти звичайної джерельної перевірки і дотику фактів.

З перших днів радянсько-німецької війни головний стратег гітлерівської Німеччини генерал-полковник Ф. Гальдер робить щоденні записи в особистому щоденнику. Нотатки гітлерівського високопосадовця залишаються для історика важливим документальним підґрунтям, в якому детально розкриваються плани Третього Рейху і механізм того, як “робиться” війна. Вже 23 червня Гальдер скаржиться на відсутність захоплених великих груп полонених, 24 червня – що “впертий опір окремих радянських частин вражає”. 27 червня – знову висловлює незадоволення з приводу “напрочуд незначної кількості полонених”. 29 червня він підводить підсумок першого тижня війни: “Цього разу, нарешті, наші війська вимушені битися у відповідності зі статутами. Це в Польщі і на Заході можна було почуватися вільніше, а тут це не вдається” (Гальдер Ф., 2004, с. 54).

Й. Геббельс був головним нацистським пропагандистом Третього Рейху. Його ідеологічна роль у підготовці гітлерівської агресії була неперевершеною. Він патрунував всі нацистські засоби масової інформації. Тому нацистська преса, куратором якої виступав Геббельс, залишається для дослідників вагомим джерелом. “6 липня 1941 р. нацистський друкований орган “Франкфуртер цайтунг” помістив розлогу статтю про події на Східному фронті. Автор публікації був вимушений визнати, що, на відміну від французької кампанії, Німеччина наразі має перед собою небезпечного ворога, який, на відміну від французького війська, не виявив звичної розгубленості та паніки. У більшості випадків його військо не втратило здатності до опору і навіть намагалось оточити німецькі війська, які прорвали оборону. Поділяли точку зору попереднього автора й інші нацистські видання. “Фолькишер бляхтер” через тиждень після початку радянсько-німецької війни визнавало, що Червона Армія

перевершує всіх попередніх суперників Німеччини своїм презирством до смерті. Стійкість і фанатизм радянського солдата можна подолати лише тоді, коли підірвати його разом з окопом, в якому він засів, чи вбити в рукопашному бою (Брамштедте Е., Франкель Г., Манвелл Р., 2000, с. 284).

Жорстока логіка радянсько-німецької війни не позбавляє думку від особистих справедливих оцінок, викладених у спогадах відомого американського політика та державного діяча М. Олбрайт. Окрім того, колишній держсекретар США згадує свою Батьківщину, Чехословаччину, яку окуповану нацистами у вересні 1938 р., вона звертається до історичного досвіду боротьби з фашизмом, який заперечує сучасні міфи та фейки про трагічний день 22 червня 1941 року. “Відстань і клімат дали Росії (тобто Радянському Союзу. – Ф.Л., О.Т., Ш.Р.) вирішальну стратегічну перевагу. Кожна миля просування німців уперед розтягувала їхні шляхи постачання, а кожний тиждень, що минав, приносив чимдалі коротші дні, холодні вітри, більше дощу, а від жовтня – й снігу. Коли розвіялася несподіванка нападу, воїни Третього Рейху опинилися в справжній війні” (Олбрайт М., 2019, с. 108). Праця М. Олбрайт універсальна, адже вона не лише дає відповідь на складні питання історії, а й намагається пояснити сучасну картину світу, насамперед – причини відродження та небезпеку фашизму.

Дегероїзація подвигу народу в роки Другої світової війни, а власне штучна дезінформація суспільства, негативно впливає на формування історичної пам’яті народу, його консолідацію, створює психологічний конфлікт між різними поколіннями українців, виявляє негативні приклади поведінки, особливо серед молоді: нетолерантність, аморальність та безкультур’я. Не випадково, звертаючись до теми подвигу і патріотизму, відомий американський історик Т. Снайдер писав: “Що таке патріотизм? Почнемо з того, чим він не є. Непатріотично ухилятися від служби в армії і насміхатися над героями війни та їхніми сім’ями... Патріот, навпаки, хоче, щоб його країна жила згідно зі своїми ідеалами, що означає пробуджувати краще в нас” (Снайдер Тимоти., 2018, с. 171, 174).

Друга світова війна була універсальним трагічним явищем ХХ століття. Вона мала цілу низку різноманітних вимірів:

міжнародних, політичних, військових, економічних, соціальних, культурних тощо. Щодо кожного з них в українській та зарубіжній історіографії ведеться гостра дискусія. Історик, який долучається до наукового дослідження цієї дразливої теми, повинен бути носієм як мінімум трьох фундаментальних цінностей: глибоких знань, чистої совісті та відповідальності перед суспільством. Справжній дослідник історії Другої світової війни завжди спрямовує свої зусилля на вивчення важких уроків війни та її наслідків.

Теперішні науковці, які досліджують історію Другої світової війни, повинні сказати щире “дякую” В. Суворову (Резуну), який розірвав радянський ідеологічний шаблон і вивів тему війни з вічного табу на новий рівень загального міжнародного дискурсу. Але міф “Ледокола”, за точним визначенням назви професором Городецьким, виявився радше цікавим публіцистичним твором, аніж достатньо переконливим і обґрунтованим науковим дослідженням. Авторська концепція В. Суворова ніяк не проходить документальної перевірки, хоча й має широке визнання у багатьох читачів.

Недостовірним виявився головний авторський меседж: “Влітку 1941 р. Сталін сам збирався напасти на Німеччину. Гітлер тільки випередив СРСР в часі підготовки до війни і нападу на Радянський Союз”. Провідну тезу В. Суворова, на якій, власне, побудований авторський концепт “Ледокола” та інших праць В. Резуна, окрім самого письменника, документально не підтвердило жодне історичне джерело. Поза сумнівом, сталінський СРСР аж ніяк не був таким собі “голубом миру”, як це змальовувалося в радянські часи, а мав власні геополітичні цілі, активно здійснював військово-політичну експансію 1939–1940 рр. Проте саме влітку 1941 року СРСР не був готовий до масштабного конфлікту з Німеччиною. Прямими опонентами теорії В. Резуна є німецькі генерали та політичні діячі Третього Рейху. У окремих документах німецької розвідки, які зберігаються у колекційному фонді (КМФ-8) Центрального Державного Архіву Вищих Органів Влади і управління України, агентурою Абверу здійснюється загальна оцінка боєздатності Червоної Армії на 1941 рік. Висновки фахівців німецької розвідки доволі

переконливі: відзначається слабка боєздатність та неготовність радянських військ проводити активні бойові дії найближчим часом. Це було наслідком масштабних сталінських репресій проти командного складу Червоної Армії (1937–1938 рр.), а можливість відновлення її потенціалу оцінюється Абвером не раніше 1942 р. Швидке відродження військового потенціалу Радянського Союзу пов'язують з реформами в армії, які почав проводити після трагічної для СРСР фінської кампанії новий Нарком Оборони К. Ворошилов (Левітас Ф., 2002, с. 97). З наведеними висновками повністю збігається точка зору німецького фельдмаршала Е. Манштейна. У своїх мемуарах цей полководець Вермахту згадував: “22 червня 1941 року радянські війська були глибоко ешеловані..., за такого їхнього розташування вони були готові лише до оборони.... Звісно, влітку 1941 року Сталін не став би воювати з Німеччиною” (Манштейн Е., 1995, с. 198).

Важливим аргументом і предметом особливого інтересу науковців можуть бути документи та матеріали військового планування на 1941 рік, яке здійснювалося в Радянському Союзі. Відповідно до військового плану, загальна схема дій Червоної Армії на випадок агресії виглядала так: армії першого стратегічного ешелону разом з прикордонниками повинні були дати відсіч ворогу та тримати оборону до підходу другого і частково третього стратегічного ешелону. Після розгрому агресора на власній території бойові дії мали переноситися на територію супротивника. 15 травня 1941 р. С. Тимошенко та Г. Жуковим були розроблені пропозиції щодо випередження ворога та переходу в наступ на німецькі війська, які завершували бойове розгортання на теренах Польщі. І хоча ці пропозиції прийняті не були, В. Суворов вибудував на відхиленому Сталіним проєкті блискучу авторську концепцію першого сталінського удару, яка знайшла чимало послідовників в Україні та зарубіжжі. Насправді неупереджений аналіз історичних документів дає можливість зробити висновок: в плануванні Народного Комісаріату Оборони і Генерального штабу важливе місце займала організація прикриття державного кордону. Військові округи одержали термінову директиву на підготовку їхніх планів, які потрібно пред'явити до Генштабу 10–20 червня 1941 р.

А узагальнення матеріалів планували завершити до 20 липня 1941 р. Об'єктивний аналіз різноманітної літератури та джерел доводить, що всі прикордонні військові округи одержали завдання на прикриття державних кордонів та оборону. Жодних інших директив на упередження дій німців не розроблялося і до військ не доводилося. Справжня трагедія 1941 р. полягала в одноосібності прийняття політичних і військових рішень Й. Сталіним, який ігнорував важливі повідомлення радянської розвідки про німецький напад, некомпетентно втручався в підготовку Генштабом планів оборони країни і передислокацію військ, а найголовніше – продовжував “умиротворювати” Гітлера, нехтуючи міжнародним авторитетом і політичним іміджем країни, в якій він був диктатором.

Сталінська ідеологема про те, що Гітлер не воюватиме на два фронти, допоки не переможе Англію, виявилися хибною. Генерал-історик, антисталініст Д. Волкогонов свого часу писав, що міркування кремлівського вождя були такими: “Як міг Гітлер наважитися вести війну на два фронти? Він що, справжній безумець? Сталін ніяк не хотів зрозуміти, що Гітлер, захопивши Париж, фактично ліквідував один фронт і сподівався, що російська східна кампанія теж буде блискавичною” (Волкогонов Д., 1990, с. 148). Ситуативна епатажна політична та ідеологічна переорієнтація вищого керівництва СРСР на “дружбу” з нацистською Німеччиною внесла сум'яття у свідомість радянського суспільства, борців-антифашистів та демократичної спільноти.

Дипломатичні та політичні прорахунки Й. Сталіна та його оточення, яке боялося заперечувати диктатору, стали важким тягарем для сучасних історичних оцінок та “смаколикамі” маніпулятивних інтерпретацій, які сучасні любителі історії використовують у “війнах за минуле”.

У центрі радянського історичного міфу від початку війни до розпаду СРСР зберігався сталінський конструкт про ейфोरію перемоги завдяки “керівній і спрямовуючій силі”, десятиліттями експлуатувалися тези про “раптовий, віроломний, без оголошення війни напад на СРСР”. За дужками наукових оцінок залишилися трагічні літо–осінь 1941 року, страшні поразки Червоної Армії навесні–влітку 1942 року, Голокост, трагедія

полону і велика жертвовність та колосальні втрати народів СРСР. Спроби багатьох сучасних науковців механічно закрити “білі плями” радянської історії поверховими судженнями та оцінками вже встигли народити певний пострадянський міф, який почав претендувати на базову концепцію. Серед міфів про Другу світову війну, які культивуються останнім часом, – спроба надати характеру вимушеного, а, головне, превентивного удару Гітлера по СРСР, який, мовляв, сам готувався до нападу на Німеччину. Але жорстока правда війни виявилася іншою. Директива № 21 – проєкт “Барбаросса” від 18 грудня 1940 року – була не просто планом війни проти СРСР. Розгромити Червону Армію для Гітлера було лише початком. Так звана “зелена тека”, підготовлена у вищих структурах Верховного командування збройних сил Німеччини до 16 червня 1941 р., насправді являла собою звід директив і проєктів з організації економічного життя на окупованих східних територіях. Головною метою була тотальна й нещадна експлуатація окупованих областей в інтересах військової економіки Третього Рейху, особливо в галузі забезпечення продуктів, ресурсів і, передовім, у нафтовому господарстві, що, на думку Гітлера, мало виняткове значення для подальшого успішного ведення війни. На порубіжжі 1940–1941 рр. представниками німецьких еліт почали створюватися спеціальні організації, які повинні були забезпечити економічні інтереси Німеччини на території Радянського Союзу. Загальне керівництво політикою пограбування СРСР було покладено на Г. Геринга. Ще в листопаді 1940 р. він роз’яснював генералам Вермахту: “Європу можна прогодувати тільки за допомогою багатих українських врожаїв. Німеччині потрібно обов’язково прорватися до Кавказу, щоб оволодіти кавказькими нафтовими районами, оскільки без них неможливе ведення широкомасштабної повітряної війни проти Англії і Америки”. Підготовкою щодо вирішення цих двох важливих завдань Геринг ретельно зайнявся ще до нападу на СРСР. А 22 червня 1941 року командні структури Третього Рейху вже мали на руках так звану “зелену теку”, затверджену Герингом, яка містила детальні вказівки щодо “керівництва економікою в східних областях, які мали бути окупованими” (Гелен Р., 2011, с. 218–221).

Історики доводять, що початок німецького військового планування війни з СРСР був покладений в липні 1940 року. Саме тоді в обстановці особливої секретності в ставці Гітлера відбулась таємна нарада нацистського генералітету. Генерал Йодль вперше ознайомив присутніх із нотатками нацистського плану війни проти СРСР (Кларк А., 2002, с. 30). Про те, що потужна підготовка до нападу на СРСР повним ходом велась влітку-восени 1940 р., свідчить один із розробників плану “Барбаросса”, генерал-фельдмаршал німецької армії Ф. Паулюс: “Усі приготування для здійснення плану нападу на СРСР, який мав місце 22 червня, велися вже восени 1940 р.”. Щоб перевірити стан військового проєкту, за дорученням генерального штабу сухопутних військ Ф. Паулюс особисто провів дві штабні гри з командувачами армій. Метою був “умовний розгром Червоної Армії і вихід військ Вермахту на лінію Архангельськ – Астрахань”. Вже під час Нюрнберзького трибуналу Ф. Паулюс як свідок злочинів нацизму заявляв: “Напад на СРСР відбувся після тривалих приготувань і згідно з суворо продуманим планом” (Нюрнберзький процес, 1955, с. 373–377).

Одночасно з підготовкою плану “Барбаросса” рейхсфюреру СС Г. Гімmlеру було доручено сформувати особливі загони СС загальною чисельністю в 3000 чоловік, які повинні в районах бойових операцій виконувати “спеціальні” завдання. Під спеціальними завданнями розуміли тотальне знищення всіх євреїв, циган, інших представників “неповноцінних рас”, а також комуністичних функціонерів та радянських активістів. Напередодні війни між Вермахтом і СС було підписано спеціальну угоду про допомогу та спільні дії у веденні війни “на знищення” на теренах Радянського Союзу. Історичні документи безкомпромісно свідчать: Голокост, який посідав чільне місце в нацистському “новому порядку”, відбувався не лише на територіях, де налаштували СС (Генерал-губернаторство чи Рейхскомісаріат Україна), а й залишив кривавий слід на Сході СРСР, де в особливому прифронтовому районі вся повнота влади була у військових. План “Ост”, який був органічним додатком до плану “Барбаросса”, передбачав масові етнічні чистки на окупованих територіях Радянського Союзу. Стосувався цей злочинний план не лише представників

єврейського народу та циганської громади. У спеціальному секретному документі зазначалися дії щодо інших народів Європи, які, на думку очільників Третього Рейху, не належали до арійської раси. В резолютивній частині до польського питання зазначалося, що з 20–24 млн польських громадян 16–23 млн потрібно “виселити”, а їхнє місце займуть німецькі колоністи. Автори документу відверто шкодували, що польське питання не можна вирішити шляхом знищення поляків, як це відбувається з євреями (Совершенно секретно!.. 1967, с. 113–115). За планом головного управління імперської безпеки “переселенню” до Сибіру підлягали і українці. При цьому відсоткова норма для населення Західної України визначалася в 65% (Совершенно секретно!.. 1967, с. 115). Інструментом насильства і терору повинні були стати структури та підрозділи СС. Останнім часом в країнах Східної Європи, особливо на пострадянському просторі, активно тиражується міф про те, що військові частини СС були звичайними бойовими одиницями і участі в злочинах проти людства і людяності не брали. З цією вигадкою не згодний відомий англійський історик Г. Уільямсон. Він вважає, що структури СС від початку і до кінця були “становим хребтом нацизму”. Бойові підрозділи Вермахту і Ваффен СС своїми звірствами викликали огиду і ненависть до окупантів, посилювали Рух Опору в окупованих нацистами країнах. Особливий інтерес викликає вміщений англійським істориком документальний матеріал про допоміжні частини СС, які формувалися з колаборантів на теренах СРСР: “Допоміжні частини заслужили собі таку страшну репутацію, від якої волосся піднімається дибом – таким звірячим було їхнє ставлення до місцевого населення. Солдати німецької армії з презирством ставилися до своїх добровільних помічників. Інколи підрозділи айзенгруп після страт євреїв знищували і своїх посібників, щоб таким чином приховати сліди” (Уильямсон Г., 1999, с. 372). З 1942 року терени Польщі перетворилися на “майданчик остаточного вирішення єврейського питання”. Освенцим, Белжець, Треблінка, Собібор, Майданек, Хелмно – стали світовими центрами Голокосту. Але учасниками Геноциду були не тільки Вермахт та СС. Ще раз надамо слово Г. Уільямсону: “Підготовка охоронців здійснювалася

в спеціальних центрах, таких як, наприклад, Травники коло Любліна, звідки виходили відчайдушні злочинці та злодії, які в звірствах і знущаннях над в'язнями навіть перевершували своїх германських колег” (Уильямсон Г., 1999, с. 372).

Чи були А. Гітлер та Й. Сталін, а за великим рахунком нацистська Німеччина та сталінський СРСР, союзниками в Другій світовій війні періоду 1939–1941 рр. – це одна з розлогих, політично окреслених тем у сучасному історичному дискурсі. Історики, які не бажають брати участі у, вочевидь, політично заангажованому мейнстрімі, намагаються всебічно проаналізувати динаміку і логіку подій перших років від початку Другої світової війни до червня 1941р. Від 1933 р., коли Гітлер прийшов до влади у Німеччині, Раппальський договір між СРСР та Німеччиною фактично втратив свою чинність. Військові відносини між РСЧА і Рейхсфером були розірвані. Економічні відносини між двома країнами теж. Нацистська влада зі свого боку оголосила недійсним радянсько-німецький торговий договір від 2 травня 1932 р. Як результат, радянський експорт до Німеччини лише за першу половину 1933 р. було скорочено на 44%. Протягом 1933 року посольство СРСР в Берліні направило 217 нот, протестуючи проти незаконних дій нацистів – арештів, затримань, обшуків радянських громадян. Восени 1937 р. між Берліном і Москвою розпочалася справжня “консульська війна”, у підсумку якої в СРСР було закрито 5 германських консульств з 7, а в Німеччині – 2 радянських з 4-х. На початок 1939 р. радянсько-німецькі відносини було заморожено (Ратьковский И., Ходяков М., 2001, с. 211–212). Навесні 1939 р., коли військова загроза стала реальністю, Сталін звернувся до урядів Англії та Франції з пропозицією укласти пакт про взаємодопомогу. І тоді ж, навесні 1939 р., кремлівський володар почав дипломатичну гру, щоб зрозуміти позицію Німеччини на майбутнє. Фашистський диктатор в колі найближчого оточення говорив, що не стане ухилятися від договору з Росією. Більш того він заявляв, що “цей союз – головний козир, який я прибережу до кінця гри. Можливо, це буде вирішальна гра в моєму житті” (Ратьковский И., Ходяков М. Названа праця, 2001, с. 212). І, як свідчить подальший перебіг історії, ця “гра” для Гітлера стала

дійсно тріумфальною. Відомий англійський історик Пол Джонсон з цього приводу звертає увагу на той факт, що після пакту з СРСР 23 серпня 1939 р. і захоплення Польщі Гітлер перебував у стані сильної ейфорії. Він постійно виступав з промовами перед своїми генералами. На нараді 23 листопада 1939 року фюрер запевнив військових, що всі компроміси з СРСР – просто посміх. Перемога чи розгром будуть головними вимірами в оцінках німецької політики на майбутнє. 17 жовтня він наказав генералу Кейтелю вважати окуповану польську територію плацдармом для майбутнього вторгнення до СРСР. Такою була ціна безпеки, яку Сталін безглуздо “купував” у Гітлера. Фюрер не поспішав, але на той час йому ще треба було покінчити з Заходом: Францією та Британією (Пол Джонсон, 1994, с. 416). Співвітчизник П. Джонсона, відомий англійський історик А. Кларк, теж подає важливу інформацію. Добре відомо, що військове планування та підготовка плану “Барбаросса” розпочалися ще з літа 1940 року. Але А. Кларк не робить акцент на цих подіях, він настирливо звертає увагу дослідників на переддень візиту Риббентропа до Москви, а саме на 22 серпня 1939 р., коли Гітлер остаточно висловив всі емоції щодо радянсько-німецького договору: “Не можна гаяти часу. Війна повинна відбутися, поки я живий. Мій пакт розрахований лише на виграш часу. З Росією буде зроблено те саме, що я зроблю з Польщею – ми розчавимо Радянський Союз” (Кларк А., 2002, с. 31). Менш ніж за рік нацистський диктатор підтвердив вірність своїм намірам. Тому ж Риббентропу, який підписував горезвісний пакт із Молотовим, за день до капітуляції Франції Гітлер заявив: “Мій пакт із ними було укладено у переддень великої війни, але, оскільки війна виявилася короткою, потреби в ньому вже немає” (Раймонд Картъе., 2000, с. 151). Прихід нацистів до влади в Німеччині в сталінському оточенні виявив різні судження і оцінки. На XVII з’їзді ВКП(б), який відбувся 1934 року, один із лідерів партії М. Бухарин присвятив велику частину свого виступу викриттю ідеології германського фашизму, цього звірячого явища класового ворога, який спирався на книгу А. Гітлера “Майн Кампф” і, вочевидь, підштовхував прибічників фашизму до здобуття життєвого простору на Сході, що, на думку доповідача, загрожувало

Радянському Союзу. На відміну від М. Бухарина, Сталін продемонстрував доволі спокійне ставлення до захоплення нацистами влади. У виступі перед делегатами з’їзду він наголосив, що нова німецька влада нагадує своїх попередників часів “германського Кайзера” і у СРСР наразі немає жодних причин змінювати своє ставлення до Німеччини. “Ми далекі від того, щоб радіти фашистському режимові в Німеччині, – підкреслював кремлівський диктатор, – і справа тут не в фашизмі, хоча б тому, що фашизм в Італії не завадив СРСР встановити найкращі відносини з цією країною”. Остаточний договір 1934 р. між Німеччиною і Польщею був розцінений в Кремлі як загроза всьому попередньому співробітництву Радянського Союзу та Німеччини. Перед зростанням німецької загрози офіційна Москва почала орієнтуватися на співробітництво з Францією. Після окупації Німеччиною Чехословаччини Радянський Союз облишив прагнення про створення системи колективної безпеки, хоча до літа 1939 р. не припиняв активності на цьому полі (Верт Н., 1998, с. 282–285). Напередодні вступу німецьких військ до Праги Сталін направив своє перше “послання” нацистській Німеччині. З трибуни на XVIII з’їзді ВКП(б) він заявив делегатам партз’їзду, що наміри Заходу втягнути СРСР у конфлікт з Німеччиною не дадуть бажаного результату “підпалювачам війни”. А чутки, які розповсюджують західні політики, що Гітлер збирається захопити Україну, є брехнею. Вже через кілька тижнів, після завершення партійного з’їзду, Сталін звернувся до урядів Англії і Франції з метою діяти спільно в умовах зростаючої загрози польсько-німецького конфлікту, щоб не дати Гітлеру розв’язати агресію. Але як тільки польське МЗС відхилило будь-яку можливість знаходження Червоної Армії на теренах Польщі, Кремль розпочав зондаж в дипломатичних колах Берліну щодо можливості встановити “найдобріші відносини з Німеччиною”, попри ідеологічні розходження. Французький історик Н. Верт дуже точно дає оцінку міжнародним подіям передвоєнного часу: “В умовах зростаючої загрози війни Радянський Союз прийняв рішення на подальше зближення з Німеччиною, не відмовляючись при цьому від переговорів з західними демократіями” (Верт Н., 1998, с. 289). Дуже цікавими в дослідженні

передвоєнних подій виглядають праці, гіпотези та версії німецьких істориків. Вони якнайкраще змальовують міжнародні та дипломатичні маневри головних політичних гравців. Так, німецькі фахівці Хильгер Г. та Мейер А. стверджують, що після Мюнхену Кремль намагався грати на двох геополітичних полях – шукати порозуміння з Німеччиною, одночасно працюючи над альтернативою – мати міцний альянс з Англією та Францією. Зазначимо, що англо-франко-радянські переговори продовжувалися в різних дипломатичних фазах до літа 1939 року. А коли ці контакти зайшли в глухий кут, стверджують німецькі історики, Сталін прийняв рішення на користь пакту з Німеччиною. В Кремлі не мали сумніву, що війна між капіталістичними країнами почнеться. Якщо Радянський Союз якомога більше часу буде поза конфліктом, то одержить від цього значні дивіденди: оскільки всі воюючі країни будуть ослаблені, баланс на геополітичних терезах схилиться в бік СРСР. Маневри та політична активність Гітлера наприкінці літа 1939 р. свідчили про момент істини – напад Німеччини на Польщу. Сталін не мав сумнівів, що Англія і Франція виступлять на боці Польщі. За стратегічними і тактичними розрахунками володаря Кремля, це мала бути довга війна, яка виснажить всі втягнуті в полум'я конфлікту сторони. Німецькі фахівці дуже точно пояснюють мотиви подальших дій радянського очільника. Пакт з Гітлером не був союзом міцним двох диктаторів, а мав на меті виграти час для майбутньої битви з Німеччиною за Європу. Потрібно було виграти час, аби СРСР відновився від кошмарів штучного голоду 1932–1933 років та жахливих репресій 1937–1938 років. Сталіну потрібно було після Польщі повернути німецьку військову машину на Захід, де сторони загрузнуть у війні та методично знищать один одного. Всі дії радянського керівництва – політичні, економічні, ідеологічні – мали демонструвати Гітлеру “дружбу, скріплену кров’ю” і були направлені на здійснення цього плану. А коли всі сторони конфлікту ослабнуть, Сталін поставить всю міць СРСР на терези світової політики (Хильгер Г., Мейер А., 2008, с. 372–373).

Пакт Молотова – Риббентропа, за свідченнями німецького історика Г. Кнона, мав на Заході ефект вибуху бомби. Сталося

неможливе: непримиренні ідеологічні супротивники домовилися: націонал-соціалізм з комунізмом.

У окремому протоколі були визначені пріоритети Радянського Союзу: території західної України та західної Білорусії, які за Ризьким договором 1921 р. входили до східних країв Польщі, панування в Прибалтиці, вільний вихід до Балтійського моря. Чотири незалежні держави мали зникнути з карти Європи. Інтереси Сталіна в пакті були повністю враховані. “А що одержав від пакту “коричневий диктатор”? – розмірковує німецький історик. Гітлер одержав можливість убезпечитися з тилу від острахів воювати на два фронти. Це, власне, було його програмою мінімум. А далі прямий шлях на Схід: “Я буду вимушений домовлятися з росіянами про спільну боротьбу проти Заходу, а потім, коли він зазнає поразки, я всіма своїми силами завдам удару по Радянському Союзу”. Слова Гітлера є свідченням його програми максимум. Кінцевою метою є життєвий простір на Сході. Територія СРСР – його кінцева мета (Кноп Г., 2006, с. 330–331). Є ще одна обставина, на яку треба звернути увагу. Й. Сталін та А. Гітлер ніколи не зустрічалися особисто, тим більш у Львові восени 1939 р. Це один із сучасних розтиражованих модних фейків. Перевірка документів і матеріалів доводить, що в гаданий день “зустрічі” двох диктаторів Сталін проводив прийом відвідувачів у кремлівському кабінеті, а Гітлер перебував на черговій нараді з найвищими чиновниками Третього Рейху в Берліні.

Про те, як Й. Сталін і А. Гітлер розпочали Другу світову війну, розповідає реанімована версія часів “холодної війни”, яка успішно конвертувалася в сучасний геополітичний простір. З таким концептом умовно можна погодитися тільки за однієї обставини: розвиток історичних подій починається виключно від 23 серпня 1939 року. Звичайно, політичні реалії Європи та світу 30 рр. цей конструкт принципово не враховує. Були як мінімум дві глибинні причини Другої світової війни. Перша, у 30-ті роки склалися непримиримі протиріччя між країнами-переможцями та переможеними у Першій світовій війні. Приниження Німеччини, перерозподіл світу на бік Антанти, переділи ринків збуту та джерел сировини між світовими фінансовими елітами посилювали конфлікт і вели його до нової світової війни.

Доволі переконливими на цьому тлі виглядають слова французького маршала Фоша – реакція на Версальський мир: “Це не мир, перемир’я на 20 років”. Друга не менш вагома причина: і переможці, і творці Версальського миру в Парижі (1919 року) стали його руйнівниками в Мюнхені (вересень 1938 року). Країни і політики, які мали гарантувати світові мир, допомогли Гітлеру не тільки розчавити Чехословаччину, а й сприяли своїми угодами з Гітлером і Муссоліні тому, що останні розпочали нацистський марш Європою. З приводу цих подій історики зарубіжжя протягом тривалого часу продовжують зберігати мовчання. Але сучасникам, щоб доторкнутися до істини, достатньо і аргументованих оцінок В. Черчилля: “Ми без війни зазнали поразки, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили жахливий етап нашої історії, коли була порушена рівновага в Європі... Для мене незносно усвідомлення, що наша країна входить в орбіту нацистської Німеччини, потрапляє під її владу і вплив” (Черчилль У., 1997, с. 14). Існують ще дві важливі обставини, на які вказує британський прем’єр, і сучасне суспільство має право знати про них, не зважаючи на їх епатажний характер. По-перше, Черчилль констатує, що англо-німецький військово-морський договір від 1935 р. означав відродження німецького Військово-Морського Флоту, чим порушував, вочевидь, Версальський договір. По-друге, Германо-польський пакт (1934 р.) дозволив нацистам зосередити свою увагу спочатку на Австрії, а згодом на Чехословаччині, що мало подальші трагічні наслідки для цих країн. Договір Польщі з Гітлером призвів до тимчасового послаблення польсько-французьких зв’язків та перешкоджав солідарності країн Східної Європи проти нацистів. Коли цей пакт став непотрібний Німеччині, Гітлер денонсував його в односторонньому порядку, а сама Польща стала першою жертвою агресії (Черчилль У., 1997, с. 58).

Немає сумнівів, що радянсько-німецький пакт 23 серпня 1939 р. порушував норми міжнародного права, насамперед, інтереси Польської держави і певною мірою був своєрідним тригером для початку світової війни. Але для загальних оцінок механізмів глобального військового конфлікту його роль в сучасних дослідженнях значно гіперболізована. На цьому аспекті

проблеми зосереджує увагу німецький історик Х. Грайнер. Науковець стверджує, що пакт про ненапад потрібен був Гітлеру, щоб ізолювати Польщу і звільнити тил для наступного удару по Заходу. Цей договір був тільки вимушеним радянсько-німецьким компромісом. Світоглядний і політичний антагонізм Гітлера до більшовизму жодним чином не зменшувався, а остаточний “розрахунок” з Радянським Союзом мав тільки дочекатися свого часу 23 листопада 1939 р. у зверненні до генералітету. Гітлер роз’яснив, що умови договорів з СРСР (23 серпня 1939 р. та 28 вересня 1939 р. – автори) будуть виконуватися лише до того моменту, поки вони будуть потрібні Німеччині. Надалі до долі СРСР не повинно бути жодних ілюзій (Грайнер Х., 2011, с. 246). Німецький фахівець Х. Грайнер ставить під сумнів розлогу історичну “скрутку”: залежність 23 вересня та 1 вересня 1939 року. За джерелами, 23 травня 1939 р. Гітлер виступив перед вищим командуванням Вермахту та СС. Тоді він відверто заявив, що в майбутньому конфлікті з Польщею його не цікавить Данциг, а тільки життєвий простір на Сході. Фюрер звинувачував Польщу у тому, що вона знаходиться в таборі ворогів Німеччини і створює загрозу для німецького народу. У вересні 1938 р. надумані звинувачення лунали на адресу Чехословаччини, а у червні 1941 р. – на адресу СРСР (автори). В той же час було затверджено план “Вайс” – план нападу на Польщу, підготовка якого розпочалася ще в квітні 1939 р., тобто за 3 місяці до того, як було підписано пакт Молотова – Риббентропа (Грайнер Х., 2011, с. 28–29). Зрештою, в сучасних військових дослідженнях треба враховувати той факт, що до 1 вересня 1939 р. світ вже був охоплений глобальним військовим конфліктом. У цьому сенсі початок Другої світової війни має свою формальну і неформальну дати. Одним з перших, хто висловив цю думку, був президент США Ф. Рузвельт. У зверненні до американського народу по радіо 9 грудня 1941 р. з приводу вступу США у Другу світову війну він заявив, що війна і агресія тривають вже 10 років. Її розпочала Японія 1931 р., коли напала на Китай. А 1935 р. Італія без попередження напала на Ефіопію. 1939 р. Гітлер захопив Польщу, пізніше, 1940 р., він окупував Норвегію, Данію, Нідерланди, Бельгію, Люксембург. Протягом 1940–1941 рр. нацисти напали

на Францію, Грецію, підкорили Балкани, а потім без попередження почали війну з Росією. “Все це ланки одного ланцюга”, – підкреслив президент США (Рузвельт Ф., 2003, с. 244–245).

Спробою безпідставно переглянути положення та концепції, усталені у світовій науці, виглядають прагнення дати необ'єктивну оцінку Руху антинацистського Опору, змальовуючи, наприклад, партизан УШПР грабіжниками, п'яницями, виключно енкаведистами, від яких страждало місцеве населення, та і роль яких у боротьбі з окупаційною нацистською владою була мізерною. Маючи на меті об'єктивно розглянути запламовані “війнами за історію” справжні сторінки історії партизанського руху, надамо слово безпосереднім учасникам подій і документам. Генерал Третього Рейху Л. Рендулич вважався одним з кращих фахових спеціалістів в боротьбі з радянськими партизанами. Тому цікавими видаються його особисті спогади і оцінки ролі радянських партизан у війні, до боротьби з якими він приклав чимало зусиль.

Німецький генерал стверджує, що радянські партизани знищили більше 300 тис. німецьких солдат і офіцерів, в тому числі 19 тис. в Криму. Вони завдали потужних ударів комунікаціям і тилам, таким чином, знищили 3 тис. залізничних ешелонів, 1191 танк, 476 літаків, 890 різних складів і сховищ. Особливо небезпечним виявився партизанський рух в Україні.

Кривава політика, яку проводив намісник Гітлера Еріх Кох, створила всі умови для розширення масштабів боротьби проти німецької армії (Типпельскірх К., Кессальринг А., Гудериан Г., 1998, с. 149). Доктор історичних наук А. Чайковський ретельно проаналізував документи та матеріали Українського Штабу Партизанського Руху. Науковець дійшов таких висновків: майже половина учасників антифашистського Руху Опору була селянами, 35% – робітниками, 18% – службовцями. Цікаво, що серед останніх – учителі, лікарі, економісти, юристи, майстри мистецтв та представники інших видів розумової праці. Крім того, в лавах партизан боролися з нацистами 6 тис. учнів шкіл, студентів вишів і технікумів. Понад половину партизан України становили молоді люди віком від 17 до 31 року. За матеріалами УШПР, який вводить до наукового обігу А. Чайковський, в складі українських

партизанських об'єднань воювало понад 440 поляків, 92 німця, 892 угорця, 100 французів, 58 румунів, 2 англійці. У підсумку, наукове резюме дослідника: “... твердження фашистських генералів, а за ними деяких зарубіжних і вітчизняних істориків, що партизанські загони склалися з комуністів, працівників НКВС, політруків і євреїв, не витримують жодної критики” (Чайковський А., 1994, с. 248–250). Сучасні об'єктивні автори дуже обережно ставляться до оцінки втрат на радянсько-німецькому фронті, тобто до ціни Перемоги над нацизмом. У Радянському Союзі до останнього дня його існування цифри втрат постійно змінювалися. За Й. Сталіна називали близько 10 млн, за М. Хрущова – до 20 млн, за Л. Брежнєва – понад 20 млн, а за М. Горбачова – понад 28 млн. Безпосередньо фронтові втрати розраховуються в межах 11–13 млн (Литвиненко В., 2013, с. 3–4). А далі жадлива статистика війни: понад 15 млн жертв припадають на вбивства військовополонених у гітлерівських концтаборах та знищення нацистами мирного населення на окупованих територіях. Не існує точних підрахунків з боку втрат нацистської Німеччини. Враховуючи різноманітні методику в розрахунках і припущення науковців, загальні втрати гітлерівської Німеччини визначаються такими: фронтові – близько 6,5 млн осіб, смерть в концтаборах складала до 450 тис., загальні демографічні втрати понад 3,5 млн осіб. Всього близько 10 млн чоловік (Литвиненко В., 2013, с. 156). Незалежно від політичної кон'юнктури, яка часто диктує суспільству свої уподобання на історію, беззаперечним залишається той факт, що Східний фронт був вирішальним у розгромі нацистської Німеччини та її союзників. Жорстока і кровопролитна битва розгорнулася на фронті 4 тис. км (осінь 1941 р.), а через рік довжина фронту простягнулася до 6 тис. км. Відомий історик Н. Девіс визнає, що на радянсько-німецькому фронті було знищено 75% всіх збройних сил нацистської Німеччини та її союзників (Девіс Н., 2005, с. 751). В кількісному вимірі це означає 75% всіх літаків, танків і штурмових гармат, 74% артилерійських гармат, понад 2,5 тис. бойових кораблів, транспортів і різноманітних човнів. РСЧА розгромила 507 німецько-фашистських дивізій та 100 дивізій її союзників, що майже в 3,5 рази більше, ніж на всьому театрі Другої світової війни.

Сучасна суспільна і наукова думка дуже ревно ставиться до подій 8 та 9 травня 1945 р., що значно підвищує градус дискусій навколо завершального періоду Другої світової війни в Європі. Така дискусія видається штучною і надуманою. 8 травня 1945 р. західне угруповання німецьких військ, штаб якого знаходився у м. Реймсі, заявив про свою готовність скласти зброю перед союзниками. В той же вечір, 8 травня командування німецької групи "Центр" відмовилось від пропозиції радянського командування про капітуляцію і продовжувало бойові дії. У цей час у столиці Чехословаччини, Празі, йшли жорстокі бої між чеськими повстанцями і переважаючими силами Вермахту. Щоб підтримати чеських патріотів, війська 1, 2 та 4 Українських фронтів розпочали вирішальну операцію на знищення гітлерівського угруповання. У ніч на 9 травня 1945 р. 3-а та 4-а танкові армії 1 Українського фронту (П. Рибалко та Д. Лелюшенко) вступили в Прагу. Опір гітлерівців припинився. У ніч з 8 на 9 травня, поки йшли завершальні бої в Чехословаччині, в передмісті Берліну, Карлсхорсті, в присутності всіх провідних учасників антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Великобританія та Франція) фельдмаршал В. Кейтель підписав Акт про беззаперечну капітуляцію Збройних сил Німеччини. Друга світова війна в Європі завершилась.

Висновки та уроки, які залишила нам пам'ять про Другу світову війну:

1. З 22 червня 1941 р. по 28 жовтня 1944 р. українські землі були найважливішим театром воєнних дій проти нацизму.

2. Український народ був учасником великої історичної битви з фашизмом. Його героїзм і жертвовність утвердили його авторитет та майбутнє серед усіх демократичних народів світу.

3. Історична пам'ять більшості українського суспільства продовжує зберігати батьківську спадщину про Перемогу. Всі міфи, перекручення та упереджені інтерпретації з часом обов'язково будуть переможені історичною логікою та беззаперечними історичними фактами.

4. На рубежі ХХ–ХХІ ст. реальною загрозою світу є гібридні війни, міжнародний тероризм, шовінізм, ксенофобія, націонал-радикалізм, які перетворились на небезпечну реальність сучасного світу.

Отже, через 75 років після історичного Нюрнберзького трибуналу над головними нацистськими злочинцями залишаються актуальними слова американського судді Р. Х. Джексона, який відкривав цей процес: "Злочини, які ми прагнемо засудити та покарати, настільки навмисні, злісні та мають такі руйнівні наслідки, що цивілізація не може потерпіти, щоб їх ігнорували, так як вона загине, якщо вони зможуть повторитися" (Нюрнберзький процес, 1955, с. 101).

Література

- Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика. К. : НІКа-Центр, 2012. 264 с.
- Карель П. Сталинград. Крах операції "Блау" М., 2005, "Ексмо" 352 с.
- Городецький Г. Миф Ледокола. Накануне войны. М., 1995. "Прогресс" Академия. 352 с.
- Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Т. 1. Кн. первая (ноябрь 1938 – сентябрь 1940 р.) М. : АО "Книга и бизнес", 1995. 452 с.
- Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К. : Вища школа, 1995. 194 с.
- Гальдер Ф. Военный дневник. 22.06.1941 24.09.1942. М., Олма-пресс. Звездный мир, 2004. 650 с.
- Брамштедте Е., Франкель Г, Манвелл Р. Йозеф Геббельс Мефистофель усмехается из прошлого. Ростов н/Д : Феникс. 2000. 448 с.
- Олбрайт М. Фашизм: засторога. К., Форс Україна. 2019. С. 352 с.
- Снайдер Тимоти. О тирании. 20 уроков XX века. М. : Издательство АСТ, 2018. 192 с.
- Левітас Ф.Л. Напад нацистської Німеччини на СРСР очима генералів Вермахту. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наукових статей / НАН України. Інститут історії України. К., 2002. Вип. 6. 320 с.
- Манштейн Е. Утерянные победы. Смоленск : Русич, 1995. 672 с.
- Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна. У двох книгах. Кн. 2. К. : Політвидав України, 1990. 671 с.
- Гелен Р. Отдел "Восток": тайные операции западных спецслужб против СССР. М. : Алгоритм, 2011. 240 с.
- Кларк А. Крушение Третьего Рейха. 1941–1945. М. : Из-во "Центрполиграф", 2002. 491 с.

- Нюрнбергский процесс : сб. материалов. Т. 1 – М., 1955. – Изд-во юридической литературы. 936 с.
- Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / сост. В.И. Дашичев. М. : Изд-во “Наука”, 1967. 752 с.
- Уильямсон Г. СС – инструмент террора. Смоленск : Русич, 1999. 416 с.
- Ратьковский И.С., Ходяков М.В. История советской России. Спб. : Изд-во “Лань”, 2001. 416 с.
- Пол Джонсон. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть первая. М. : Изд-во “Анубис”, 1994. 327 с.
- Кларк А. План “Барбаросса”. Крушение Третьего Рейха 1941–1945. М. : Центрполиграф, 2002. 491 с.
- Раймонд Картье. Тайны войны. По материалам Нюрнбергского процесса. Саратов, Поволжская академия государственной службы. 2000. 208 с.
- Верт Н. История советского государства. 1990–1991. М. : Изд-во “ВесьМир”, 1998. 544 с.
- Хильгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? М. : ЗАО “Центрполиграф” 2008. 415 с.
- Кноп Г. Адольф Гитлер. Психологический портрет М. : АСТ Астрель, 2006. 442 с.
- Черчилль У. Вторая Мировая война. Ростов н/Д : Изд-во “Феникс”, 1997. 640 с.
- Грайнер Х. Военные кампании Вермахта Победы и поражения. 1939. 1943. М. : ЗАО “Центрполиграф”, 2011. 383 с.
- Рузвельт Ф. Беседы у камина. М. : ИРТК, 2003. 408 с.
- Типпельскирх К., Кессальринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. СПб., М. : Полигон, АСТ, 1998. 634 с.
- Чайковский А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 мовою документів, очима історика). К. : Україна, 1994. 255 с.
- Литвиненко В. В. Людские потери на советско-германском фронте. М. : Вече, 2013. 288 с.
- Девис Н. История Европы. М. : АСТ, Транзиткнига, 2005. 943 с.

РОЗДІЛ II. ІМПЕРСЬКІ ІСТОРИЧНІ МІФИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Борис Драмарецький

Процес творення радянського міфобачення у 20–30-х рр. ХХ ст.

The process of creating Soviet myth-vision in the 1920–1930

The article examines the process of instilling Bolshevik myth-vision in Ukrainian society, the main ideas of which were laid down in the 1920s. The relevance of the study is due to the fact that the majority of the contemporary population of Ukraine continues to be psychologically in the Soviet socio-cultural space, which is actively used by opponents of Ukrainian statehood in information wars. Post-communist ideologues continue to cultivate established myths, based on a common historical past in a single territorial, ideological, informational and culturological space. And only by removing the imposed model of myth-vision, the country can choose its path of development and become a strong state, which is an urgent need of contemporary Ukrainian society. The purpose of the article is to reveal the technologies of creation and the principles of implantation the main Soviet myths used by the Bolsheviks to control the population. The research methodology consists in the use of interdisciplinary, culturological, political science and historical methods, which has allowed to determine the main elements of the Bolshevik socio-cultural space management for the formation of the worldview of the population. Conclusions. Thus, in the early 1920s, an all-encompassing ideology was imposed in order to form an absolute dependence of society on the party leadership. Its main task was the formation of a new type of man – the “builder of communism”, which was characterized by: intolerance of any other point of view, fear of government, irresponsibility and unwillingness to work, inertia (both political and economic), ignorance and incompetence to defend their rights and freedoms, etc. The proletariat, which had no education,

was committed to the proclaimed ideals, professed the idea of “deprive and divide”, and believed in the promise of rapid success, was proclaimed the ruling class. Others (if they were not physically destroyed) were considered secondary. To overcome the “relics of the past” – tsarism, capitalism, Christianity, etc. (in other words, the previous government, predecessors) and to construct a “happy future”, new mechanisms were created: a “new religion” was created from “communism” with a corresponding pantheon of gods, saints, heroes, temples and holidays. And complete control over public organizations and according child-raising had catastrophic consequences at the genetic level. The Soviet mentality developed a kind of love for poverty, a negative attitude towards wealth and underestimation of the value of their work, because poor people are needed only by representatives of the real authority – those who control the economy and financial flows. This created an idea of free benefits (medicine, education, housing, etc.) given by the government. Thus, Soviet myths shaped the slavish psychology of human dependence on the state, which was reflected in the worldview that still exists to some extent today.

Сьогодні значна кількість населення України продовжує психологічно перебувати в радянському соціокультурному просторі. І хоча з моменту проголошення Акту незалежності пройшло майже 30 років, суспільство лише пробуджується, змінюючи свою ментальність, звільняючись від насаджених моделей поведінки та радянських міфів. Така зацикленість на старих ілюзорних стереотипах пояснюється не лише вкоріненими уявленнями, а й тим, що в інформаційних війнах нині противники української державності активно використовують радянську пропаганду та продовжують культивувати створені нею міфи, спираючись на спільне історичне минуле в єдиному територіальному, ідеологічному, інформаційному та культурологічному просторі під назвою “Радянський Союз” (в минулому “Російська імперія”).

Наголосимо, що основні уявлення більшовицького світосприйняття були закладені ще у 20-х роках ХХ ст., адже саме в цей період суспільству було нав’язане більшовицьке *міфобачення*¹, яке передавалося наступним радянським поколінням лише з незначною корекцією. Головним завданням стало створення людини нового

¹ Міфобачення – це відхід від реальності та сприйняття реалій життя скрізь призму нав’язаних ідеологій, міфів, які далекі від дійсності – авт.

типу – “будівника комунізму”. Такі особи “позбавлялися” індивідуальності, а їхнє життя підпорядковувалося єдиній меті – досягненню різнопланових (на які вказували партійні вожді – *авт.*) завдань (Борисенко М., 2004, с. 61–63). Наслідком цього стало формування радянського менталітету, для якого характерні: нетерпимість до будь-якої іншої, альтернативної точки зору, окрім “єдино вірної” – комуністичної, беззахисність і страх перед представниками влади, безвідповідальність та небажання працювати (до чого призвела “зрівнялівка” та заниження оплати праці), бюрократія та нерозуміння того, що державні посадовці утримуються на податки населення, інертність (як політична, так і економічна), незнання та невміння відстоювати свої конституційні права та свободи та ін. “Радянські міфи і стереотипи живуть і процвітають у сучасній Україні повсюди, своїм корінням вони сягають російських імперських міфів, не дуже закамфльованих під радянські” (Зашкільняк Л., 2015, с. 21), – наголошує український історик Леонід Зашкільняк. І лише позбувшись нав’язаної комуністичними та посткомуністичними ідеологами моделі *міфобачення*, країна може досягти реальної незалежності, обрати свій шлях розвитку і стати сильною державою, що є нагальною потребою для сучасного українського суспільства.

Метою статті є розкриття основних радянських міфів, провідних принципів та технологій їхнього творення та насадження, якими користувалися більшовики у 1920-х рр. для управління населенням.

Останнім часом значно посилилася увага науковців до процесу творення більшовицької міфології, її впливу на суспільну свідомість з метою формування “радянської людини”. Зокрема, проблемам міфології в сучасній свідомості, світоглядної орієнтації населення, радянської ідентичності та її впливу на формування сучасних суспільних стереотипів посткомуністичної України присвячена значна кількість робіт українських філософів та культурологів (Попович М., 1998, с. 57–68; Модавська Т., 2013, с. 38–40; Нікітенко К., 2016, с. 14). В історичних дослідженнях важливими стали: особливості моделі національної пам’яті, репрезентовані історіографічним дискурсом другої половини 1920-х років (Буряк Л., 2012, с. 3–7); проблеми соціальної

ідентичності, історичної пам'яті та історичних знань у сучасній українській історіографії (Зашкільняк Л., 2015, с. 17–19; 2016, с. 103–106); нав'язування методами пропаганди та масового терору неприродного соціально-економічний ладу – створеного світу комунізму – майже усім народам колишньої Російської імперії (Кульчицький С., 2016; Гриневиц В.А., Лисенко О.Є., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., 2004; Митрофаненко Ю., 2016; Горенко О., 2014).

Однак, поза увагою залишилися певні питання створення більшовицької системи світосприйняття та технології зруйнування, підміни або замовчування існуючих уявлень про досконале суспільство, пролетаріат, турботу держави та свободу людини в процесі нав'язування комуністичного світобачення.

Насильницьке насадження пролетарського світогляду розпочалося одночасно із захопленням влади та означало потужну ідеологічну пропаганду з метою управління населенням в інтересах певного угруповання (більшовицького), що бажало встановити своє панування за будь-яку ціну та контролювати “підкорених”, занурюючи їх у своє інформаційне поле. Це означало цілковиту руйнацію існуючих уявлень, понять, символів, віри, традицій, міфології, народних свят, а в разі неможливості – їхню підміну, перекручування або замовчування.

Взявши за основу традиційний менталітет російського населення (відоме “за веру, царя и Отечество”), більшовики, використовуючи всю потужність державного апарату та наявних технологій, спробували їх повністю замінити. До цього додамо жорстку нетерпимість до будь-кого, хто був не згоден та виявляв “інакомислення”: від навітів і виселення до фізичного знищення людини і таврування усіх її близьких та родичів. Йдеться не лише про “ворожі” класи – поміщиків і буржуазію, а й про інтелігенцію, яка “прийняла” революцію. Згадаймо хоча б трагічні долі, переслідування та замовчування творчого доробку Миколи Куліша (“П'єса 97”), Миколи Хвильового (“Я – Романтика”), Павла Тичини (“Вітер з України”), Івана Багряного (“Тигролови” та “Сад Гетсиманський”), Василя Барки (“Жовтий князь”), Олександра Довженка (“Щоденник”) та ін. Все це, дивлячись через “рожеві окуляри” пропаганди, більшість суспільства,

покликана в “новый мир, который мы построим”, не помічала або, підпадаючи під вплив пропаганди, вимагала негайного знищення разом з усіма, на кого вказувала більшовицька партія.

Ця “комуністична релігія” потребувала беззаперечної віри, що ґрунтувалася на сприйнятті будь-яких ідей або доктрин як абсолюту, без жодних доказів. Адже віра сліпа, бо відключає свідомість. Віруючі “швондери” та “шарікови”¹ страшні саме своїм фанатизмом та неспроможністю не лише зрозуміти, а й навіть вислухати іншу позицію. Жодні факти та аргументи на таких людей не діють, вони не спроможні до критичного аналізу. Їх досить легко ввести в оману, і це прекрасно розуміли більшовицькі вожді.

Однак міфотворення ідеологів комунізму, на противагу зовнішньому офіційному запереченню основних релігійних канонів, нівелювання образів святих і мучеників, за своїми технологіями було засноване на тих самих положеннях і засадах, основними з яких були:

- віра в творення ідеального суспільства, де не буде гнобителів та пригноблених;
- роль месії, пророка та духовного лідера (відводилася виключно більшовицькій партії та її вождям);
- зосередженість повноти влади в руках більшовицької номенклатурної еліти;
- нав'язування ілюзорного (міфологічного) світобачення в усіх сферах життя громади;
- примус усіх без винятку прошарків суспільства діяти як єдиний, запрограмований на певні дії механізм (звідси прагнення до систематичного проведення військових парадів, демонстрацій, лінійок, суботників тощо).

¹ Див: Булгаков М. Собачье сердце. (Під час читання Михайлом Булгаковим уривків із Собачого серця на літературних зборах “Никитинских субботников” 7 та 21 березня 1925 р. агент ОДПУ охарактеризував повість так: «вещь написана во враждебных, дышащих бесконечным презрением к Советскому тону». Повість була заборонена і вийшла лише у 1968 р. в Лондоні та Франкфурті. А в СРСР вона вперше була надрукована у 1987 р. – Булгаковская энциклопедия. URL: <http://www.bulgakov.ru/s/dogheart/>)

Отже, комуністичне міфобачення, заперечуючи віру в Бога (“релігія – опіум для народу”), впроваджуючи антирелігійну й антицерковну кампанію аж до фізичного знищення духовенства та пограбування церков, створило нову ілюзорну систему світосприйняття. При цьому багато церковних канонів, ритуалів, образів більшовиками було просто перенесено з християнства в нову модель маніпулювання свідомістю мас.

Новою місією ілюзорного раю, звісно ж, стала керівна каста – партія більшовиків. Саме вона “тримала” у своїх руках усю повноту влади – від політичної до економічної й ідеологічної, “пронизуючи” усі сфери громадського та особистого життя. Служінню тоталітарному режиму були підкорені усі механізми регулювання суспільного життя. Створювалися “великі” та “малі” свята нової релігії, про які, подекуди, й зараз ностальгує чималий відсоток населення пострадянських країн): 7 листопада, 23 лютого, 8 березня, 1 травня і т. п. Були також засновані й своєрідні “храми” нової релігії – палаци жовтневої революції, будинки Леніна, інститути марксизму-ленінізму, кафедри історії КПРС та ін. Мистецтво та література того часу активно пропагували і несли в маси не “добре та вічне”, а те, на що “дала добро” цензура панівної партійної верхівки.

Комуністичні пропагандисти виконували свою роботу надзвичайно активно. Уже в 1920-х роках було проведено безліч лекцій з комуністичного виховання, побудовано багато хат-читалень, створено агітбригади, куточки пропаганди з обов’язковим “пантеоном нових богів”: Маркса, Леніна, Сталіна та “ликами” нових святих: Щорса, Дзержинського, Луначарського, Петровського, Артема та ін. Так, відомий український філософ, академік НАН України Мирослав Попович вказує, що «“культи осіб” Леніна і Сталіна були елементами міфології тоталітарного режиму, невіддільними від його політичної структури».

Наслідком цього стало те, що більша частина суспільства дійсно змінила своє світосприйняття (стала “віруючою”), адже міфобачення “нового порядку” з успіхом заміняло та дозволяло не помічати пануюче насильство, безправ’я і репресії. Тож розглянемо основні міфи докладніше.

Міф про досконале суспільство або створення раю на землі: “Весь мир насилья мы разрушим / До основанья, а затем / Мы наш, мы новый мир построим....”

Рушійною силою нової віри став давно відомий міф про досконале суспільство матеріально забезпечених громадян із рівними правами, можливостями самостійного необмеженого вибору, де завжди панує мир і добродієність. Тож авторитарно-тоталітарний режим, впроваджений “комуністичними менеджерами”, скористався технологією підміни існуючих християнських уявлень про рівність та рай: “Верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в Боже Царство ввійти” (*Матвея 19:24*) та “Блаженні вбогі духом, бо їхнєє царство небесне” (*Матвея 5:3*). Більшовики розпочали свою діяльність з експропріації та націоналізації, розуміючи рівність як суцільну бідність та злиденність населення. Це також означало фізичне знищення багатих, адже матеріально забезпечена людина – незалежна людина, яка автоматично перетворювалася на ворога тоталітарного режиму. Тому й почалася боротьба, у першу чергу, проти дворян, поміщиків, буржуазії та представників церкви. А потім продовжилася вже й проти селянства. Рушійною її силою став люмпенізований прошарок суспільства – пролетаріат.

Прекрасно розуміючи, що будь-яка людина навряд чи може мріяти про жебрацтво, більшовики всіляко намагалися замінили й християнську віру про рай на своє *міфобачення*, тобто комунізм, де всі в майбутньому будуть духовно (ідейно) та матеріально багатими – “від кожного за здібностями, кожному за потребами”. Йшлося про те, що комуністична свідомість сама по собі буде спонукати людину докладати максимум зусиль до праці для суспільства, і при цьому вона передбачає безкоштовність споживання такої кількості товару, яка їй необхідна. А виходячи з цього постулату, нав’язувалася ілюзія про необхідність безкоштовно працювати в ім’я світлого майбутнього, на “благо народу”, “благо країни” та інші “блага”, при цьому забуваючи про самого себе та свою родину. Поширюючи міф будівництва “світлого майбутнього”, влада нав’язувала населенню думку про необхідність єдиного “трудового пориву”, трудового ентузіазму і вводила понаднормову та понадурочну роботу, обов’язкову

участь у комуністичних суботниках (недільниках) та трудових тижнях. Навіть частини Червоної армії переводилися на становище трудових армій. Результатом цього стало катастрофічне заниження вартості оплати праці та перетворення населення на рабів. Адже якщо людина працює безкоштовно (йдеться про прямий примус – від ідеологічного до фізичного), а оплата праці забезпечує лише елементарні потреби, необхідні для її фізичного виживання – харчування, одягу та проживання, то така людина нічим не відрізняється від раба.

До цього додамо й фактичну залежність усього населення від держави. Мова йде не лише про селян-кріпаків. Система залежності та контролю різного ступеня існувала повсюди. Це й прикріплення до підприємств, прописка і т. д. Тож можемо стверджувати, що наслідком реалізації “будівництва комуністичного раю” стало перетворення населення усієї країни на державних рабів.

Натомість сама людина мала жити не реальним життям, а заради “світлого майбутнього”. Адже командна економіка задовольняла потреби суспільства лише на рівні виживання, який був встановлений компартійно-радянським керівництвом. З’явилася навіть псевдонаука про “соціалістичне ціноутворення”, пов’язана із маніпулюванням цінами (так звані “ножиці цін”). Населенню розповідали про велич країни, в якій виплавляється більше металу, видобувається більше вугілля і т. д., ніж будь-де, однак кінцевим споживачем цих трудомістких і екологічно шкідливих галузей був воєнно-промисловий комплекс. А зростання економіки жодним чином не позначалося на добробуті суспільства.

Комунізм намагався відібрати сьогодення людини заради ілюзорного (міфологічного) щастя для того, щоб захопити існуюче і в подальшому також продовжувати забирати існуюче заради наступного майбутнього і так до безкінечності. Відтак, покращення відкладалося на невизначений термін. Робилося це ж, звичайно, у власних інтересах комуністичних ідеологів за рахунок населення. Згадаймо хоча б величезний відрив між усіма рівнями життя (матеріального, соціального та ін.) номенклатури і пересічної людини. Йдеться не лише про соціальні верстви, проти яких вони боролися, а й про пролетаріат, який був проголошений гегемоном – новоствореним міфологічним героєм.

Міф про гегемонію пролетаріату: “Кто был никем, тот станет всем”

Разом з впровадженням ідеї “класової диктатури пролетаріату як необхідного перехідного рівня до знищення класових відмінностей взагалі” (Маркс К., 1955, с. 91) створюється міф про пролетаріат як узагальнюючий образ “гегемона суспільства”. Як і будь-яка попередня формація (рабовласницька, феодальна, капіталістична) була лише сходинкою до комунізму, так і пригнічені класи (раби, кріпаки, робітники) мали стати рушійною силою на шляху до формування безкласового (понад-класового) суспільства. При цьому відбулося жонгливання такими поняттями, як “робітничий клас” та “пролетаріат”, за якого перше замінили другим, де меншість стала визначним для більшості, адже йшлося не про весь робітничий клас, а про люмпен-пролетаріат, безграмотний, що не мав майна, якому “немає чого втрачати, крім власних ланцюгів”. І уже від його імені почали виступати більшовицькі лідери.

Вони проголосили пролетаріат панівним класом, потреби якого мали визначати подальший шлях розвитку країни і суспільства в цілому. Чому саме пролетаріат? Тому що ані дворянство, ані буржуазія (підприємці), ані духовенство, ані інтелегенція, ані навіть селянство їх підтримати не могли. Не могли їх підтримати й висококваліфіковані робітники-майстри, які отримували гідну заробітну платню. Організовані відсічі мешканців робітничих кварталів проти більшовицького панування прокотилися територією всієї України. Наприклад, робітники Єлисаветграду в 1918 р. заявили, що будуть захищатися до останнього набою, що вони відійшли від політики, але не бажають підкорятися злочинцям. “Місто залишилося без влади, і населення саме мусить захищати своє майно й життя від зазіхань злих людей, що користаються з моменту” (Митрофаненко Ю., 2016).

Адже менталітет цих суспільних верств суттєво різнився від основних положень більшовизму. Очевидно, що не лише заможних, а й людей, які мали приватну власність або отримували гідну заробітну платню, мало цікавив більшовицький рай у майбутньому. Вони жили щасливо вже сьогодні та чогось досягли тут і зараз. Окрім того, матеріально забезпечена людина – це

незалежна особистість, а для тоталітарного режиму незалежні люди були загрозою і навіть ворогами. Вони чинили спротив більшовицькому пануванню, захищаючи свій спосіб життя, а поширена ідеологами пропаганда про масову підтримку більшовицької влади робітниками виявилася міфом.

Саме тому пролетаріат стає інструментом для захоплення влади. Тому що, по-перше, людьми, які не мають освіти, простіше маніпулювати; по-друге, пролетаріату була притаманна абсолютна відданість проголошеним ідеалам (згадаймо, як під час громадянської війни відбувалося знищення навіть найближчих родичів за політичними переконаннями); по-третє, віра в обіцянки успіху; по-четверте, низи суспільства було легше очолити.

При цьому більшовицькі ідеологи постійно навіювали пролетаріату міф – уявлення про їхню авангардну роль. І на цьому ґрунті розвивалося так зване пролетарське чванство – почуття всездозволеності й безкарності. Наприклад, були випадки, коли робітники без усяких на те підстав били фахівців, інженерів та директорів. Отже, у другій половині 20-х рр. XX ст. з'являється новий тип пролетаря-хулігана, що живе у важких умовах та веде майже жебрацьке існування – це “свій хлопець” з робочим номером та партбілетом у кишені (Панін С., 2003, с. 140–145; 2009, с. 139–141), якому притаманні соціальна розпуста та низький рівень освіти (Трудова правда, 1926).

Наголосимо, що для психології люмпенізованих верств суспільства, які намагалися, не дивлячись ні на що, штурмовими методами якомога швидше вирватися з труднощів, було близьким світобачення “відібрати й поділити” та “форсоване соціалістичне будівництво”. Тож збільшення чисельності пролетаріату, основною ознакою якого була відсутність власності та абсолютна відданість проголошеним гаслам, надавало можливості більшовицькому керівництву отримати абсолютну владу та зміцнити свою соціальну базу, впроваджувати політику суспільного прогресу, під яким розумілося цілковите економічне панування. Таким пануванням стала політика “воєнного комунізму”.

Міф про свободу в СРСР: “Я другой такой страны не знаю, / Где так вольно дышит человек”.

Процес утвердження більшовиків в Україні початку 20-х рр. XX ст. розпочався із демагогічних заяв про демократичні принципи та свободи: слова, совісті, віросповідання та ін. та повагу до національно-культурних потреб населення. Однак, мета була зовсім іншою – сформувати органи контролю за суспільним та національно-культурним життям і прискорити процес централізації, оскільки комуністична партія України фактично була такою лише за назвою і сприймалася як іншородний елемент на тлі українського суспільства (Нікітенко К., 2016, с. 14). Відомий історик Станіслав Кульчицький наголошує, що “вожді більшовицької фракції російських соціал-демократів здобули популярність у народних низах завдяки популістській демагогії, винайшли таку робітничо-селянську державу, у якій робітники та селяни не мали права голосу, а потім методами пропаганди та масового терору створили неприродний, існуючий тільки в їхніх головах соціально-економічний лад” (Кульчицький С., 2016). Розглянемо реалізацію деяких із свобод та прав громадян в СРСР:

Свобода слова реалізовувалася утвердженням монополії офіційної ідеології та створенням органів цензури. Починаючи з кінця 1918 р., в Україні створюються різноманітні структури з метою поширення більшовицької пропаганди, проведення політичної роботи і популяризації комуністичної влади та видання, спрямовані проти усіх “ворогів радянської влади” – антиукраїнські (буржуазно-націоналістичні), антирелігійні і т. д. Серед них: Бюро преси при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України для “правильного направлення газетної інформації” (Культурне будівництво в Українській РСР, 1959, с. 26), Українське Центральне агентство з розповсюдження друкованих творів, Центральне видавниче бюро при відділі освіти більшовицького уряду України, яке контролювало друк видань, декрет “Про створення Народного комісаріату радянської пропаганди” і т. д., а також організація власних партійних видавництв для перевидання російських пропагандистських брошур, створення мережі хат-читалень.

Вийшла також низка різноманітних заборон з метою “недопущення” будь-якої іншої точки зору. І цьому сприяла цензура. Ще 1919 р. в Україні було створено Редакційно-видавничу колегію, яка керувала всією видавничою справою і мала “вирішувати питання про необхідність випуску в світ того чи іншого твору”¹. Наприкінці 1920 р. Наркомат освіти України створив спеціальне управління – Головпросвіту, яка мала, крім усього іншого, здійснювати функції цензури. Згодом, в середині 1922 р. в його складі було створено Центральне управління у справах друку, яке займалося виключно цензурою.

Право на створення та існування громадських організацій означало їх “більшовизацію” та цілковитий контроль. Найбільші з них однозначно перетворювалися у напівпартійні. Особлива увага приділялася профспілкам і комсомолу. IX з’їзд РКП(б) (березень-квітень 1920 р.) відкинув принцип незалежності профспілок і вказав, що вони мають бути одним з основних апаратів держави, керівництво якими здійснюється комуністичною партією, а соціальна роль зводила їхню діяльність до “школи комунізму”. Отже, радянські профспілки не лише цілковито контролювалися більшовиками, а й стали одним з рупорів поширення ідеології. З 1918 р. організаційно і політично оформився комсомол, який завжди перебував під керівництвом партії та якому відводилася роль кадрового резерву. Дещо пізніше була створена й піонерія за зразком різноманітних скаутських організацій, метою якої було виховання дітей цілковито відданих комуністичним ідеалам, а головне – більшовицьким вождям та партії. Тому значна увага приділялася військово-патріотичному вихованню, адже ефективність тоталітарної пропаганди на дітей була найбільшою. Якщо доросла людина сприймає світ критично, то дитина все сприймає “на віру”. З дітей можна було виховати Павку Карчагіна або Павліка Морозова, їх можна було використовувати для роботи (наприклад, в колгоспах або для охорони колгоспного майна), а також при здійсненні політичних кампаній – писати доноси на “ворогів народу”,

¹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях, съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 1. 1918–1941. Киев, 1976. С. 58.

куркулів, шкідників та ін. Такому вихованню сприяло й видавництво “Молода гвардія” при ЦК ВЛКСМ, засноване 1922 р., що друкувало такі журнали, як: “Мурзилка”, “Сельская молодежь”, “Техника-молодежи”, “Юный натуралист”, “Молодая гвардия”, “Вокруг света”, газета “Пионерская правда”. Усі ці дитячі журнали були орієнтовані на радянську дійсність, відповідно до лінії офіційної пропаганди (“Чиж” и “Ёж”. 2015).

Для інших громадських організацій – культурних, наукових, спортивних, оборонних – також визначався критерій їх місця у всеосяжній державній системі ідеологічного виховання комуністичного суспільства, яка “розсмоктувала” або ставила під контроль горизонтальні зв’язки між людьми (навіть сімейні або релігійні), наскрізь “прошивала” суспільство побудованими на засадах “демократичного централізму” вертикалізованими структурами: компартійними, комсомольськими, радянськими, профспілковими, громадськими (Кульчицький С., 2016).

Свобода пересування проіснувала лише кілька років та знайшла своєрідну заміну. Декларативні заяви про відміну дореволюційної паспортної системи закінчилися 1918 р. із запровадженням загальної трудової повинності та уведенням “тимчасового трудового посвідчення для буржуазії”, що фактично означало паспортизацію населення. В Україні така система була уведена в грудні 1919 р. після поразки денікінських військ. Зокрема, VIII конференція РКП(б) (2–4 грудня 1919 р.), розглядаючи питання про радянську владу в Україні, відновила політику “воєнного комунізму”, що означало мілітаризацію економіки, загальну трудову повинність та трудові мобілізації. А для контролю та примусу тих, хто не бажає працювати, так званих “трудоу дезертирів”, було введено “трудоу посвідчення”.

З вимушеною відмовою від попередньої політики “воєнного комунізму”, яка призвела до господарської розрухи та масового невдоволення усіх верств суспільства (у тому числі пролетаріату, який чомусь жодним чином не хотів працювати безкоштовно. Більше того, виявилось, що робітникам необхідна їжа, одяг та житло, а не тільки духовна їжа в вигляді “духа комунізму”), більшовицькі лідери змушені були прийняти НЕП. Це означало відмову від цілковитого контролю над населенням. Так, 1923 р.

постановою “Про посвідчення особи”, в якому зазначалось прізвище, ім’я, по батькові, дата народження, місце проживання, професія, сімейний стан, наявність дітей та дані про військову службу, зняли всі обмеження на право пересуватися й проживати та заборонили вимагати від громадян обов’язкового пред’явлення паспортів та інших довідок на проживання. Та й отримувати “посвідчення особи” було необов’язково.

Однак, уже 1925 р. ухвалюється нове рішення – “Про прописку громадян у міських поселеннях”, яка надавалася після пред’явлення будь-якого посвідчення особи: партійного або профспілкового квитка, виписки про народження та ін. та вводила реєстрацію за місцем проживання. 1927 р. нова постанова ВЦВК і РНК прив’язала громадян до місця роботи і проживання та передбачала особисті посвідчення, в яких обов’язковою графою була прописка. Наступним кроком стала постанова “Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов’язкову приписку паспортів” від 27 грудня 1932 р.

Такі кроки були спричинені зміною політики. Зокрема, того ж таки 1925 року XIV з’їзд ВКП(б) проголосив індустріалізацію. Переключилася на пропаганду політики індустріалізації й радянська пропагандистська машина, яка обіцяла уже через п’ять років забезпечити стрімке зростання народного добробуту. Однак, поділ промисловості на групи “А” і “Б” свідчив про першочерговий розвиток воєнно-промислового комплексу та галузей, що його обслуговували. З часом стало очевидно, що індустріальна гонка призвела до зниження життєвого рівня населення, а обраний курс не буде тимчасовим (відоме прислів’я часів СРСР – “нема нічого постійнішого, ніж тимчасові труднощі”).

Будівництво “загального добробуту” не могло обійтися як без рабів, так і без наглядачів. Тому, аби трудящі раптом не передумали будувати комунізм, були створені мобілізаційні осередки на підприємствах і відповідні органи в управлінських структурах, які здійснювали функцію контролю над робітниками. А незгодних із високими темпами індустріалізації звинувачували в опортунізмі та шкідництві. Караючим мечем для інакомислячих стала Всеукраїнська надзвичайна комісія, яка

звинувачувала в “шкідництві” всіх, хто виступав проти нерелевних планових показників. Загальноновживаними в офіційних документах стали заклики про необхідність нещадного викорінення “опортунізму”. Були організовані справи про “шкідництво” та показові судові процеси (наприклад, шахтинська справа 1928 р. проти інженерів Донбасу). Розпочалося організоване цькування фахівців з дореволюційними дипломами. Був уведений навіть спеціальний термін – “спецежерство”, створювалася атмосфера психозу, пов’язана з викриттям “шкідників”.

Ще гіршою була ситуація в сільській місцевості, адже паспорти отримали лише мешканці міст, робітничих поселень та працівники радгоспів, яких прирівняли до держслужбовців. Натомість на більшість населення країни, яку становили селяни, паспортна система не розповсюджувалася. На них поширилося кріпацтво, бо як інакше можна назвати обов’язкове прикріплення до колгоспів (з 16 років) без права виїхати далі райцентру. Самовільний виїзд, без відповідної довідки від колгоспного керівництва, карався штрафом, а за повторне порушення можна було потрапити до в’язниці. “Світле майбутнє” у селах будувалося у вигляді примусової колективізації, трудовнів та бідності попри тяжку працю. Це спричинило опір, який найчастіше відбувався у формі “волинок” (демонстративному небажанні працювати в колгоспі – звідси ще одне радянське поняття “проволинити”) та “баб’ячих бунтів”. Спалахнули й збройні повстання, розмах яких викликав панічні настрої в керівних колах ВКП(б) та змусив проголосити свободу виходу селян із колгоспів, створених усупереч їхньої волі. Однак, після заспокоєння селян більшовицьке керівництво розпочало податковий тиск (замість адміністративного) та розкуркулення. І лише 1974 року прийняли “Положення про паспорти в СРСР”, за яким паспорти отримували усі громадяни, які досягли 16 років. Таке рішення також диктувалося не турботою про селян, а необхідністю успішного виявлення антисупільних елементів.

Руйнування національної ідентичності та насильницьке насадження більшовицького світобачення проходило й шляхом фізичного знищення селянства – організацією трьох голодоморів 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр.

Міф про турботу держави: “Життя стало краще, життя стало веселіше”

Міфологема нової комуністичної релігії знайшла своє відображення також у побуті та архітектурі. Провідні архітектори розробляли новітні прототипи будинків, орієнтовані на реалізацію міфу про колективізм, суспільне життя та побут – “дім-комуна”, “житлокомбінат”, “будинок нового побуту”, а влада популістично скасувала квартирну плату (Бузырев В., Чекалин В., 2001, с. 7). Заявивши про те, що “жовтнева революція, зруйнувавши гнилу будівлю царського самодержавства, ґрунтовно змінила всі підвалини нашого життя і на всю широчінь поставила питання культурного та побутового обслуговування трудящих, стираючи противенства в структурі міст і сіл, великих і малих міст, властиві капіталізму” (Сустін 1932, с. 16), в реальності ж основним принципом існування радянських міст було, по-суті, будівництво величезного концтабору (ГУЛАГу). Уже 1932 р. визначалося, що “основою соціалістичного розселення є велике соціалістичне виробництво, більш-менш рівномірно розміщене. Воно зумовлює й більш-менш рівномірне розселення людей по країні... Соціалістичні населені пункти, створені навколо вузлів соціалістичного виробництва, більш-менш рівномірно покривають всю країну, допускають лише таке скупчення, яке відповідає інтересам розвитку соціалістичних продуктивних сил” (Маркс і проблема... 1932, с. 1). Ідея полягала у тому, щоб спочатку побудувати підприємства там, де вони найкраще могли бути забезпечені сировиною, і лише потім “підвозилася” та заселялася необхідна кількість населення. Тож не дивно, що керівництво житловим фондом повністю перейшло до Всеукраїнської надзвичайної комісії. Нові відомства отримали право використовувати житло як засіб примусу до праці, дозволяючи виселення осіб, що належали до “нетрудових елементів”, без надання їм іншого помешкання (Алфьоров М., 2009, с. 42–43).

Наслідком цього стає те, що переважна більшість населення, особливо у місцях будівництва індустріальних гігантів, поселялася у землянках, бараках, казармах або гуртожитках – “на душу припадає “домовинна” норма, така кількість кубатури,

що насилу можна за її наявності дихати”¹, там не було каналізації, води, а подекуди, й електроенергії. Будівництво нового житла фактично не велось, а старі будинки, які не постраждали після воєн та революційних потрясінь, також не відповідали елементарним потребам і нормам, оскільки були перенаселеними внаслідок різних форм “ущільнення” квартир, тобто переселення пролетаріату до квартир заможних людей. Отже, владна ідея “нового соціалістичного гуртожитку” втілювалася в будівництві гуртожитків барачного типу та надання їх робітничому класу як передовій соціальної групі (Травин В., 2004, с. 25).

Життя тих щасливців, які врешті-решт отримували окреме житло в умовах тотального дефіциту та “нехватки” коштів, перетворювалося на забіг для його облаштування. Мізерної заробітної плати ледве вистачало на придбання харчів та одягу. А що вже говорити про купівлю побутових товарів, які були вкрай дефіцитними. “Спочатку буду копити на холодильник, потім на телевизор”,² – говорить героїня фільму у “благополучних” 1970-х роках, адже така “турбота радянської держави” була протягом усього існування СРСР.

Потребує уточнення й той факт, що придбати власне житло було неможливо. Людина, яка отримала житло від держави, не вважалася власником, адже все, що надане, за певних умов (критика державного устрою та навіть просто “немилість” партійних діячів) експропріювалося в дійсно неосяжні “закрома Родины”. І це було глобальною проблемою для молодих сімей. Черги на житло просувалися повільно, іноді до 20–30 років. З’явився новий прошарок соціальної піраміди, нижніх її рівнів, який в народі іменували “ліміта” – перспективна молодь, яка могла і мала бажання щось змінити у своєму житті, але “квартирний вопрос их испортил”³ та інколи був нездоланною перепоною на шляху до реалізації мрії.

¹ Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь–февраль 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. Харьков, 1923. С. 29

² «Москва слезам не верит». Реж. В. Меншов. 1979 г. (Фільм отримав премію Оскар номінації «найкращий фільм іноземною мовою»).

³ Булгаков М. Мастер и Маргарита.

Більшовицька соціальна політика також опиралася на штучний перерозподіл благ. Так, першочергово надавалося житло та робота найнижчим соціальним групам, наприклад, повіям (Лебина Н., Романов П., Ярская-Смирнова Е., 2007, с. 37), а основною ознакою соціальної неповноцінності ставав минулий суспільний статус.

Варто сказати й про зовнішній вигляд та можливість відпочинку населення. Пересічний громадянин був вимушений носити одяг, вироблений радянською легкою промисловістю. Попри високу ціну, одяг вирізнявся низькою якістю, невеликим діапазоном розмірів (часто потрібно було “підганяти” придбаний одяг у ательє), відсутністю будь-якої індивідуальності та дизайнерських прикрас, – все це було радянською реальністю. Просто, некрасиво, незручно, але так практично – гасло легкої промисловості того часу, адже основне заняття трудящих мас – важка праця задля “всеобщего блага”. Тому не одяг, а уніформа. Наприклад, шкільна форма депресивного, проте такого практичного, коричневого кольору для хлопців та дівчат, єдиного визначеного і схваленого зверху фасону.

Особливу увагу привертає той факт, що окрім важких побутових умов існування звичайне населення не мало навіть можливості на особистий відпочинок за власним вибором. Такі буденні для сучасних людей речі, як чашка кави у кафе, поїздка у інше місто, відвідування кіно, театру, концерту улюбленої музичної групи, для більшості населення того часу були неможливими. Згадаймо хоча б фрагмент із легендарного фільму “Місце зустрічі змінити не можна” про повоєнний період: Шарاپов очікує Фокса в ресторані “Асторія”, п’є каву і нічого більше не замовляє, бо елементарно не має грошей¹, і як закономірність – нахабство і зневажливе ставлення офіціантки, що, до речі, як раз й було нормою для радянського “общєпіта”.

Хоча радянська держава формально (показово) була країною всезагальної рівності (“молодым везде у нас дорога”), але за своєю сутністю мала чітко виражену кастову структуру. І якщо

¹ «Место встречи изменить нельзя» Реж. С. Говорухин, 1979 р. (знятий за романом братів Вайнерів «Ера милосердя»).

сучасне українське суспільство має можливості реалізувати свій творчий потенціал, здобути вищу освіту, побудувати кар’єру, виїхати за кордон та й просто заробити собі на життя, то їхні попередники були позбавлені таких можливостей. Точніше, все залежало від класової приналежності (робітники, селяни, інтелігенція, буржуазія, дворянство та ін.), відданості “делу партии”, а головне – абсолютна готовність беззаперечно виконувати будь-які накази комуністичної партії (тут дійсно йдеться про будь-які дії – від зради і убивства до самопожертви), а згодом і від того, до якої касти належали батьки. Недаремно народний гумор поповнювався сумними жартами – “у генерала свій син є”, “скажи, хто твій тато, а я скажу, чи приймуть тебе” і т. д. І саме цей елітний прошарок партійної номенклатури, відібравши у дворянства, поміщиків, буржуазії та духовенства їхнє майно, жив у розкоші, саме задля його благ працювало населення усієї країни. І саме він дійсно жив при реальному, а не міфологічному (як уся інша частина країни) комунізмі. Представники вищої партійної касти, за рідкісним виключенням, могли дозволити собі поїздки за кордон, лікування в спеціальних лікарнях з найкращим медичним обладнанням і персоналом, спеціальні їдальні та ресторани, власний транспорт та житло, і навіть прислугу (відомий факт, що у вищого партійного керівництва була особиста прислуга, роботу якої оплачувала держава), а також отримання ексклюзивного одягу та інших товарів (до речі, дефіцит, ще одне поняття виключно радянської епохи) у спецмагазинах. Усе це вищій партійній еліті “полагалось вне очереди” задля того, щоб довести іноземцям високий рівень життя в “стране советов”.

Більше того, для партійних небожителів існувала навіть “своя” валюта – чеки Зовнішпосилторга. Ці “чарівні купони” можна було обміняти в спецмагазинах з великим вибором товарів (з ворожого “загниваючого Заходу”) на продукти та товари. Пересічному громадянину навіть потрапити туди не було можливості¹. Навіть забезпечення магазинів у середині країни було різним і поділялося на категорії. До першої належали столиці, у першу чергу, Москва та Ленінград. Там були продукти на вибір,

¹ Булгаков М. Мастер и Маргарита.

а іноді з'являвся й імпорт, за яким відразу вишиковувалася величезна черга на півдня. Але вони були! Пов'язане це не лише з тим, щоб виховати у мешканців столиць відчуття своєрідної "елітарності" та "зверхності" над усіма іншими та привабленням найкращих "мізків" з безкрайнього простору СРСР, скільки з елементарним оказамиллюванням та показом "забезпеченого" життя. Адже саме до Москви та Ленінграда, у першу чергу, приїздили іноземні туристи. Усі ж інші (а це переважна більшість населення) забезпечувалися вкрай погано. Наприклад, політолог та журналіст Віктор Каспрук згадує, що 1981 р. в глибинці на Черкащині намагалися купити хліб, на що продавчиня "зажурено сказала, що хліба не завозили вже три дні. Однак, в асортименті магазину були карамелі-подушечки, тюлька з душком, дешеве плодово-ягідне вино (ціна – 1 карбованець 02 копійки за пляшку), лимонад і сітро" (Каспрук В., 2016). Тож для простого населення існувала інша реальність – без Карлових Вар, італійського взуття, чорної ікри та грузинського вина, але декларувалося, що увесь радянський народ живе у достатку і добробуті.

Увесь трагізм долі більшості населення СРСР полягав саме у постійному пристосуванні, навіть більше – вихованні таких якостей, які давали можливість забезпечити себе і свою сім'ю елементарним: тим, що в цивілізованих країнах сприймається буденним – безліч рейсів у різних напрямках у межах міста, країни, світу; різноманітність товарів, їх варіативна складова; конкурентоспроможність на ринку надання послуг та обслуговування (продавці, сантехніки, перукарі і т. д.). Все це за часів радянської дійсності забирало безліч часу, нервів та здоров'я пересічного громадянина.

Однак, за вказівками партійної номенклатури радянські митці зобов'язані були виховувати новий, суттєво відмінний від попереднього, вид "homo soveticus" – людину радянську, людину країни Рад. Для цього потрібні були прототипи-герої, адже ніщо не виховує краще, ніж приклад реального (чи об'явленого таким) героя. (Все за традицією: небожителі, віра в дива, мученики і герої). Такими героями, за більшовицькою міфотворчістю, могли стати лише свої, звичайні радянські громадяни. І вони наділялися такими рисами:

- класова ненависть до ворогів (зазвичай до тих, на кого вкаже партія);
- безмежна віра в мудрість влади (читаймо, влада комуністично-партійно-номенклатурна);
- відданість безпосередньо вождю ("за Леніна!", "за Сталіна!") та комуністичним ідеалам, що доходила до жертвовності. Наприклад, коли діти "ворогів народу" відмовлялися від батьків і навпаки¹;
- надлюдською працездатністю та готовністю терпіти негаразди заради "високої мети" (будівництво Дніпрогесу, Каховської ГЕС і т. д.)

Вдале маніпулювання свідомістю призводило до того, що населення переймалося не існуючими (реальними) проблемами – безправ'ям перед партійною номенклатурою та міліцією, обов'язковим виконанням понаднормових та понадурочних робіт (суботники, недільники і т. д.), тотальним дефіцитом, постійним підлещуванням не лише перед представниками влади, а й навіть перед робітниками у сфері обслуговування, а глобальними проблемами страйкуючих іспанців, афроамериканців, шахтарів Англії, Німеччини, індіанців Латинської Америки і т. д.

Наголосимо, що й на сьогодні "залишається величезний ідеологічний тиск радянсько-російської історичної спадщини, який можна пояснити передусім повною відсутністю української національної гуманітарної політики, а також мінімальною присутністю української історіографії та історії в світовій історичній думці" (Зашкільняк Л., 2015, с. 29).

Отже, нав'язування більшовиками нової ілюзорної системи світосприйняття було засноване на тому, що усім, без винятку, проблемам надавався статус пережитків тяжкої спадщини минулого – царизму, капіталізму, християнства і т. д. (читай – попередньої влади, попередників). З цією метою панівним класом було проголошено пролетаріат, який не мав освіти, був абсолютно відданий проголошеним ідеалам, сповідував ідею "відібрати та поділити" та вірив в обіцянки швидкого успіху. Усі ж інші верстви населення (якщо не були фізично знищені) відсувалися на

¹ Яновський Ю. Подвійне коло.

другий план. Для подолання “пережитків минулого” та будівництва “щасливого майбутнього” створювалися нові механізми регулювання, які охоплювали всі сфери суспільного та особистого життя: створення нової релігії – “комунізму” з відповідним пантеоном богів, святих, героїв, храмів та нових свят, утвердження монополії офіційної ідеології та створення органів цензури, цілковитий контроль усіх без винятку громадських організацій і, звичайно, виховання відповідним чином дітей. Отже, відбувався своєрідний генетичний відбір. У населення формувався страх та беззахисність перед представниками влади, інертність та безвідповідальність, невміння відстоювати свої права та свободи та ін.

Наслідком цього стало те, що радянський менталітет виробив у людини своєрідну любов до бідності і негативне ставлення до багатства. А звідси постає постійне зниження вартості своєї праці. А кому потрібна бідна людина? Своїй сім’ї, своїм родичам або друзям? Врешті-решт, суспільству або своїй країні? Звичайно, що ні. Бідні люди потрібні лише представникам реальної влади – тим, хто контролює економіку та фінансові потоки. Багаті, незалежні та вільні люди не потрібні. Людину поставили в абсолютну залежність від представника влади, адже будь-кого могли легко перетворити на безхатька або жебрака. При цьому розподіляли зароблене цією ж людиною у власних інтересах та створювали міф про те, що держава надає населенню блага безкоштовно. Безкоштовна медицина, безкоштовна освіта, безкоштовне отримання житла та ін., що надає влада, – все це міфи радянської пропаганди, які сформували рабську психологію залежності людини від держави, що відбилася у світобаченні, яке існує і понині. Якби громадяни отримували заробітну плату відповідно до рівня країн “загниваючого” капіталізму, усіх цих подачок було б не потрібно, адже людина легко могла б самостійно забезпечити собі пристойне життя. Однак, більшовицька політика щодо населення була спрямована на повний контроль, диктат та навіть прямиї терор.

Література

- Борисенко М.В. Дозвілля міського мешканця України в добу сталінізму. *Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф., 4–6 черв. 2004 р. / укл.: В. В. Кірсанов, С.Д. Безклубенко ; М-во освіти і науки України, М-во культури і мистецтв України, КНУКіМ. Київ : КНУКіМ, 2004. Ч. 1. С. 61–63.
- Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: “старе вино в нових міхах” / Л. Зашкільняк. *Світло й тіні української радянської історіографії* : матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред В. А. Смолія. Київ, 2015. С. 21.
- Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ, 1998. 624 с.
- Попович М. Міфологія в сучасній свідомості посткомуністичної України. *Дух і літера*. № 3–4. 1998. С. 57–68.
- Молдавська Т. Радянська ідентичність та її вплив на формування сучасних суспільних стереотипів людей похилого віку (за матеріалами усної історичної джерел Півдня України). *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Серія: *Культурологія*. Острог, 2013. Вип. 12(2). С. 38–48.
- Нікітенко К. Культура і суспільство: конфлікт між тоталітарним і особистим (на прикладі доби сталінізму). *Вісник ЛНАМ*. Серія: *Культурологія*. Вип. 29, 2016. С. 14.
- Буряк Л.І. Моделі національної пам’яті в українській історіографії 1920-х років: пошук компромісу та спроби адаптації / Національна та історична пам’ять. Збірник наукових праць. Київ 2012. Вип. 5. С. 3–14.
- Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: “старе вино в нових міхах” / Л. Зашкільняк. *Світло й тіні української радянської історіографії* : матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред В.А. Смолія. Київ, 2015. С. 17–31
- Зашкільняк Л. Радянські міфи в сучасній українській історіографії: час змін і замін / Леонід Зашкільняк. *Історія та історіографія в Європі*. Київ, 2016. Вип. 5 : Україна в ХХ–ХХІ століттях: на шляху гідності і свободи. С. 103–117.
- Кульчицький С. Як створювався ленінсько-сталінський комуністичний соціалізм / Тиждень ua, 11 січня 2016. URL: <https://tyzhden.ua/History/155673>

- Гриневич В.А., Лисенко О.Є., Даниленко В.М., Кульчицький С.В. Радянський проєкт для України. Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси в 3-х т. Київ, 2004. Т. 2. Митрофаненко Ю. Робітники й селяни проти “робітничо селянської” влади. / Тиждень ua, 11 січня 2016. URL: <https://tyzhden.ua/History/155673>;
- Горенко О.М. Український метанаратив в епоху пропаганди. УЖ. 2014. № 2. С. 4–21.
- Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 годы / Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. Т. 7. С. 91.
- Панин С. “Хозяин улиц городских”: Хулиганство в Советской России в 1920-е годы. *Вестник Евразии*. 2003. № 4. С. 135–154.
- Панин С. К вопросу о факторах активизации городского хулиганства в России в 20-е – начале 30-х гг. XX в. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. Т. 11, № 6, 2009. С. 139–143.
- Пора разобраться с хулиганами. *Трудовая правда*. 1926. 5 октября
- Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1941 рр. : Зб. Документів Т. 1. (1917 – червень 1941 рр.). Київ, 1959. С. 26.
- “Чиж” и “Еж”. Советские детские журналы 1920-х – середины 1930-х гг. *Родина*. 1 сентября 2015 год. URL: <https://rg.ru/2015/09/10/rodina-jurnaly.html>
- Бузырев В., Чекалин В. Экономика жилищной сферы. Москва : Ин-фра-М, 2001. С. 7.
- Сустін Що таке Нове місто. Київ : ДВОУ Медвидав, 1932. С. 16.
- Маркс и проблема социалистического расселения / Советская Архитектура. № 2, 1932. С. 1.
- Алфьоров М. Демографічний розвиток міст Східної України в 1920–1939 рр. / *Схід*. № 8 (99). Листопад 2009. С. 42–43 (40–44).
- Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь–февраль 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. Харьков, 1923. С. 29.
- Травин В. Капитальный ремонт и реконструкция жилых и общественных зданий. Ростов н/Д : Феникс, 2004. С. 25.
- Каспрук В. Міфи про щасливе життя в СРСР – гальмо для українського майбутнього. *Радіо свобода*. 2016. 7 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24729169.html>

Повсякденність у радянських таборих: міфи та реальність

Everyday life in soviet camps: myths and reality

The everyday life in Soviet camps and prisons is a striking narrative of antihuman essence of Soviet terror in Ukraine. We mainly present the memoirs of those who were repressed. This paper analyses the everyday life of repressed humanitarians who were imprisoned in BAMLAH in 1930s.

The scientific base for the research is the memoirs of a Ukrainian museumist V. Dubrovskii on his time in BAMLAH as well as the diary of a chief security in this camp I. Chistyakov. We also use archives and published materials of a writer and political prisoner B. Antonenko-Davydovych and Ukrainian artcritics D. Hordeev, V. Zummer, S. Taranushenko. The objective of this paper is to explore Soviet and post Soviet myths of everyday life in camps at the end of BAMLAH.

In Soviet and now in Post Soviet historiography as well as in social discussion it is not uncommon to hear that the camp economy was effective. However, after analysing archives and ego-sources we may conclude that it was not effective at all. The main stimuluses for the repressed were the desire to physically survive and be released earlier due to the “active” work and special count of days spent in the camp, this, however, provided wide range of options to the camp administration for psychological, administrative abuse of its powers and the prisoners punishment. The main objective of the soviet system of “the behavior change” was to substitute the socially-political views. The set of influences was used: exhaustive work, unfurnished everyday life, poor nutrition, the quality and quantity of which depended much on extremely high working targets and on social work. Often, socially-psychological transformations had the result, opposite to desirable for the Soviet power.

The situation with an everyday life depended on administration’s attitude towards prisoners and their duties. Middle and low level management understood that target underperformance may be considered as sabotage from their side. That is why the practice of additional food for those who were working overtime. Researchers often underestimate the outside support – family parcels, friends and colleagues. There were periods and objects where the camp management was forced to care about prisoners. But in this case, the unspecialized force has been employed which was a striking example of an antihuman essence of camps.

Дослідження репресій проти української гуманітарної інтелігенції в 1920–1930 рр. має потужну історіографію та багато векторів: вивчення біографій репресованих гуманітаріїв, форми та методи репресій, основні категорії репресованих, національне спрямування репресивних заходів радянського режиму та багато інших. Поміж напрямів студювання державного терору в Україні важливим та особливо переконливим у оприявленні антигуманної сутності більшовицького режиму є вивчення повсякдення репресованих у таборах і в'язницях. І це переважно спогади тих, хто перебував у цих таборах та передавав персональний досвід життя в часи сталінізму.

Втім, проблема вивчення повсякдення у таборах ГУЛАГу остаточно не вирішена і потребує подальших ґрунтовних досліджень. Нещодавно у російській серії книг “История сталинизма” опублікували матеріали двох міжнародних наукових конференцій на згадану тематику. Зокрема, у збірнику “История сталинизма: Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память” розглядаються не лише загальні питання економіки ГУЛАГу, а й праця ув'язнених у окремих таборах, адаптація контингенту до існуючих у таборах умов (История сталинизма: Принудительный труд в СССР, 2013). 2013 р. видано збірник матеріалів міжнародної конференції, присвяченої соціальним аспектам репресій. У збірнику автори доповідей розглядають окремі сторони повсякдення терору (История сталинизма: Жизнь в терроре, 2013).

Досить детально вивчено вплив табірної системи на соціально-економічний розвиток окремих районів СРСР. Так, Анатолій Широков присвятив свою монографію ролі Дальбуду (російською – Дальстроя) у розвитку північно-східного регіону СРСР (Колима, Чукотка) (Широков А., 2014). Про повсякдення у таборі коротко говорить Віра Казимир у монографії про одного з відомих українських в'язнів БАМЛАГу Василя Дубровського (Казимир В., 2018, с. 172–175). Але загалом в українській та зарубіжній історіографії вивчення повсякдення у радянських таборах ще не викристалізувалось у сталі концепції.

Джерельною базою нашого дослідження стали спогади українського музейника В. Дубровського про перебування в БАМЛАЗі, опублікований щоденник низового командира охорони в таборах

БАМЛАГу І. Чистякова. А також архівні матеріали особових фондів письменника і політв'язня Б. Антоненка-Давидовича та українського мистецтвознавця Д. Гордеева, який разом з В. Дубровським та іншими українськими гуманітаріями перебував у таборах на будівництві Байкало-Амурської магістралі та інших шляхів Транссибірської магістралі (Транссибу).

Метою дослідження є вивчення радянських і пострадянських міфів про повсякдення у радянських таборах на прикладі БАМЛАГу.

У радянський час, до розвінчання культу особи Сталіна та початку лібералізації суспільно-політичного життя, про табори мовчали, за влучним висловом Володимира Набокова “наче крови в рот набрали”. Частина сталих уявлень, які склались у суспільній свідомості та історичній науці, почали формуватись ще радянською пропагандою в часи хрущовської “відлиги”. Але складні процеси у суспільстві та історіографії у пострадянський час (зокрема в Російській Федерації) призвели до замовчування, перекручування історичної правди про табірну систему СРСР, зміщення акцентів у оцінці повсякдення у таборах. В українській історіографії дослідження цієї проблеми інтенсифікується в пострадянський час. Ми зосередимося на верифікації цих тверджень-міфів за допомогою матеріалів джерел.

Тривалий час у радянському пропагандистському наративі існував міф про ефективність безкоштовної праці ув'язнених. Але, на нашу думку, примусова праця не може бути ефективною та загалом допустимою. О. Хлевнюк, який яскраво показав зв'язок між економіками, з одного боку, ГУЛАГу та, з другого боку, “не-ГУЛАГу” (так він називав господарство СРСР поза межами каральної системи), вірно вказує, що примусова праця в СРСР – це трагедія, приниження та смерть мільйонів людей. І захоплення внеском табірників до переліку “перемог та тріумфів” сталінського режиму є свідченням *моральних деформацій* (Хлевнюк О., 2013, с. 13). Додамо, що ці деформації виявляються як у значної частини суспільства, так і в частини істориків. Особливо потужно цей наратив представлений у Російській Федерації, де політикумом активно пропагується та нав'язується ностальгія за радянськими часами.

Із зазначеною проблемою тісно пов'язано питання ефективності економіки ГУЛАГу, яке оцінюється дослідниками неоднозначно. Ми виходимо з того, що примусова праця завжди менш ефективна, ніж вільна. Але саме тоталітарна модель була характерна для економіки всього СРСР, яка базувалась не на економічних стимулах, а на адміністративному та часто каральному тиску (зокрема, можна згадати про кримінальну відповідальність за запізнення на роботу). Низьку ефективність праці у таборах, часто поза межами фізичних можливостей людини, підтверджують спогади самих в'язнів сталінських таборів. Для істориків у вивченні цього питання є важливими документальні масиви радянської каральної системи. Але документальні свідчення системи ГУЛАГу чи керівництва каральних органів не є надійними. Оскільки, на нашу думку, зміст таких документів найчастіше визначався тогочасною політичною кон'юнктурою, страхом керівництва табірної системи бути покараними. Ще однією засадничою проблемою є статистика каральної системи, яка була складною, несталою і часто не відображала реального стану справ. Так, у доповідній записці Л. Берії Й. Сталіну та В. Молотову від 27 січня 1945 р. зазначено, що всі табори в роки війни знаходились на повній самокупності і не отримували жодних дотацій, навпаки, 1944 р. мали накопичення в сумі 1,63 млрд руб. Втім, за доповіддю ГУЛАГу, в березні 1940 р. видатки перевищували прибутки відомства більш ніж на 6,6% – 488 290 000 руб. (Белых Н., 2011, с. 172). Вважаємо, що головна проблема полягає у відсутності об'єктивних джерел для оцінки. Адже радянська система обліку не дозволяє виокремити статистично установи ГУЛАГу в довоєнний час – відповідні рішення від 20 серпня 1936 р. не виокремлювали спецконтингенту та ув'язнених у формах звітності підприємств. Це робилися для того, щоб, зіставивши статистику, ніхто не зміг визначити реальної чисельності ув'язнених, засланих – спеціальної робочої сили (Белых Н., 2011, с. 174). Утім, низька ефективність підневільної праці пов'язана, при загальній низькій вартості робочої сили, із значними супутніми витратами в таборах: на охорону, табірну інфраструктуру, управління. Так, витрати на охорону становили 20–25% від загальних витрат на утримання таборів, а на управління витрачалось ще 10% коштів (Белых Н., 2011, с. 177).

Вважаємо, що неефективність табірної праці обумовлювалась низьким рівнем зацікавленості та організаційних умінь адміністрації, недостатнім технологічним рівнем, станом побутових умов і здоров'я ув'язнених. Але, на нашу думку, визначальним для тоталітарного режиму була не економічна ефективність табірної системи, а здатність її реалізувати неринковими методами економічні потреби в тих районах СРСР, де були важкі природні умови і неможливо було забезпечити достатню кількість робочої сили. У таких випадках ефективність відступала на другий план, насамперед сталінське керівництво зважало на стратегічні потреби розвитку північних і далекосхідних регіонів СРСР, майбутнього військового протистояння.

Ще одним відомим радянським міфом є теза про те, що важка праця в таборах і в'язницях перевиховувала “ворогів народу”, а культурна робота робила з них радянських людей. Дійсно, одним із головних критеріїв у радянській системі “перековки” була цільова соціальна трансформація – зміна суспільно-політичних поглядів. Тому їй приділяли величезну увагу. Але тут був задіяний набагато ширший комплекс заходів впливу: виснажлива праця, необлаштований побут, погане харчування, якість і кількість якого залежали від виконання надвисоких виробничих норм, культурно-масова робота. Можна стверджувати, що соціально-психологічні трансформації у таборі мали всеохопний, але протилежний від запланованого радянським режимом характер. Про це дуже переконливо писав командир низової ланки позавідомчої охорони (російською – “вневедомственная охрана”, звідси скорочене – “вохр”), який служив в охороні БАМЛАГу, Іван Чистяков у своєму щоденнику “Сибирской дальней стороной”. Табірники, бачачи ставлення керівництва, ще негативніше ставилися до більшовицької влади: “Від таких умов мимоволі будуть думки, що всі винні. Табірна адміністрація не піклується про ув'язнених, розтрачує, розтринькує визначене за штатом. У путьармійців (ув'язнені БАМЛАГу, які будували залізничні шляхи – О.Б.) думка, що радянська влада не дає нічого” (Чистяков И., 2014, с. 60). Звісно, що в таких умовах не варто говорити про високу ефективність праці ув'язнених у таборах.

Нав'язати радянські ідеологічні настанови, за задумом сталінського партійного керівництва, мала т. зв. "культурна" робота. Ув'язнені з об'єкта мали перетворюватися на її суб'єкта. Вони повинні не тільки сприйняти більшовицький варіант комуністичної ідеології, а й відтворювати та продукувати його. Насправді, на нашу думку, "культурна" праця ув'язнених слугувала лише зовнішнім проявом лояльності, проте далеко не завжди була виявом внутрішніх змін. Так, Василь Дубровський у своїх спогадах "2-й Відділ БАМЛАГу ГПУ-НКВД" зауважував, що "культурне" життя і "громадська" робота мало цікавили ув'язнених. Для них значно більший інтерес становили пайка хліба, добавка до їжі, невелика грошова преміальна винагорода за "ударну працю", стан здоров'я, а найголовніше – закінчення терміну ув'язнення: "пропагандистські видання ГУЛАГу про розквіт культури в кацетах (від "концентраційний табір" – О. Б.) ще більший блеф, ніж вся советська пропаганда загалом" (Дубровський В., 1965, с. 65–66). До того ж ця робота була зосереджена переважно у центрах таборів. У БАМЛАЗі, зокрема в його центрі м. Свободному, діяли театр, симфонічний оркестр, газета "Строитель БАМа", кіно, бібліотека, видавались книги і брошури. А у 2 відділі БАМЛАГу на станції Урульга "культура" обмежувалась нечастими кіносеансами, агітбригадами (безпосередньо на будівництві шляхів) та постійною ідеологічною "обробкою" (бесідами) працівників культурно-виховної частини з табірниками, які, нерідко, були значно освіченішими за своїх "вихователів". Штат культурно-виховної частини був численним і повинен був шпигувати за ув'язненими та доносити адміністрації (зокрема 3 секретній частині) про "контрреволюційні" погляди "вихованців" (Дубровський В., 1965, с. 66–67).

Загальнопоширеною практикою в системі ГУЛАГу стало створення театрів, випуск табірних газет, збірок віршів та інших форм культурно-мистецької діяльності ув'язнених. У БАМЛАЗі також була поширена практика, яка свідчить про склад ув'язнених – була значна кількість гуманітарної інтелігенції, яка могла забезпечити функціонування цих інституцій. 1935 р. у м. Свободний була видана збірка віршів ув'язнених про будівництво дороги під назвою "Путьармейцы". Ілюстрації і заставки

до таких збірок робив відомий український мистецтвознавець, художник Дмитро Петрович Гордєєв, який потрапив до БАМЛАГу 1935 р. разом з Василем Дубровським, Всеволодом Зуммером та Стефаном Таранушенком та відбув там термін ув'язнення¹. Виходили також інші збірки.

Утім, всупереч історичній правді та логіці табірної життя, в російській пострадянській історіографії вже сформувався підхід частини істориків, який переконає у реальній "перековці" табірної контингенту та позитивному впливі праці в таборах на їхній моральний стан. Так О. Єланцева, яка є авторкою великої кількості публікацій про будівництво БАМу в 1930–1940 рр. та захистила докторську дисертацію з цієї теми (Єланцева О., 1996), ще 2000 р. в книзі про літературну творчість в'язнів БАМЛАГу не лише не сумнівається у позитивному впливі ГУЛАГу на економіку, а й стверджує, що на психологію табірників позитивно вплинула праця, виконання виробничих завдань і участь у літературній творчості (Єланцева О., 2000, с. 13, 15–16).

Але переконливим спростуванням таких тверджень є численні свідчення та літературна творчість самих ув'язнених. Ось, наприклад, вірш відомого українського літератора та в'язня сталінських таборів, дисидента Бориса Антоненка-Давидовича. У вірші "Пурга" про табірне життя (припускають, що твір був таємно написаний 1935 р. в БАМЛАЗі) добре видно моральний стан ув'язнених табірників і вплив праці на їхню психологію:

Мете пурга.
Із неба й низу,
Немов поплутані дроти,
Летять кудись каскади снігу,
Та треба йти.
Розвод пробито
І коло вахти жде конвой.
Уже нарядчик, матюкнувшись,
Кричить в барак:
"Арлы, за мной!"

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2, спр. 17).

Орли підводяться...
Підбиті крила
І пообсмикані хвости.
Вони давно уже пінгвіни.
А дехто й просто – хробаки.
З усіх республік, з різних націй –
Це справжній інтернаціонал,
Що легко судячи, немов би насміх,
Його зібрав тут трибунал.
Цей за крадіжку, той за сина,
Що потай за кордон утік,
Цей нишком мріяв про Україну,
А цей і мріяти не встиг...
...Нехай мете і замітає
Тут наші трупи і сліди,
Однаково весна настане,
Розтануть криги і сніги...
1935 р. (ЦДАМЛМ України, ф. 159, оп. 2, спр. 27, арк. 3–5).

Ще одним радянським міфом було твердження про те, що ув'язнені, які працювали у таборах, забезпечувалися всім необхідним і були щасливі “перековуватись”. Поступово у пострадянській історіографії він був заміщений твердженням, що забезпечення у таборі було на дуже низькому рівні, виснажувало і приносило муки табірникам.

У дійсності ситуація у БАМЛАЗі була часто контрастною. Насправді доступ до матеріальних благ був дуже обмеженим. І. Чистяков, описуючи барак однієї з табірних фаланг (виробничих одиниць) БАМЛАГу, яку йому доводилось охороняти, свідчить: “Збіговисько живих істот, а не люди. Чому так? Лахміття. Бруд! Сплять одягнуті, в бушлатах, у валянках, в шапках... Жодного радісного обличчя... День на роботі. У дощ, сніг, бруд. Вночі знову маячня” (Чистяков І., 2014, с. 60).

Але ситуація дуже варіювалась і залежала від ситуації в самому табірному пункті, ставлення адміністрації до в'язнів та до своїх обов'язків, умов праці та часу ув'язнення (хвиль репресій). Також впливали професія і фахова підготовка табірника,

велика кількість суб'єктивних та часто випадкових факторів. Від сумління табірного начальства нерідко залежало фізичне виживання ув'язнених. Особливо це стосувалося необхідності виконання планів будівництва. Так, на БАМЛАЗі керівництво середньої і низової ланки розуміло, що невиконання плану може розцінюватися як саботаж з їхнього боку та загрожувати ув'язненням. Тому змушене було робити все, щоб забезпечити виконання планів і строків будівництва. Іван Чистяков зафіксував у своєму щоденнику випадок, коли він сам повинен був умовляти жіночу бригаду, яка відмовлялась від роботи у небезпечному котловані під час будівництва мосту. І лише завдяки психологічному впливу вдалося їх переконати (Чистяков І., 2014, с. 57).

Але були також й інші методи. Їх відображають документи з архіву українського мистецтвознавця Дмитра Гордєєва. Так, існувала практика посиленого харчування для фаланг і бригад, які працювали понадурочно на місцях “проривів” (відставання від плану виконання робіт) та “ударниках”, які застосовували для виконання і перевиконання плану до радянських свят. Про участь у такому “ударнику” писав Д. Гордєєв 23 листопада 1934 р. у спеціальній замітці в газеті “Строитель БАМАа”: про ударну працю чоловіків і жінок, дощ, який не зламав ентузіазму табірників, боротьбу за “червону” тачку, якою нагороджували тих, хто перевиконував норму. А особливо вражаюче виглядав опис харчування працівників: були привезені просто-таки на будівництво колій холодні закуски, солодкі страви і фрукти¹. Але куштувати ці наїдки ув'язнені не мали ані часу, ані сил.

В. Дубровський згадує також про те, що в 1935–1936 рр. з метою виконання плану будівництва та підвищення продуктивності праці для “стаханівців” було організовано спеціальні їдальні з можливістю придбати за невеликі кошти калорійні страви (Дубровський В., 1965, с. 31).

Часто дослідники недооцінюють допомогу ззовні – посилки родин, допомога знайомих, колег та ін. Д. Гордєєв отримувач у БАМЛАЗі посилки від рідні, котрі допомагали виживати.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2, спр. 243, арк. 23 зв.

Це пояснюється лояльністю начальства у період необхідності виконання плану будівництва, коли режим у таборі не був таким убивчим. У зимову пору року ключовим фактором виживання ставав одяг і взуття. Табірне забезпечення було поганим, тому Дмитро Гордєєв у листі до сестри Христини Гордєєвої у Тифліс в жовтні 1934 р. малював фасон теплих штанів, які вона мала пошити та вислати йому. Ще раніше він отримав від Христини посилкою сало, лимони, інші продукти, светр, жилети та пару теплих панчох¹.

Засадничим радянським міфом було твердження, що табори існували для перевиховання політичних противників режиму. Насправді вони були важливим засобом вирішення економічних завдань. Особливо в тих районах, де економічними ринковими методами радянська неринкова система діяти не могла. Особливо точно про це говорить О. Хлевнюк, коли зауважує зв'язок економіки ГУЛАГу і не-ГУЛАГу: репресії, викликані політичними причинами, вимагали використання праці величезної кількості ув'язнених, а розширення економіки ГУЛАГу вимагало все більшої кількості репресованих (Хлевнюк О., 2013, с. 13).

У системі ГУЛАГу були створені окремі головні управління таборів у гірничо-металургійній, лісовій галузях, у сферах залізничного, промислового, гідробудівництва, у процесі побудови шосейних доріг, а також інші галузеві управління. Вони склали значний відсоток у товарній продукції цих галузей, найбільше – у лісовій, деревообробній, швейній, гірничо-металургійній. Станом на 1940 р. промисловість ГУЛАГу виробляла на 1,1457 млрд руб. та створювала в процесі будівництва цінності кошторисною вартістю 1,8804 млрд руб. (Политические репресии на Дальнем востоке. 1997, с. 258–262).

Ще одним поширеним радянським міфом було те, що після табору ув'язнені могли звільнитися та почати “нове життя”. Насправді ж, згідно з тогочасним законодавством, вони часто залишались табірною адміністрацією для поселення в тих самих віддалених районах, де відбували покарання, або вільнонайманими (в'язні називали їх “вольняшками”) в таборах.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 1, спр. 706, арк. 7.

За незгоду залишатися на будівництві, де катастрофічно бракувало кваліфікованих працівників, ув'язненим погрожували або знімали пільговий облік ударних днів (“зачёты”), який дозволяв звільнитися раніше строку (История сталинского Гулага, 2004, с. 126–132). Так, Василь Дубровський згадує про такий випадок з топографом-геодезистом Миколою Аксьоновим, який мав пільгові заліки за Біломорканал і БАМ, але коли його строк підійшов, то його пільги було скасовано, і він мав ще допрацювати на БАМЛАЗі 3,5 роки (Дубровський В., 1965, с. 58). Але сам В. Дубровський, як і згадані його українські колеги-професори Д. Гордєєв, В. Зуммер і С. Таранушенко, змогли скористатися пільговими заліками днів за ударну працю та повернутися з таборів раніше. Тільки В. Зуммер як вільнонайманий був змушений деякий час пропрацювати на БАМі.

Поряд з радянськими міфами з'явилися і пострадянські міфи, які спричинені тим, що розпочали вивчення проблем табірної життя літератори і публіцисти, які не використовували всієї повноти документальних свідчень сталінського періоду і ґрунтувались, переважно, на спогадах. Так сформувалось твердження, що в табірних умовах радянське “перевиховання” скоріше нагадувало вбивство. Втім, дуже складною є наукова проблема кількості ув'язнених та їх смертності. У 1990 рр. історики не критично ставилися до статистики каральних органів. Зокрема, смертність у Дальстрої, Севвостлазі (Колима) становила 3–5% ув'язнених (Политические репресии на Дальнем Востоке, 1997, с. 274). Це була велика кількість ув'язнених, хоча смертність не носила тотального характеру. Але був значний контингент “слабосильних” ув'язнених, інвалідизованих.

Якщо спиратися на норми статистики ГУЛАГу, то можуть бути значні викривлення. Після відкриття архівів не припинилася полеміка щодо кількісних характеристик ГУЛАГу. І справа не лише у прагненні частини авторів применшити чи перебільшити масштаби терору у сталінські часи, а в складності, заплутаності та помилках табірної статистики. Вирішальну роль грає те, що статистика ГУЛАГу не могла спиратися на правдивий первинний статистичний облік у самих таборах. Тому вона часто викривлена, переповнена помилками неграмотного табірної

керівництва (навіть у сумах цифр у таблицях звітності за контингентом ув'язнених). Через помилки у звітності (наприклад, плутали річну і середньомісячну смертність у таборах) робились хибні висновки про чисельність ув'язнених та їхню смертність. Так само критично потрібно ставитися до тогочасних методик підрахунку кількості контингенту таборів, які свідомо маніпулювали і приховували істинний стан речей (Іванова Г., 2006, с. 51–53).

У секретній довідці начальника ГУЛАГу Наседкіна вказано, що 1942 р. померло 352 560 чол., або 2,08 %, 1943 р. – 267 807 чол., або 1,87 %. Це дозволяє зробити висновок, що 1942 р. в ГУЛАзі було близько 17 млн ув'язнених, а 1943 р. – 14,3 млн. Саме так інтерпретує ці дані російський дослідник А. В. Антонов-Овсієнко. Проте в довідці вказано кількість померлих за рік і одночасно середньомісячний процент смертності. У документі вказано цифри за новою методикою, уведеною 1943 р. До того (в 1931–1942 рр.) рівень смертності розраховувався діленням числа померлих за рік на середньорічну чисельність ув'язнених. А з 1943 р. число померлих за рік представлялось як сума померлих за кожний місяць, яка ділилась на суму середньомісячних показників чисельності ув'язнених. За старою методикою: у 1942 р. потрібно 352 560 поділити на середньорічну чисельність ув'язнених (1412 500 осіб.) і помножити на 100–24,96%. Нова методика: 352 560 треба поділити на суму середньомісячних показників чисельності ув'язнених в 1942 р. (16 950 000 чол.) та помножити на 100. Маємо 2,08%, що в 12 разів менше (Іванова Г., 2006, с. 52).

Оскільки статистика неповна та викривлена, а іноді й штучно сфальсифікована табірним керівництвом, вона вимагає критичного ставлення до джерел. Найбільший контингент ув'язнених, через важкі кліматичні умови та необхідність виконання важких робіт на великій території, був на Колимі: 1940 р. – 246 422, 1941 р. – 210 676, 1942 р. – 262 421 (Политические репрессии на Дальнем Востоке, 1997, с. 258–262). За даними Г. Іванової станом на 1 липня 1940 р. на Колимі була дещо менша кількість табірників – 190 309 (Іванова Г., 2006, с. 58).

О. Хлевнюк вказує, що у системі ГУЛАГу станом на 1 січня 1953 р. у таборах і колоніях перебувало 2,5 млн осіб, а на спецпоселеннях та засланні – 2,8 млн осіб. Отже, це становило 3% населення та ще більшу частку дорослого населення країни. Постійно зближувались норми (яких, втім, не дотримувалися) у забезпеченні ув'язнених та рядових жителів СРСР по хлібу, картоплі. У середньому споживалось 500 г хліба (у таборах норма – 700 гр) (Хлевнюк О., 2013, с. 8–10).

Загалом потрібно визнати правильність твердження О. Хлевнюка, який, слідом за німецькими дослідниками, вказував, що рабів у Давній Греції та Римі від ранньої смерті оберігали, оскільки від них залежало благополуччя рабовласника. У керівництва таборів такої залежності не було (Хлевнюк, О., 2013, с. 13–14), однак були певні періоди і об'єкти будівництва, які змушували табірне керівництво піклуватися про контингент ув'язнених. Втім, використання їх не у відповідності з кваліфікацією (згадаємо названих вище чотирьох українських гуманітаріїв-професорів) та за пониженим розрядом чітко вказує на антигуманну сутність системи таборів. Постійний притік ув'язнених послабляв зацікавленість у збереженні робочої сили.

Отже, можемо зробити висновок, що ставлення до питання повсякдення, зокрема підневільної праці у радянських таборах, не є питанням суспільної чи наукової кон'юнктури, а є сутнісним питанням. Інакше формування у суспільстві розуміння допустимості примусової праці для досягнення “високих” державних цілей може призвести до повторення авторитарного чи тоталітарного режиму, як це сталося у Російській Федерації.

Ефективність табірної економіки, а, значить, праці ув'язнених, була низькою, оскільки не мала економічних стимулів. У неринковій радянській економіці економіка ГУЛАГу теж функціонувала як неринкова. Головними стимулами репресованих були бажання фізично вижити і раніше звільнитися з таборів за рахунок “ударної” праці та пільгового зарахування днів. Це відкривало адміністрації таборів великі можливості для психологічного і адміністративного впливу та використання примусової праці для покарання й “перековки” ув'язнених.

Література

- Белых, Н. Ю. 2011. Экономика ГУЛАГа как система подневольного труда (на материалах Вятлага 1938–1953 гг.). Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд “Президентский центр Б. Н. Ельцина”. (История сталинизма).
- Дубровський, В. 1965. 2-й Відділ БАМЛАГу ГПУ-НКВД. Нью-Йорк : Наша Батьківщина.
- Еланцева, О. П. 2000. БАМЛАГ в контексте истории и литературы [30-е гг. XX в.] : Из фондов дальневост. б-к. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та.
- Еланцева, О. П. 1996. Строительство Байкало-Амурской железнодорожной магистрали (30-е – начало 50-х годов): исторический опыт : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук.
- Иванова, Г. М. 2006. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва : Наука.
- История сталинизма: жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий* : материалы Международной научной конференции, Санкт-Петербург, 18–20 октября 2012 г. 2013. Москва : Издательство Фонда “Президентский центр Б. Н. Ельцина” : РОССПЭН.
- История сталинизма: Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память* : материалы международной научной конференции. Москва, 28–29 октября 2011 г. 2013. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд “Президентский центр Б. Н. Ельцина”.
- История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов* : Собрание документов в 7 т. Т. 3. Экономика Гулага. 2004. М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН).
- Казимір, В. А. 2018. “Правда і добра воля переможуть”. Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943) : монографія. Харків, Чернігів : Видавець Олександр Савчук.
- Политические репрессии на Дальнем востоке СССР в 1920–1950-е годы : материалы первой Дальневосточной научно-практической конференции. 1997. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та.
- Хлевнюк, О. 2013. Зоны советской экономики. Разделение и взаимодействие. История сталинизма. *Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память* : материалы международной научной конференции. Москва, 28–29 октября 2011 г. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд “Президентский центр Б. Н. Ельцина”, 8-18.

- Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 159, оп. 2, спр. 27, 7 арк.
- ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 1, спр. 706, 28 арк.
- ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2, спр. 17, 20 арк.
- ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2, спр. 243, 32 арк.
- Чистяков, И. 2014. “Сибирской дальней стороной. Дневник охранника БАМа, 1935–1936”. Москва : АСТ: CORPUS.
- Широков, А.И. 2014. Дальстрой в социально-экономическом развитии Северо-Востока СССР (1930–1950-е гг.). Москва : Политическая энциклопедия.

**Юрій Ковбасенко,
Данило Філоненко**

**Стратегії десакралізації імперських міфів
засобами художньої літератури**

**Strategies for desacralization of imperial myths
by means of fiction**

The study reveals strategies for desacralization of imperial myths by means of fiction. The author concludes that imperial myths cannot be destroyed as long as their creators and bearers exist (that is, the Empire itself). These myths are not a priori subject to logical-rational refutation, because they contain "emotional-psychological irrational, intuitive components" that are not subject to the laws of logic.

Since the imperial (mythological) worldview is often very dangerous and leads to mass casualties, it is necessary to learn to effectively resist it, using effective strategies to desacralize historical myths. Due to the combination of two contrasting components: on one hand, rationalist and, on the other hand, irrational, it is often better to oppose imperial myths by fiction, than historical science in postcolonial discourse. Myth is often transmitted to society by being interlaced in literary works, therefore scientific works would show lower results as opposed to artistic texts in terms of opposing imperial myths.

“Міф історичний – це своєрідна, як правило, спотворена форма історичної свідомості, в якій конкретні знання й інтерпретації процесів, подій, явищ і фактів минувшини передаються за допомогою образів, символів, переказів, легенд та ін. емоційно-психологічних, ірраціональних, інтуїтивних компонентів, що сполучаються з вибраними, тенденційними елементами логіко-раціонального пояснення” (Енциклопедія історії України, 2009, с. 759). Міф також розуміють “в сенсі сучасної політичної лексики, тобто пропагандистської історії, створеної для кон’юнктури, заради ситуативної політичної, економічної або іншої вигоди” (Даниленко В., 2015). Обидва наведених визначення можна застосувати до імперського міфу (ІМ), котрий завжди творився й твориться саме шляхом використання далеких від раціональності та історичної правди “емоційно-психологічних,

ірраціональних, інтуїтивних компонентів”, а також саме “для кон’юнктури, заради ситуативної політичної, економічної або іншої вигоди”.

Отже, з одного боку, людям, котрі бачать світ крізь призму ІМ, довести щось логіко-раціональним шляхом неможливо апріорі, оскільки це нагадує спроби вхопити рукою сонячний зайчик. Їхнє ставлення до ІМ нагадує ставлення вірян до своєї релігії: чим більше їхню віру спростовують, тим сильніше (*contra mundum!*) вони в неї вірять, проклинаючи “невірних”. Але, з другого боку, в імперському міфі таки наявні, нехай і “вибрані й тенденційні”, але все-таки “елементи логіко-раціонального пояснення”. Тому його творці та реципієнти, коли їм випадає найменша нагода спертися на бодай якісь “зручні” для них історичні факти, документи, логічні схеми та раціональні аргументи, негайно апелюють саме до логіки й розуму, тим самим неначе компенсуючи чи легітимізуючи фантазми та вигадки ІМ.

Тому протидіяти імперському міфу найскладніше саме через оцю наявність у ньому оксюморонного “поєднання непоєднуваного”, своєрідної “гремучої суміші”, з одного боку, алогічного й ірраціонального та, з другого боку, логічно-раціоналістичного. Коли апологетам ІМ це вигідно, то вони апелюють до “рацію”, але щойно це “рацію” починає їм заважати (наприклад, з’являються документи, що спростовують міф), вони негайно “телепортуються” до нічим не обмеженого фантазування і вигадки. Тому знищити ІМ неможливо чи майже неможливо, хіба що разом зі знищенням самої імперії, котра цей міф створила, як це, наприклад, відбулося з Третій Рейхом у 1945 р., коли (якщо?) було знищено міф про німців як “над-расу” (*Übermensch*). Але такі випадки рідкісні, тому ІМ доречніше десакралізувати (розвінчувати, дискредитувати, висміювати) завчасно, аби після цього замістити їх іншим світобаченням.

Імперські міфи дуже небезпечні, оскільки творяться насамперед для виправдання загарбницької політики та злочинів могутніх агресивних імперій. Саме в таких міфах приховані витoki смертоносних Голодоморів, Голокостів, Гулагів, геноцидів, єврейських погромів, кривавих етнічних, класових і релігійних чисток, уже оплачених десятками мільйонів людських життів.

З огляду на все сказане, наша розвідка, метою якої є дослідження продуктивних стратегій десакралізації імперських міфів засобами художньої літератури, є гостро *актуальною*.

Через згадану контрамінацію двох контрарних складових – раціоналістичної та ірраціональної – для протидії імперським міфам часто краще надається не науковий дискурс, а саме художня література. Адже міф органічніше та легше інтерполюється саме до художнього дискурсу (“художньої реальності”), яка априорі зорієнтована не стільки на історичні факти, скільки на вигадку й творчу фантазію митця. За влучним висловом Хорхе Луїса Борхеса, “художня література починається міфом і закінчується міфом”.

Добре відомі випадки, коли в літературному творі, з одного боку, історична правда та, з другого боку, її інтерпретація, виявляються діаметрально протилежними. Але, попри це, цілі нації протягом багатьох століть свідомо чи неусвідомлено ігнорують історичну достеменність на користь художньої вигадки. Наприклад, образ кардинала Рішельє як історичної особи, непересічного державного діяча, котрий багато зробив для ствердження Франції як потужної світової держави, нині величезна кількість людей в усьому світі сприймає вкрай негативно лише через те, що спирається на далеку від історичної правди індивідуально-авторську інтерпретацію його образу в романі Олександра Дюма “Три мушкетери”. Поміж схожих прикладів можна назвати докорінну відмінність реальної постаті Ричарда III від його інтерпретації Вільямом Шекспіром (існують навіть ґрунтовні наукові розвідки, присвячені “реабілітації” образу англійського монарха). До цього ряду можна віднести також образи маркграфа Бретані Хруотланда (“Пісня про Роланда”) або Новгород-Сіверського князя Ігоря (“Слова о полку Ігоревім”), історичні прототипи яких призвели до поразок відповідно франкського (778) та руського (1185) військ. Але, попри це, патріотичніших персонажів і творів у відповідно французькій та українській літературах годі знайти.

Особливо інтенсивно імперські міфи інтерполюються до історичних романів, котрі априорі інтенційовані на художню інтерпретацію історичного процесу. Наприклад, відомий англійський

історик Арнольд Тойнбі влучно зауважив: “Те, що зробив наш флот, перемігши іспанську “Велику Армаду”, було закріплено армадою історичних романів... Автори англійських історичних романів створили вигідний для Англії образ боротьби двох імперій, Британської та Іспанської, котрі протистояли одна одній протягом кількох століть. Іспанія поступово слабшала, Англія посилювалася і, врешті-решт, перемогла. Але... це *всього лише історичний факт* (тут і далі виділення в цитатах наше. – Ю.К., Д.Ф.). Англійські письменники багато і плідно попрацювали над тим, аби іспанці залишилися в пам’яті людства як нація кривавих конкістаторов, грабіжників, катів, які за допомогою лютих тортур відбирали золото в нещасних індіанців” (Попов М., 2012).

Перелік ілюстрацій конфлікту і/або симбіозу “Кліо з Мельпоменою” можна продовжити. По суті, це приклади свідомої міфологізації історії письменниками. І така міфологізація (ще й помножена сьогодні на можливості ІКТ-технологій) впливає на читацький загал незрівнянно ефективніше за сотні історичних документів (які, до того ж, завжди ретельно “зачищалися” імперіями). Тому правлячі верхівки цих імперій завжди використовували художню літературу та літературну освіту як “коліщатка й гвинтики” (В. Ленін) панівної ідеології.

Наприклад, імперський міф про нібито одностайну підтримку всіма українцями сумнозвісного “возз’єднання України з Росією” на Переяславській раді (1654), як отрута в келиху вина, розчинений у тексті “історичного” роману Натана Рибак “Переяславська рада” (1 кн. – 1948; 2 кн. – 1953). Цей фейк описано так живописно-“реалістично”, нібито все так і було насправді: “Велелюдно на переяславському майдані. *Уся Україна* послала сюди своїх речників. Значки всіх полків, всіх сотень, всіх цехів весело мають на вітрі. Не абищия *піддаватися царю новому* (неначе в українців був “старий цар”. – Ю.К., Д.Ф.)! Хіба не вороги люті те накоїли, що на шматки роздерли *єдину землю людей руських?* (Рибак Н., 1975, с. 594). Насправді ж Переяславська рада аж ніяк не могла бути волевиявленням всього українського народу, бо в ній взяли участь лише деякі козаки з Гетьманщини та переяславські міщани. Ані Галичина, ані Холмщина, ані Підляшшя, ані Лемківщина та більша частина Поділля й Волині,

що перебували у складі Польщі, ані Закарпаття, що перебувало у складі Угорщини, ані Буковина в складі Молдавського князівства, що перебувала у васальній залежності від Османської імперії, ані Запорозька Січ не давали своєї згоди на довічну залежність від Московського царства”. Попри це, літературно “легітимізований” Н. Рибакіом ІМ про триєдиність російської нації та “старшого брата” – російський народ – отруював свідомість українців не лише за радянщини, а й донині підтримується російськими ідеологами та виправдовує претензії Росії на українські та білоруські землі, оформлену в сучасну концепцію “російського світу”. Доказом цього є анексія Криму, війна Росії з Україною на Донбасі, намагання нав’язати Україні своє бачення історії, державного устрою, світогляду, мови й культури. У поширення цих міфів зробили свій внесок не лише російські політики та історики, а й українські письменники, що заради кар’єри та матеріальних благ свідомо зреклися свого походження і пішли на службу до ворога” (Даниленко В., 2015, с. 15).

А те, що роман написав саме уродженець України (нехай і не етнічний українець), дозволяло Москві легше видавати окупацію України Московією¹ за довгоочікуване “ВОЗ’єднання двох братніх народів”, нібито колись РОЗ’єднаних “лютими ворогами”. Інтоксикація суспільної свідомості цим ІМ відчутна навіть сьогодні, коли кривава агресія РФ проти України приховується за ширмою розмов про росіян і українців як “один народ” (“мы же братья”), а значна частина українців (а про іноземців годі й казати) цьому міфу все ще вірить, тим самим перетворюючись на малоросів.

Тож, якщо імперські міфи часто транслиуються суспільству саме “розчиненими” в художній тканині літературних творів, то й протистояти цим міфам у суспільній свідомості найкраще можуть саме художні тексти. Наприклад, щойно згаданий міф про, нібито, омріяне та довгоочікуване українцями “воз’єднання України з Росією” десакралізував/дискредитував уже Тарас Шевченко (“Розрита могила”. 1843):

¹ Країна, самоназвана “Росією” аж у 18 ст., у 1654 р. ще називалася “Московією”. Але її загарбницька стратегія залишається незмінною незалежно від зміни її назв: Московія – Російська імперія – СРСР – Російська Федерація.

...Панувала і я колись
На широких світі,
Панувала... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колісці б задушила,
Під серцем приспала...

“У цих... зверненнях-докорах персоніфікованої матері-України до гетьмана Богдана Хмельницького, стилізованих під народні голосіння, Шевченко вперше називає винуватця і причину кризового становища України. Цю причину він бачить в історичній помилці Богдана Хмельницького – підписаному ним 1654 р. у Переяславі акті приєднання України до Московської держави, що обернувся для українського народу ліквідацією його здобутків на шляху до створення власної держави, неволею (кріпацтвом), руїною”¹.

Наведемо ще один приклад ефективності десакралізації імперського міфу засобами саме художньої літератури. Про криваву й тривалу (1918 – сер. 1920-х рр.) боротьбу отаманів козацького краю (зокрема Холодноярської Республіки, 1919–1922 рр.) проти російсько-більшовицької агресії чудово знали не лише співробітники НКВС/КДБ СРСР, а й українські науковці-історики, а архіви зберегли багато документів аж до нашого часу. Проте посполите суспільство цією інформацією не надто переймалося, оскільки за радянщини вцілілі родичі репресованих борців за незалежність України з відомих причин воліли мовчати, а з історичної пам’яті українського народу ці

¹ URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev124.htm>

події ретельно стиралися¹. Усе це дозволяло імперській ідеології протягом десятиліть формувати стійкий стереотип (імперський міф), нібито в ХХ ст. проти перебування України під владою вже радянської Росії (“друге возз’єднання”?) активно виступали лише “банди Нестора Махна та Степана Бандери”. Відтак здавалося, що всі інші українці ледь не з хлібом-сіллю зустрічали в 1918–1920 рр. російсько-більшовицьких “братів” (а насправді – гібридну російсько-більшовицьку окупацію, сценарій якої РФ калькувала й у т. зв. “російській весні – 2014”).

Аж ось відомий роман Василя Шкляра “Чорний ворон” (2009) буквально сколихнув найширші кола українського суспільства, немов розплющивши народу очі на, здавалося б, самоочевидні речі. До слова, органічною складовою цього пригодницького роману стали вже згадані сухі архівні документи НКВС, що їх, нарешті, таки прочитало суспільство (читай: звернуло увагу на Клію завдяки Мельпомені).

То якими ж є **найпродуктивніші стратегії десакралізації імперських міфів засобами художньої літератури?** Почнемо з того, що одним із найголовніших завдань будь-якого ІМ є підкреслення ексклюзивності та вищості (месіанства, богообраності, богопокликання тощо) конкретної Імперії. Своєю чергою, оці міфічні “ексклюзивність і вищість”, нібито, й дають Імперії право на домінування над іншими країнами й народами, а в абсолюті – і на світове панування.

Одним з перших випадків утілення імперського міфу в художній літературі є Вергілієва “Енеїда” (1 ст. до н. е.). Яскравою ілюстрацією цього міфу є монолог тіні Енеєвого батька, небіжчика Анхіза, звернений до сина:

---

¹ Напр., аби зникла навіть згадка про Нестора Махна, Гуляйпільському р-ну Запорізької обл. заборонялося мати свій краєзнавчий музей. А коли, після здобуття Україною державного суверенитету, такий дозвіл нарешті отримали, то для експозиції не змогли знайти жодної автентичної махновської тачанки (sic!), жодного документа, оскільки всі матеріальні пам’ятки поч. ХХ ст. радянська влада ретельно знищувала. Водночас образи самого Махна та махновців шельмувалися всіма доступними радянській ідеології засобами (досить згадати відому кінокомедію “Весілля в Малинівці”).

...Інші майстерніш, ніж ти, відливатимуть статуї з міді,
З мармуру теж, я гадаю, різьбитимуть лиця живії,
Краще в судах промовлятимуть, краще далеко від тебе
Викреслять сферу небесну і зір кругове обертання, –
Ти ж пам’ятай, громадянине римський, як правити світом, –
Будуть мистецтва твої: у мирі тримати народи,
Милувать щирих підданців і вкрай довойовувать гордых.
(Переклад з латини Миколи Зерова)

Відомо, що Вергілій писав “Енеїду” на пряме замовлення тогочасного римського керманіча Октавіана, котрий, з одного боку, прагнув для себе одноосібної влади над Римською державою (монархії), але, з другого боку, не хотів повторити трагічної долі свого попередника Гая Юлія Цезаря. Октавій добре розумів, що, читаючи “Енеїду” і, зокрема, наведені рядки, патриції звикатимуть до думки, що саме він і лише він (як представник роду Юліїв – міфічний нащадок Юла (Іула)/Енея/Венери/Юпітера) має ексклюзивне право одноосібно керувати дотоді республіканським Римом. До того ж, із художнього тексту Вергілія римляни всотуватимуть імперську концепцію “Roma – caput Mundi” (“Рим – голова, очільник світу”)¹: нехай інші народи пишаються найкращими в світі митцями, ораторами та науковцями, натомість суто римським “мистецтвом” буде мистецтво керування світом (у т. ч. і згаданими найкращими в світі митцями, ораторами та науковцями).

Схожі мотиви наявні у міфологіях інших народів, і не лише європейських. Так, за китайським міфом, “богиня Нюйва виліпила людей із глини. Із жовтої – людей, котрі стали елітою. Зі шматків чорної глини та багна вона зліпила людей нижчих суспільних прошарків. Згідно зі ще однією інтерпретацією... коли Нюйва поклала фігурки людей до печі для обпалювання глини, деякі недостатньо довго в ній пробули – з них отримали білих людей. Інші пролежали в печі задовго – з них отримали чорнокошкірих. Ті ж з-поміж них, кого витягли вчасно, вийшли

---

¹ Саме ця міфологема спонукала російських імперських ідеологів висунути відомі концепцію та гасло “Москва – третій Рим і четвертого не буде!”

правильного кольору – жовтого” (Мельничук Соф'я, 2018). Вочевидь, “расово-політична” інтенція останнього міфу коментарів не потребує...

Проте зараз для України й Польщі особливо актуальним є осягнення ІМ не якихось віддалених у часі та/або просторі країн і народів, а територіально близького сусіда – Росії, котра виникла і живе саме на імперських міфах. Адже науковий аналіз російської “імперської міфології”, по-перше, може багато чого прояснити в сучасній експансіоністській політиці РФ, і, по-друге, посприяти ефективнішій протидії руйнівним наслідкам згаданої агресивної політики.

Зразу підкреслимо, що в російському ІМ ті ознаки зверхності та претензій на світове панування, що їх ми спостерігали в щойно наведених римському та/або китайському міфах, доведені до апогею та навіть гротеску. Так, ідею богообраності чи месіанства, притаманну ІМ інших народів, Москва довела “ad absurdum”, задекларувавши навіть свою *богоносність* (sic!): “Росія – це особлива країна, не схожа на жодну іншу країну світу. Російська національна думка живилася відчуттям богообраності та *богоносності Росії*” (Бердяев Н., 1918.). Виходить, що це навіть не Бог обрав російський народ для виконання якоїсь вищої місії, а сам російський народ і є Богом (адже є “богоносним”, тобто “несе в собі Бога”). Отже, росіяни самі себе призначили як Верховним Суддею, так і Верховним Виконавцем будь-якого, ними ж самими вигаданого та виголошеного, вироку: “Ми передчували це століттями, але зараз це для нас більш ніж будь-коли очевидно, – формулює світовідчуття росіян сучасний ідеолог “російського світу” Олександр Дугін¹, – що ми НЕ Є одним з багатьох народів, що маємо місію проголосити світові певну істину. Ми прагнемо іншого кінця історії, аніж той, що його пропонує Захід. Ми прагнемо сакрального кінця, а не профанного. Ми переконані,

¹ Книга О. Дугіна “Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії” (1997) рекомендована як підручник для студентів російських військових і дипломатичних академій. Її науковим консультантом був генерал-лейтенант Ніколай Клокотов, котрий у Військовій Академії Генерального Штабу РФ відповідає за питання стратегічного планування.

і тим живемо, що маємо певний ключ до духовної, есхатологічної істини. Це знає кожен росіянин. Кожен” (Незалежний культурологічний часопис, 2000, с. 169).

Така психоделічно-міфологізована свідомість московитів (нині званих “росіянами”) виникла не сьогодні, а має понад трьохсотлітню історію. Ще 1866 р. вона втілилася у відомих рядках Федора Тютчева, які є настільки ж красивими формально, наскільки розмитими сутнісно:

Умом Росію не збагнуть,
Аршином спільним не помірять:
У неї особлива путь –
В Росію можна тільки *вірить*...
(Переклад з російської Юрія Чигиринського)

Як бачимо, росіяни вважають себе апріорі вищими за всі інші народи, як підросійські, так і не-підросійські. І нехай навіть ті народи економічно та культурно значно розвиненіші за самих росіян, московити підкреслено принижують їх навіть на рівні презирливих етнонімів: “піндоси” (американці), “хохли” (українці), “пшеки” (поляки), “банабаки” (кавказці), “чурки” (середньоазійці) і т. п.

Про підкреслену агресивність своєї політики російські ідеологи заявляють відкрито, не ховаючись: “Ми, росіяни, *міркуємо поняттями експансії і ніколи не розумуватимемо інакше*. Ми не цікавимося просто збереженням своєї держави чи нації. Ми цікавимося поглинанням, шляхом чиненого нами натиску, максимальної кількості доповнюючих нас категорій. Ми не зацікавлені колонізуванням як англійці, але саме досягненням своїх стратегічних геополітичних меж навіть без особливої русифікації, хоча якась русифікація усе ж відбуватиметься. Росія у своєму геополітичному та сакрально-географічному розвитку не зацікавлена в існуванні незалежної польської держави в жодній формі. Вона також не зацікавлена в існуванні України. ...Такі закони сакральної географії та геополітики” (там само, с. 161–162).

Останнє словосполучення (“сакральна геополітика”) є не лише назвою розділу підручника, улюбленого офіцерами

академії Генштабу РФ, а й концентровано-емблематичним утіленням агресивного вістря російського імперського міфу. Цей “міфологічний” бліц-екскурс проливає світло на загрозливий підтекст скандальної відповіді Володимира Путіна на запитання російського школяра про кордони РФ: “Кордони Росії не закінчуються ніде!...”

Не входитимемо тут у детальний аналіз усього добре продуманого і глибоко ешалонованого російського імперського міфу (йому присвячені цілі еверести наукових розвідок), бо це не є метою нашої розвідки. Натомість зосередимось лише на одному з важливих фрагментів цього міфу – про пресловуту “**дружбу народів Російської держави**”, а головню – на стратегіях десакралізації цього ІМ.

“Національне питання” завжди було й залишається ключовим у російській політиці, оскільки саме поняття “Росія” є штучною, умовною назвою, запровадженою імперськими ідеологами на початку 18 ст. замість питомого “Московське царство” (Московія). А населення Російської імперії (успадковане РФ) являє собою неймовірно пістрявий коктейль різноманітних етносів, культур і релігій. Тому не випадково одним із найтиражованіших сегментів ІМ та офіційних штампів царської російської пропаганди було вигадане “благоденство” (рос. “благоденствие”) багаточисельних народів у складі цієї імперії.

Слід підкреслити, що в утвердженні цього міфу важливу роль відіграла й відіграє художня література. Так, центральний автор російського літературного канону Олександр Пушкін “за замовчуванням” відносив до “Великої Русі” (одна із самоназв Московії, звідси росіяни називають себе “великоросами”) всі чисельні народи, котрі населяли Російську імперію. Ось промовистий фрагмент його відомого вірша “Я памятник себе воздвиг нерукотворный...” (1836):

...Про мене відголос пройде в Русі великій,
І нарече мене всяк суцїй в нїй язик,
І гордий внук слов'ян, і фїнн, і нині дикий
Тунгус, і друг степів калмик.
(Переклад з російської Максима Рильського)

При цьому великорос Пушкін, якому російська імперська пропаганда невтомно створювала й створює імідж “співця свободи”, навіть гадки не мав поцікавитися справжніми прагненнями згаданих ним народів (“язиков”), зокрема й українського. До його розуміння свободи вільне самовизначення підкорених Росією народів аж ніяк не входило, тому питання про те, хочуть чи не хочуть ці народи перебувати в складі Російської імперії (“Руси великої”), для нього просто не існувало.

Натомість позиція українського поета Тараса Шевченка була діаметрально протилежною. Він сприймав перебування України в складі Російської імперії не як “благоденствие”, а як національну катастрофу. Яскравою ілюстрацією цієї позиції є його вірш “Розрита могила” (1843):

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?..”
(Шевченко Тарас, 2003, с. 252–253, с. 691–694)

Семантика слів “сплюндровано” й “гинеш” аж ніяк не асоціюється з тезою про гадане “благоденствие” народів Російської імперії, оскільки це антоніми.

Добре знаючи творчість та імперську позицію Пушкіна, в своїй поемі “Кавказ” (1845) Шевченко застосував **імплицитну (непряму, приховану) полеміку з цим “трубадуром імперії” як стратегію десакралізації ІМ**. Зокрема, він висміяв претензії Росії на роль самопроголошеної “просвітительки” підкорених етносів (зокрема й народів Кавказу, де Москва тоді вела чергову загарбницьку війну). Ось промовисте звертання росіян до непокірливих горців:

...Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те –
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Як бачимо, ідкий сарказм, дошкульне висміювання та свідоме зниження високопарної офіційної патетики та штамсів є продуктивним шляхом десакралізації імперського міфу. Вістря своєї нищівної сатири Шевченко спрямував у осердя якраз тієї частини ІМ, що її “освячував” Пушкін: про вигадане імперською пропагандою “благоденствіє”, просвіту, процвітання та дружбу багатьох народів у складі й під орудою Російської держави. За Шевченком, уся “просвітительська” програма Московії щодо підкорених і підкорюваних нею народів – це примусити їх мовчати під страхом тюрми й Сибіру, а потім ще й цинічно назвати таку ситуацію “благоденствієм”.

Російське слово “язык” (в одному зі своїх лексико-семантичних варіантів) має український відповідник “мова”. То чому ж тоді Шевченко не написав: “Од молдованина до фіна / На різних мовах все мовчить”? Тоді й наголос би внормувався: було б загальноживане “мОвах” замість оказіонального “язИках”.

Але річ у тім, що в Пушкіна лексема “язык” означає “народ, націю”, тож формула “нарече мене всяк сущий в ній язык” є підкресленням всезагальності любові до нього в поліетнічній Російській імперії (Ковбасенко Ю., 2016, с. 189–200). Натомість Шевченко водночас актуалізує ще одне значення лексеми “язык” (“орган мовлення”). Таким чином у нього виникає абсурдно-оксюморонне поєднання: “язык” (орган мовлення) у деспотичній Російській імперії мусить саме “мовчати” (пор. “проковтнути языка – замовкнути, оніміти”).

Проте й це ще не все: Шевченків вислів “на всіх языках” нібито означає ту саму поліетнічність, що її мав на увазі і Пушкін (“всяк сущий в ній язык”). Але українець доценту руйнує імперський міф, фактично заявляючи, що численні народи Російської імперії позбавлені можливості говорити своїми власними мовами, тобто позбавлені не лише власної державності, а й навіть власного культурного розвитку, майбуття. Саме тому український поет і порушив мовні норми, послуговуючись в україномовному творі не питомо українським словом “мова”, а калькованим російським “язык”. Таким чином Шевченко максимально наблизився до пушкінського першоджерела (так дуелянт наближається до суперника, аби завдати йому ще невідворотнішого

удару), завдяки чому ще сильніше десакралізував міф про всезагальне “благоденствіє народів” у Російській імперії.

Після Жовтневого перевороту 1917 р., громадянської війни та утворення СРСР (до 1920-х рр.), етнічний склад російської держави, звісно, не “уніфікувався”, хоча певні зміни й відбулися. Наприклад, фіни, згадані обома поетами в складі Російської імперії, таки вибороли свою незалежність. Але назагал величезна Росія як була за царату, так залишилася й за радянщини поліетнічною. Тому старий імперський міф про “благоденствіє народів у царській Росії” було нашвидкоруч підрихтовано під нову історичну ситацію, тож він трансформувався в радянська міфологему про “дружбу народів СРСР”¹.

На сакралізацію цього міфу в СРСР посилено працювала вся його гігантська ідеологічна машина: від численних бравурно-ентузіастичних внутрішньосоюзних і закордонних “днів/декад союзних республік СРСР” (із виступами відповідно екіпірованих фольклорно-етнографічних ансамблів) – аж до топоніміки: чисельних назв вулиць, площ, парків, кінотеатрів, арок, вишів тощо – “імені Дружби народів”. Водночас справжні національні патріоти, котрі бачили свої народи незалежними від Росії, або знищувалися розстрілами та голодоморами, або відбували нескінченні солдатчину (як Тарас Шевченко) чи заслання до ГУЛАГу (як Василь Стус). Недаремно ж, як мені казав Андрій Кочур, син колишнього в’язня “ІнтаЛага”, видатного українського перекладача-поліглота Григорія Кочура, багаточисельні політв’язні-українці придумали гірко-іронічний топонім: замість офіційного “Комі АРСР” – оказіоналізм “Комі УРСР”.

Звісно, від імперських репресій потерпали не лише українці. Наприклад, про “благоденство” в Російській імперії євреїв (сумновідомі “єврейські погроми”, “лінії осідлості”, заборони на фах, приниження від “єврейських анекдотів” до романів Ф. Достоєвського та ін. утиски) написані цілі томи (Левітас Ф., Ковбасенко Ю., Салата О., 2020, с. 77–84). Російська імперія не

¹ Генетично саме тут витоки ідеологеми про “союз нерушимый республик свободных” (це пряма цитата з Державного гімну СРСР), а також про її фінальну стадію й апофеоз: “новую историческую общность – советский народ”.

могла вибачити євреям насамперед їхнього впертого небажання асимілюватися (імперським сленгом – “обрусеть”). Сумна ситуація з “благоденством народів” залишилася й у СРСР. Спочатку більшовики погралися в т. зв. “коренізацію” (Енциклопедія історії України, 2009), але незабаром повернулися до відпрацьованої ще царатом неприхованої асиміляції¹.

Проте чи не найяскравішим прикладом російсько-радянського геноциду народів СРСР є масова депортація кримських татарів (1944). Цілий народ було вигнано з його історичної батьківщини, а значна його частина знищена фізично. А до спорожнених кримських домівок, на чужі землю та майно (за схемою, відпрацьованою в Україні ще під час Голодомору 1932–1933 рр., а згодом продовженою 2014 р.) масово завезли переселенців з Росії. Цей злочин радянська влада замовчувала цілих 40 років, аж до Горбачовської “перестройки” 1980-х рр., оскільки він занадто різко зривав шати з гротескової оксюморонності вислову “дружба народів СРСР”. Тому про людське око КДБ запустив фейк (різновид того-таки міфу) про те, що кримські татари... “пустили німців до Криму”.

Дієвою стратегією протидії цьому ІМ стало **виштовхування фейку історичною правдою**. Це зробив відомий кримсько-татарський письменник Таїр Халілов у повісті “До останнього подиху”. Протагоніст, депортований кримський татарин (котрий, до слова, героїчно воював проти гітлерівців у лавах Червоної армії, а тому точно не “пускав німців до Криму”), через тривалий період таки потрапив зі своїм сином на рідну землю. У Місхорі, неподалік довоєнного бронзового скульптурного ансамблю “Алі-баба і Арзи-киз” зібралися екскурсанти. “Дівчина-гід розповідала групі красиву й сумну легенду про викрадену й продану в рабство красуню Арзи... Один чоловік із групи несподівано запитав: “А де ж місцеве населення”? І дівчина-гід тут же відповіла: “Вони пустили німців у Крим, за це їх і вислали”.

¹ Яскравою ілюстрацією тогочасних (і не лише тогочасних) мовно-політичних дискусій є блискуча сатирична комедія Миколи Куліша “Мина Мазайло” (1928, вид. 1929), де одна з героїнь заявляє, що “прілічнее бить ізнасілованной, нежели українізированной” (<https://osvita.ua/school/literature/k/63903/list-10.html>).

Вона, звісно, мала на увазі кримських татар, на що він із гіркою зауважив: “Люба дівчино, а хто ж, по-вашому, пустив німців в Україну, Білорусь і аж до Москви”? Дівчина зашарілася й не знала, що відповісти” (Халілов Таїр, 2005, с. 89). До речі, було б добре, якби оцю стратегію виштовхування фейків історичною правдою застосував якийсь талановитий український романіст, зобразивши Переяславську раду правдиво, чим перекреслив би розглянутий вище фейк Натана Рибака.

Але іноді надходять “моменти істини”, коли з-під глянцевої ширми “дружби народів СРСР” раптом прозирають мур та колючий дріт “в’язниці народів”, де все цинічно поставлено з ніг на голову: асиміляція та зросійщення (“обрусение”) численних етносів називається інтернаціоналізмом¹, а природне прагнення народів до державної незалежності – націоналізмом і навіть фашизмом. Яскравою ілюстрацією такого “моменту істини” є істерична реакція на здобуття Україною державного суверенітету (1991) російського поета-емігранта Йосипа Бродського, втілена в його вірші (1994) “На незалежність України” (через відсутність україномовного перекладу наводжу фрагменти цього пасквіля мовою оригіналу):

...Скажем им, звонкой матерью паузы метя строго:
Скатертью вам, хохлы, и рушником дорога.
Ступайте от нас в жупане, не говоря – в мундире,
По адресу на три буквы, на стороны все четыре.
Пусть теперь в мазанке хором гансы
С ляхами ставят вас на четыре кости, поганцы...

І як апофеоз та своєрідна логічна крапка цих гнівно-імперських філіпик “антирадянського дисидента” Бродського звучить фінал вірша, де він протиставляє саме двох найбільших поетів Росії й України як “символи націй”:

...С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертухай,
Только когда придет и вам помирать, бугаи,
Будете вы хрипеть, царапая край матраса,
Строчки из Александра, а не брехню Тараса.

¹ “Інтернаціоналізм чи русифікація?” – це назва відомої роботи І. Дзюби.

Цей імперський випад спровокував застосування **ще однієї стратегії десакралізації імперського міфу – експліковану (пряму, неприховану, гостру) полеміку**. На вірш “На незалежність України” майже зразу (1996) відповів акад. П. Кислий (щоправда, не так формально довершено, як його візаві-нобеліат). Ось його пряме звертання до Бродського:

...А щодо тебе, нікчемний раб!
Ти був фальшивий дисидент забільшовиченої Росії,
Двоголового орла вірний слуга,
Погонич придуманного Месії.
Не варто гадати, чому ти проклинав Україну
(У скаженого пса не шукають окраса).
Ти був заангажований, смердючий цап,
Не вартий нігтя Тараса.

Проте така блискавична та емоційна пряма відповідь не завжди видаляє всі метастази імперського міфу, приховані в підтексті творів опонентів (та ще й тішить останніх – мовляв, українець теж зірвався на крик). А останній рядок вірша Бродського конче потребує детальнішого розгляду та конкретнішого спростування не лише через незаслужене приниження Шевченка як, буцімто, “брехуна”, а й через незаслужене вивищення Пушкіна як, буцімто, “правдолюбів”. Адже семантично останній рядок вірша Бродського є різкою і підступною антитезою: якщо позиція Шевченка є, нібито, брехливою (“брехня Тараса”), то протиставлена їй позиція Пушкіна (“строчки из Александра”) є нібито, *правдивою*. Проте це теж імперський міф, котрий не має нічого спільного з дійсністю.

Насправді Тарас Шевченко як у житті, так і в творчості втілював ним же сформульований принцип не залишати “зерна неправди за собою”. Напрочуд цільна людина, він мав таку ж напрочуд цільну концепцію долі України як незалежної держави, а не західної окраїни Російської імперії (“грязі Москви”) чи “всхідніх кресів” Речі Посполитої (“варшавського сміття”). Звісно, в часи життя Шевченка державна незалежність України була ще “поза межами можливого” (І. Франко). Власне, за щирі вірності цій своїй позиції Шевченко й поплатився 10 роками примусової

солдатчини (та ще й із “височайшою” заборонаю малювати й писати!), а також ранньою смертю. Отже, жодної “брехні Тараса” насправді не було, тим більше, що Україна таки стала незалежною, чого й не зміг прийняти фактично “сторонній спостерігач” Й. Бродський навіть у еміграції в США.

Натомість як у житті, так і в творчості Олександра Пушкіна наявні непоодинокі випадки цинічної неправди та “подвійних стандартів”. Наприклад, написавши красиві рядки про те, що насправді незалежному поетові личить “...себе лишь самому / Служить и угождать; для власти, для ливреи / Не гнуть ни совести, ни помыслов, ни шеи...” (“Из Пиндемонди”, 1836), сам він від царя Миколи I (тобто від “власти”) і чин камер-юнкера таки отримав, і камер-юнкерську *ліврею* таки надяг. Це як мінімум.

Та й світоглядно “пеvec свободи” насправді був неприхованим великодержавним шовіністом, “трубадуром імперії”. Наприклад, він активно і якимось особисто зацікавлено підтримував жорстоке придушення росіянами польського “листопадового повстання” 1831 р., коли російські карателі під проводом генерала Паскевича виявили таку надзвичайну й невинувдану жорстокість до мирного населення, що здригнулася вся Європа. “Протягом десяти місяців Польського повстання, – пише Л. Фрізман, – у французькій палаті депутатів точилися напружені дебати щодо політики Франції в російсько-польському конфлікті. Ліберальна частина палати... вимагала втручання у військові дії на боці Польщі. Було створено Комітет з надання допомоги повсталім полякам на чолі з Лафайетом. До нього увійшли Гюго, Беранже, Барб'є, Жульєн, Делаویل, Давид. У Австрії за підтримку повсталих виступав Кошут, в Німеччині – Берне і Гайне”. Саме цих європейських парламентарів Пушкін в'їдливо обізвав “наклепниками”, оббріувачами Росії, адресувавши їм відверто шовіністичного і сервільного вірша “Наклепникам Росії” (“Клеветникам России”, 16.08.1831), навіть росіянами презирливо названого “шинельною одою”. Чому шинельною? Тому що у цьому вірші Пушкін перетнув червону лінію в плазуванні перед Миколою I та шантажі європейців могуттю російського війська:

*...Ви грізні на словах – тож спробуйте на ділі!
Чи богатир старий вже підупав на силі,
Щоб ізмаїльського багнета загвинтить?
Чи руського царя не коряються вже слову?
Європу не здолаєм знову?
Забули, ворогів як бить?
Чи мало нас? Хіба від Пермі до Тавриди,
Від зимних фінських скель до спечної Колхіди,
Від збуреного раз Кремля
Аж по Китаю вічні стіни
В огні сталеві щетини
Не встане Руська вся земля?..”
(Тут і далі переклад з російської Максима Стріхи).*

Далі йшов неприхований шантаж: якщо Європа вступиться за Польщу, то її війська (у оригіналі “сыны”) загинуть “в полях Росії” так само, як наполеонівські вояки 1812 р.:

*...Хай, речники, ваш гнів огніє
Й веде полки ворожих сил:
Їм місце є в полях Росії
Між нечужих для них могил”¹.*

Ці рядки 200-літньої давності напрочуд суголосні теперішнім Кремлівським меседжам на кшталт “діди воювали” та “якщо треба – повторимо!” А для розвінчання проголошеного Й. Бродським фейку про, нібито, правдивість “рядків Олександра” найцікавішим є те, що військові злочини російських карателів у Польщі Пушкін інтерпретує як внутрішню, “домашню” справу Росії, до якої Європі, мовляв, немає жодного діла (так, ніби коїти військові злочини в своїй країні дозволено):

¹ Детальніше див.: Ковбасенко Ю. Адам Міцкевич, Олександр Пушкін, Тарас Шевченко: візія національної ідентичності, місце в літературному каноні // ТЕКА КОМ. POL.-UKR. ZWIĄZ. KULT. – KUL, 2018, 33–52 (ORCID: 0000-0001-9832-7287)

*...Це ж бо пря слов’ян поміж собою,
Домашня давня пря, вже зважена добою,
Питання, що його розв’яжете не ви....
Віддавна вже поміж собою
Ці ворогують племена;
Не раз хилилась під грозою
І їхня, й наша сторона.
Бундючний лях впаде в покорі,
Чи вірний рос поляже в ніч?
Слов’янські всі струмки зіллються в руськім морі?
Воно зміліє? В цьому річ...*

Але на якій підставі, за яким правом Пушкін асоціював поляків саме з маленьким струмком, а московитів – саме з великим морем (та ще й ... “слов’янським”), до якого цей “польський струмок” обов’язково мусить вливатися, щоб згадане “московитське море” не пересохло? Хіба на тій лише підставі, що Росія була тоді потужнішою за вкотре поділену Польщу? Тож ця великодержавна “правда Пушкіна” (“строчки из Александра”), що її Бродський протиставляє гаданій “брехні Тараса”, виглядає дуже сумнівною. Вона напрочуд нагадує найгіршу, “залізну” добу людства, описану ще давнім греком Гесіодом (8 ст. до н. е.): “Правду замінить кулак”.

А якщо до цього додати ще й те, що Пушкін вважав поляків “росіянами”¹ (як і “фінів, тунгусів, і друзів степів калмиків”), котрі не мають права на власну державність, а приречені бути складовою Імперії (“гряззю Москви”, за Шевченком), то стане ще зрозумілішим, чому великодержавному швіністу Йосипу Бродському настільки ж близький Пушкін, наскільки чужий Шевченко. Саме тут витіки тієї неприхованої люті Бродського, яку цей “фальшивий дисидент забільшовиченої Росії” (П. Кислий) вихлюпнув і на Україну, і на Шевченка.

¹ У листі до Є. Хитрово, доньки Михайла Кутузова, Пушкін писав: “Известны ли Вам бичующие слова фельдмаршала, Вашего батюшки? При его вступлении в Вильну поляки бросились к его ногам. Встаньте, сказал он им, помните, что вы русские” [Пушкин А. С. Собр. соч. : в 10 т. М., 1964. Т. 7. С. 306].

Адже для імперського міфу будь-яка інша точка зору є смертельно небезпечною, бо він “надзвичайно переймається приховуванням своєї ідеологічності, оскільки будь-яка ідеологія хоче, щоб її сприймали не як одну з можливих точок зору на світ, а як єдино допустиме (чи єдино вірне) його бачення” (Барт Р., 1994, с. 18.).

Таким чином, можна зробити **висновки**:

1. Імперські міфи неможливо знищити, допоки існують їхні творці та носії (тобто сама Імперія). Ці міфи апіорі не підлягають логіко-раціональному спростуванню, оскільки містять у собі “емоційно-психологічні ірраціональні, інтуїтивні компоненти”, котрі не піддаються законам логіки.

2. Оскільки імперський (міфологічний) світогляд часто буває дуже небезпечним і призводить до масових людських жертв, то треба вчитися йому ефективно протистояти, використовуючи дієві стратегії десакралізації ІМ.

3. Через поєднання двох контрарних складових: з одного боку, раціоналістичної і, з другого боку, ірраціональної, – для протидії імперським міфам часто краще надається не історична наука, а художня література.

4. Міф часто транслюється суспільству саме “розчиненим” у художній тканині літературних творів, тож і протистояти йому ефективніше можуть не тільки й не стільки наукові праці, скільки художні тексти.

5. Десакралізувати ІМ засобами художньої літератури можна за допомогою застосування різних стратегій, найпродуктивнішими з-поміж яких є:

- а) імпліцитна (непряма, прихована) полеміка;
- б) експлікована (пряма, оприявлена, часто гостра) полеміка;
- в) виштовхування фейків історичною правдою в художній тканині літературних творів;
- г) висміювання (іронія, сарказм, сатира, гротеск), свідоме зниження пафосу імперського міфу.

Література

- Барт Р. Избранные работы М., 1994. С. 18.
- Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С. 759. 784 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/6.pdf>
- Даниленко В. Імперські міфи і малоросійство в українській літературі. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. *Філологічні науки*. 2015. № 6. С. 15.
- Попов М.М. Исторический роман и глобальный мир. 2012. URL: <https://www.portal-slovo.ru/history/35681.php>
- Мельничук Софья. Жёлтым по чёрному. 2018. URL: <https://www.sensusnovus.ru/society/2018/11/09/26167.html>
- Бердяев Н. Судьба России. 1918. URL: <https://predanie.ru/book/69716-subda-rossii/>
- Незалежний культурологічний часопис І. 2000. № 16. С. 169.
- Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 252–253; С. 691–694.
- Ковбасенко Ю.І. “Сини вічності і слави”: мотив “*exegi monumentum*” у творчості В. Шекспіра та його наступників. Ренесансні студії / гол. ред. Торкут Н. М. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2016. Вип. 25–26. С. 188–201.
- Левітас Ф., Ковбасенко Ю., Салата О. Репрезентація українсько-єврейських відносин у творах Шолом-Алейхема та Б. Грінченка. *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 77–84. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_8. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.077>
- Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 5 : Кон – Кю. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kore nizatsiya
- Халілов Таір. До останнього подиху / переклад з кримськотатарської Лідії Любимової. *Кур'єр Кривбасу*. 2005. № 193. С. 89.

Наукова міфологізація історії Черкащини
та проблеми її подолання

Scientific mythologization of the history of Cherkasy region
and problems of its overcoming

The question of the emergence and spread of scientific myths in the history of Cherkasy region has been considered for the first time. Some of these myths are local in nature, but some have already become part of the overall narrative within Ukraine and beyond. Without reflecting real historical facts and events, they, accordingly, distort the past. The emergence of these myths is due to various circumstances: sometimes as a result of confusion, sometimes as a result of an attempt to explain an incomprehensible phenomenon or event, sometimes as a result of direct falsification. The longevity of these myths can only be explained by the lack of in-depth research and the survivability of certain stereotypes, the use of which greatly simplifies the perception of the past. The maintenance of scientific myths is typical for many scientists, who themselves are their creators and keepers.

The first myths related to Cherkasy region are already recorded in the 16th century. Since then, Cherkasy has become the center of this region. And this is what almost the largest number of delusive ideas concern. Most of them concern the emergence of the city, the origin of its inhabitants, individual place-names and various events and facts. The biggest myth perceived by the population, supported by both scholars and the authorities, is the myth of the 700th anniversary of Cherkasy, which was finalized in 1986. A significant number of historical myths are also connected with other settlements of Cherkasy region. Most of them concern the emergence of villages and towns, local names, the activities of monasteries and clergy, the history of the Ukrainian Cossacks (for example, in relation to Kaniv, Trakhtemirov, Chyhyryn region, etc.).

The reasons for the emergence of such myths are determined by both personal and more general factors. Identifying and uncovering myths is another important area of scholarly work that needs to be discussed and covered. After all, scientific myths are a distortion of the idea of society and its nature. Since Cherkasy region is no exception to the existence of myths among all other regions of Ukraine, the scale of their spread is becoming very large.

Міфологізація історії Черкащини має не лише суто регіональне значення. Ситуація із цим краєм притаманна багатьом іншим регіонам України. Значна частина тих історичних міфів, про які ми можемо говорити, має широке використання; вони побутують не лише в регіональних публікаціях, а й загалом в українській (у т. ч. діаспорній), польській та російській історіографії. Але важливо звернути увагу на ту обставину, що ці історичні міфи, сформувавшись у локальному середовищі, знаходять своє поширення серед пересічних громадян, стають “хрестоматійними” для підручників, наукових публікацій тощо. Відповідно, під впливом цих міфів формується і викривлюється історична пам'ять усього народу.

В історіографії приділялася увага викривленню історичного простору як науковцями, так і краєзнавцями. Але, як правило, лише в окремих випадках. Загалом питання щодо з'ясування проблеми міфів на Черкащині в історичній науці ще не ставилося і не розглядалося. Але слід відзначити, що окремі епізоди, присвячені розгляду міфів, можна побачити в працях дослідників, починаючи ще від ХІХ ст. і до сучасності, зокрема, у публікаціях Михайла Максимовича, Володимира Антоновича, Андрія Яковліва, Юрія Мариновського, Дмитра Куштана та ін.

Початки міфологізації історії Черкащини простежуються вже від ХVІ століття. Тоді вперше з'являються ідеї щодо походження міста Черкаси, засновані не на історичних фактах, а на бажанні пояснити певне явище шляхом спрощення та здобути при цьому ще й певну матеріальну вигоду (це видно на прикладі “канівської легенди”). У подальшому на території Черкащини поступово почали з'являтися нові історичні міфи. Тісно пов'язані з соціально-політичними процесами, міфи повинні були сприяти укріпленню позицій певних суспільних верств – шляхти, козацтва, духовенства. Від ХІХ ст. міфологія почала вже набувати “наукового” обґрунтування. Але міфотворчість властива також для ХХ і навіть для ХХІ століття.

Здавалось би, наявність історичних міфів суперечить суті наукового підходу до висвітлення історичних процесів. А втім, слід зазначити, що значною мірою ці міфи поширюються саме через наукове середовище. Причинами цього є: 1) неправильне

тлумачення джерел, 2) відсутність переконливої джерельної бази, 3) особиста зацікавленість у вирішенні питання “за власним сценарієм”.

Можна виділити кілька груп історичних міфів Черкащини, що були створені за різних обставин: 1) міфи, пов’язані з появою та розвитком самого міста Черкаси; 2) міфи, пов’язані з історією окремих населених пунктів та місцевостей; 3) міфи, пов’язані з персоналіями.

Звісно, можна здійснювати класифікацію міфів за іншими критеріями. Всі міфи, які створюються, можна також поділити на дві групи: 1) міфи, що мають локальний характер; 2) міфи, що мають загальнонаціональний характер. Останні набувають поширення на всьому державному просторі та навіть за його межами.

Найзначніша група історичних міфів пов’язана із містом Черкаси як центральним пунктом всього регіону. І лівова частина їх стосується проблеми походження і появи міста. Слід підкреслити, що це питання не має суто утилітарного знання задля відповіді на питання “хто і коли?” Насправді воно має цивілізаційний контекст. Адже його можна розглядати або як результат впливу східних елементів, або ж як наслідок діяльності європейської цивілізації...

Зацікавлення питанням щодо появи міста ми знаходимо ще у XVI–XVII ст. Його намагалися пояснити як місцеві жителі (канівський боярин Чайка), так і іноземці (Сигізмунд Герберштейн, Евлія Челебі). А вже в XVIII ст. російськими істориками Василем Татіщевим та Іваном Болтіним була сформована концептуальна база під майбутню офіційну позицію щодо 700-річчя міста. Останнє і стало найбільшою штучно створеною містифікацією. Сталося це виключно завдяки офіційній підтримці владних та партійних органів у 1980-х роках (Куштан, Д. & Ластовський В., 2016, с. 157).

Оскільки питання походження Черкас дуже цікавило і науковців, і місцеве населення, при цьому багатьох не влаштовувала ані офіційна версія, ані навіть близькі до неї варіації, то створювалися інші різноманітні міфи щодо появи міста: Черкаси – ровесник Шумеру, Черкаси – скіфський Гелон, Черкаси – давньоруський

Родень і т. п. Зрозуміло, засновниками також називалися різноманітні етнічні та соціальні групи (відповідно до кон’юнктурних коливань): узагальнені чорні клобуки, черкеси, касоги, татари, бігли селяни, автохтонне населення, козаки і навіть міфічні “черн’яси”, яких насправді ніколи не існувало. Уже під ці міфи про засновників підтягувалися обґрунтування деяких топонімів – Кавказ, Казбет, Бешта. В багатьох публікаціях їхнє існування визначалося як підстава для заснування Черкас переселенцями з Кавказу. Хоча насправді ці назви почали з’являтися лише в кінці XIX – на початку XX ст. зовсім з інших причин.

Спотворюючи одну інформацію, дослідники (свідомо та/або несвідомо) досить часто дозволяють собі ігнорувати іншу, забуваючи про необхідність комплексного підходу до розгляду питання. Наприклад, майже завжди ігнорувався такий давній топонім як “Чеховé/Чеховá” (згадується ще в документах XVI ст.), що зберігся до нинішнього часу у вигляді назви вулиці Чехова. На жаль, завдяки політиці радянської влади та позицій місцевих краєзнавців, ця назва на сьогодні вже автоматично ототожнюється з іменем відомого письменника Антона Чехова, який насправді не мав до неї жодного відношення.

Так само багато існує на Черкащині й історичних міфів, пов’язаних з історією інших населених пунктів. Наприклад, вважається, що село Водяники було засноване у XIV ст. (тільки на підставі того, що в його околицях було знайдено скарб джучидських монет), що нинішня Сміла – це літописний Кульдур, що в районі села Дахнівка існувала найперша козацька Січ і т. д.

Між іншим, творцем Дахнівської Січі був польський історик Едвард Руліківські. У сучасну історію цей міф увійшов уже в 1990-х роках, коли він вперше виринув на сторінках черкаської преси. А остаточно його формування завершилося з розпорядженням міського голови Черкас від 27 січня 2016 р., яким за результатами роботи Топонімічної комісії було затверджено перейменування вулиці Ворошилова на вулицю Дахнівська Січ. У мотиваційній частині було зазначено: “Одна з перших січей у XVI ст. біля села Дахнівка, а вулиця розташована у його старовинній частині. Унікальна Черкаська назва”. Сама мотиваційна частина містить наступні неправдиві свідчення:

1) “Одна з перших січей у XVI ст.”. Насправді ніякої Січі тут ніколи не існувало. Це не підтверджується (навіть на гіпотетичному рівні!) жодними можливими історичними джерелами. Перелік козацьких Січей відомий, інших не існувало; 2) “...біля села Дахнівка”. У XVI ст. села Дахнівка ще не існувало (воно з’явилося тільки у XVIII ст.), а на момент перейменування це вже була територія міста Черкаси, а не села (від 1982 р.); 3) “Унікальна Черкаська назва”. Унікальною назва стала лише від моменту її узаконення 27 січня 2016 р., тому що до цього часу такої назви не існувало!

Звідки ж взявся цей міф? Основою для нього послужили слова відомого польського історика Едварда Руліковського (1825–1900), опубліковані 1880 р. в статті “Czerkasy” (Rulikowski E., 1880, s. 802–808). Зокрема, в ній було зазначено: “Інші ж заявляють, що давня Січ запорозька була раніше коло Черкас, за селом нинішнім Дахнівкою, але як швидко залюднилося, то мешканці її перенесли до Кременчука, а коли і там все залюднилося, то тоді тільки перенесли вони на Низ і від того часу Запорожцями прозвалися. То може бути який-небудь народний вимисел, однак ж він може містити й частку правду” (Rulikowski, E., 1880, s. 803). Навіть із цього тексту випливає, що сам Е. Руліковський ставився до інформації про Дахнівську Січ не більше ніж як до якогось народного вимислу, підтвердження якому не було. Він писав, що, за переказом, “січ” знаходилася десь за селом, а не біля нього.... Де і від кого він почув цей переказ наразі невідомо. Можливо, це сталося під час Археологічного з’їзду у Києві (1874), учасником якого був дослідник, а, можливо, і в якийсь інший спосіб. У будь-якому разі сам він в Черкасах ніколи не бував і з місцевим населенням, відповідно, не спілкувався. Принагідно тут можна зауважити, що єдиною людиною, яка цілеспрямовано займалася опитуванням місцевих жителів у XIX ст. і записувала їхні перекази про минуле, був Пантелеймон Куліш (1819–1897). 1856 р. його записи увійшли до книги “Записки о Южной Руси”. Проте, в ній немає жодного переказу про “січ” за Дахнівкою.

Окремо варто сказати за назву “Дахнівська Січ”. Якщо розглянути усталені назви всіх відомих козацьких Січей, то вони

завжди були прив’язані до того топоніму, який реально існував на момент існування самої Січі (Хортиця, Базавлук, Чортомлик і т. д.). Але назва “Дахнівка” виникла лише у XVIII ст. Між іншим, за логікою творців міфу про Дахнівську Січ, слід було б розвивати ідею про існування ще також і Кременчуцької Січі (оскільки про це написано у того ж таки Е. Руліковського).

Окремо слід зупинитися на персоналіях в історії Черкаського краю. Як показує аналіз життя і діяльності багатьох історичних осіб, в наукових та краєзнавчих публікаціях присутня значна кількість “фактів”, яких насправді не було або ж вони мали зовсім інший характер.

Так, “черкаський протопіп Федір Гурський” є вигаданим персонажем. Вперше інформація про нього з’являється у відомій історичній пам’ятці початку XIX ст. “Історія русів” (опублікована у 1846 р.). І звідси починається її поширення по інших історичних творах. Потім, запозичивши майже дослівно цю інформацію ще з рукопису “Історії русів”, її опублікував відомий український історик Микола Маркевич (1804–1860) у 1842 році у своїй “Истории Малороссии” (Маркевич, Н., 1842, с. 257). Далі, у 1844 році, за цими ж мотивами Тарас Шевченко написав свій відомий офорт “Дари в Чигирині”.

Автор “Історії русів” досить детально описав сцену прийому іноземних послів гетьманом Богданом Хмельницьким і тих подарунків, які йому були ними піднесені. Відніс він цю подію до травня 1650 р. Оригінальне повідомлення в “Історії русів” звучало наступним чином: “Духовенство Малороссийское, большею частию обращенное из унияства и крайне сожалевшее втайне о потерянной его власти над народом, поданной было им поляками и близкой к рабству, сплело нелепую басню в рассуждении посольства московскаго и всех прочих, и бывший с ним в собрани протопоп Черкасский, Федор Гурский, почитавшийся в народе отличным богословом и проповедником, взявши текст из священного Евангелия и употребляя его на зло самым странным сравнением, говорил в собрании, что, “как, де, от трех царей или волхвов поднесенные младенствующему Христу дары: злато, ладан и смирна, предзнаменовали бытие и страдание его в мире и возвращение в небо, то есть, злато значило Царя,

ладан мертвеца, а смирна показувала Бога, то так и сии дары, подносимые от Царей народу, предзнаменуют, чем они одеты или покрыты, в том будет жить или покрываться народ, ими прельстившийся, на пример: дары польские состоят в сукнах, покрытых ковром, то будет и народ, с поляками живший, ходит в сукнах и имеет ковры; турецкие дары одеты и прикрыты бумагою и шелком, то и народ, за ними живший, будет в состоянии одеваться шелковыми и бумажными материями; а Московские дары суть все в рогожах, то неизбежно и народ, живучи с ними, доведен будет до такой бедности, что уберется он в рогожи и под рогожи. И эти заключения суть верны и превосходят всех оракулов в свете” (История русов, 1846, с. 98).

Тепер вже важко з'ясувати, звідки в “Історії русів” з'явилися цей персонаж і його промова. Цілком очевидно можна сказати тільки наступне:

- оригінальні джерела не підтверджують існування черкаської протопопії як церковної структури у середині XVII ст.;
- оригінальні джерела не підтверджують існування в цей час будь-якого священика Федора Гурського;
- оригінальні джерела навіть не підтверджують подібної наради, на якій хоча б теоретично міг виступити подібний персонаж;
- оригінальні джерела не підтверджують навіть народних переказів подібного змісту.

Чи міг бути хоч теоретично якийсь прототип для зазначеного персонажа? Звісно, що міг. На цю роль може претендувати, наприклад, посланець єрусалимського патріарха Федір Грек (чим не Федір Гурський?), який у 1655 р. разом із козацьким посольством (яке поверталось із Стамбула) приїхав спочатку до Богдана Хмельницького, а потім вже вирушив до Москви. І саме перед московським царем він розповідав про багаті дарунки від султана козацькому посольству, а щодо польського – то навпаки – їх було “відправлено з нічим”.

На сьогодні слід відзначити дуже плідну роботу щодо вивчення персоналії Черкащини, проведену істориком Дмитром Куштаном. Ряд його наукових розвідок дозволив з'ясувати, що черкаськими полковниками у XVII ст. не були Іван

Барабаш, Максим Кривоніс, Петро Дорошенко, Федір Вешняк, Денис Мурашко... (Куштан, Д., 2019) А їх, між іншим, постійно вказували серед очільників Черкаського полку і навіть приписували їм певні організаційні дії на цій посаді. Те ж саме дослідник вказує і з приводу таких “старост” черкаських, як Василь Загорівський та Ярема Вишневецький.

Окремо слід вказати на “хрестоматійне” ототожнення діяльності князя Дмитра Байди-Вишневецького з Черкасами. Це стосується відомих “істин”, що він у 1550-х роках: 1) перебував на посаді старости черкаського і канівського та 2) захопив міста Канів і Черкаси з метою передачі їх московському царю Івану IV. Насправді ж цього всього не було. Більше того, навіть не відомо, чи хоч один раз Дмитро Байда-Вишневецький тут побував (Ластовський, В., 2018).

Ряд міфів існує стосовно ще однієї історичної особи, пов'язаної з Черкащиною – старостою черкаським і канівським (цього разу справжнім!) Остафієм Дашковичем (помер 1535 р.). Зокрема, в літературі постійно поширюється уявлення про його татарське, князівське походження (від князів Глинських), гетьманство над козацтвом тощо. Остання містифікація з'явилася лише кілька років тому, відповідно до якої Остафій Дашкович займався фальшуванням монет у Каневі та Черкасах. Підставою для такої думки послужили деякі знахідки (навіть не масові) фальшивих монет початку XVI ст. (Ластовський В., 2013).

Чому і яким чином створюються міфи? На це питання достатньо важко відповісти, в кожного випадку – своя історія. І не завжди зрозуміло, що стає їхньою першопричиною: уява, помилка чи щось інше... Але з часом новостворені міфи широко тиражуються, тому що подобаються або оригінальністю, або тим, що заповнюють лакуну відсутньої інформації... Так сталося з багатьма подіями в історії. Наприклад, можна згадати ситуацію з трактуванням щодо перебування в Черкасах (чи біля них) хана Тохтамиша або ж ситуацію з питанням щодо оборони Черкас під час нападу кримських загонів у 1482 році...

Щодо хана Тохтамиша, який раптово поселився чи в самих Черкасах, чи десь під Черкасами 1396 (або 1398) року, інформація

в український науковий простір увійшла 1993 року після публікації Наталією Яковенко її прекрасної монографії “Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.” І там, між іншим, у контексті теорії авторки було написано: “...хвилі переселенців почали прибувати в Україну з часів Тохтамиша, котрий зі своїм двором в часи боротьби з Темір-Кутлуєм за Крим утік на Наддніпрянщину. Для нього і його васалів восени 1396 р. Вітовт виділив землі на південному прикордонні, зокрема у Черкасах і Каневі” (Яковенко Н., 1993, с. 174). І далі вона зробила покликання на книгу Олександра Барбашева “Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г.” (СПб., 1885), за яку той отримав ступінь магістра російської історії (1886). Потім Н. Яковенко повторила вищенаведену інформацію і у 2-му виданні своєї книги у 2008 р., виправивши лише дату – на 1398 р. Уточнення, яке все ж таки немає принципового значення. Та справа в тому, що насправді немає жодної подібної інформації навіть про можливість проживання Тохтамиша під Черкасами, не кажучи вже про реальність.

Можливо, творцем висловленої ідеї став сходознавець, доктор історичних наук, професор Магомет Сафаргалієв (1906–1970), у якого 1960 р. в мордовському видавництві в Саранську видана монографія “Распад Золотой Орды”. Там міститься наступний текст: “Витовт, поддерживавший дружественные отношения с Тохтамышем, принял хана и прибывших с ним татар с почетом: татарам были выделены места для жительства в пограничных районах государства, в частности в Черкасах и Каневе” (Сафаргалієв М., 1960, с. 178). І далі йде знову покликання на працю Олександра Барбашева (щоправда, написано було чомусь “Барабашов”).

Цікаво те, що у згаданій праці Олександра Барбашева насправді немає жодної згадки ані про Черкаси, ані про Канів. Можна навести лише кілька цитат з його твору, що стосуються всієї цієї ситуації у взаємовідносинах Вітовта і Тохтамиша:

1) “Витовт дружелюбно принял Тохтамыша, рассчитывая с его помощью расширить свои владения на восток” (с. 94);

2) “...летом 1398 года... Витовт построил крепость Ивановскую (в нижнем течении Днепра) и увел в Литву много пленных татар, которых и поселил коло Вильны” (с. 95).

Оце й усе. Залишається загадкою, чому М. Сафаргалієв (а за ним, вочевидь, і Н. Яковенко) саме так сформулював свою думку. Можливо, він це вважав логічним, можливо, з інших міркувань...

Про всяк випадок розглянемо літописні джерела. Ось запис у 2-му Софійському літописі за 1398 рік: “...А Тахтамыш сослался с Витовтом, прибежа в Киев, со двумя сыны и царицами” (ПСРЛ, 1853, с. 130). Таку ж інформацію знаходимо і у Воскресенському літописі (ПСРЛ, 1859, с. 71). І, до речі, тут все цілком логічно: Тохтамиш з’являється в Києві, а не в нікому невідомих на той час Черкасах...

З явною помилкою пов’язане і уявлення про оборону Черкас 1482 року. Відомий історик Михайло Владимирський-Буданов (1838–1916) 1890 року написав: “Черкаський замок... у 1482 році... не тільки уцілів, але черкашани, під керівництвом Матвія Кмити, розбили татар” (Владимирський-Буданов М., 1890, с. 83–84). Згодом ця позиція повторювалася у багатьох наукових та краєзнавчих публікаціях. І чомусь ніхто навіть не поставив питання: як могло статися, що внаслідок нападу орди зруйновано значно могутніший Київ, а маленьке поселення вціліло? На жаль, впевненість авторів тих публікацій у героїзмі місцевих жителів, яка повторювалася із публікації в публікацію, залишається лише в рамках їх фантастичних уявлень. А от документальне свідчення від самого хана Менглі-Герая у листі до великого князя московського Івана III 1495 року свідчить зовсім про іншу ситуацію: “...місто Київ спалив я, Хотковича Івашка пана з жінкою і з дітьми у полон взяли; Черкаське містечко йшовши спалив я...” (Сборник ИРИО., 1884, с. 218). Це повідомлення стосується конкретних подій 1482 року і ніяких інших. На це вказує те, що їх перераховано в одному контексті, де Менглі-Герай звертається до Івана III з нагадуванням про союзницькі стосунки, спільні інтереси і дії, виявом яких і був напад на Київ і Черкаси у 1482 році.

Серед значного розмаїття інших історичних міфів Черкащини можна назвати такі найпоширеніші міфи:

– існування кам’яного замку Дмитра Вишневецького в Черкасах;

- існування Ірдинського, Трахтемирівського та Канівського монастирів у XVI ст. (а то й раніше, та ще й з печерами);
- передача Трахтемирівського монастиря козацтву королем Стефаном Баторієм;
- козацькі могили у Трахтемирові та поховання Івана Підкови, Якова Шаха і Самійла Кішки у Канівському монастирі;
- заснування Мотронинського монастиря княгинею Мотроною;
- існування Зарубського монастиря в часи Русі, з якого вийшов і став київським митрополитом Климент Смолятич.

В окремих випадках, але не завжди, розглядаючи походження історичного міфу, можна визначити причини його виникнення. Наприклад:

- 1) у випадку з Мотронинським монастирем – це всього лише знахідка візантійської монети з літерою “М”, яка означала її номінал, але яка була сприйнята як початок імені “Мотрона”;
- 2) у випадку з Зарубським монастирем – це спрощений підхід до пояснення зв’язку між археологічними знахідками і документальними джерелами;
- 3) у випадку з 1482 роком – помилка Довнара-Запольського, який пропустив інформацію з листа Менглі-Герая;
- 4) у випадках із “козацькими міфами” – це, безпосередньо, ідеологічні уявлення Самійла Величка та Григорія Грабянки, які, проте, спиралися все ж таки на певну інформацію з польської літератури, але при цьому узагальнювали її та створювали своє бачення;
- 5) у випадку з назвою вулиця Чехова, яку перетворили на Чехова – це вже пряма фальсифікація.

На жаль, історичні міфи відзначаються живучістю навіть у тих випадках, коли вони вже детально розкриті і спростовані. Але сама ідея міфу, як виявляється, настільки подобається, що її продовжують і далі підтримувати. Зрозуміло, цьому сприяє достатньо вузьке поширення наукової інформації. Наприклад, це стосується міфу про заснування Мотронинського монастиря княгинею Мотроною, який був розвінчаний і пояснений ще на початку XIX століття, міфу про Татинець, який був розвінчаний ще Михайлом Максимовичем, міфу про Дмитра Вишневецького

як старосту черкаського і канівського, який був спростований ще 1907 р. Андрієм Яковлєвим, міфу про “чернґаси”, спростований Юрієм Мариновським і т. д.

До того ж ці міфи ще й мають своє продовження. Наприклад, згаданий міф про Татинець знайшов своє продовження в тому, що 2016 року в Черкасах одну з вулиць було перейменовано на Татинецьку.

До творення історичних наукових міфів долучаються навіть дуже знані і авторитетні науковці. Яскравий приклад – це міф про 700-річчя Черкас. Звісно, що ця ідея визривала у досить широкому партійному просторі 1980-х років. Але остаточно благословив його відомий історик Борис Рибаків своєю “Науковою запискою” 1985 року, затвердженою Інститутом археології АН УРСР. Можна, звичайно, цей акт виправдовувати вузьким колом відомих на той час джерел. Та насправді навіть відоме коло джерел на той момент не давало права на відповідний висновок! Це рішення мало не науковий, а суто партійний характер...

Нещодавно вийшла з друку об’ємна книга “Черкащина. Історія краю та його людності” (2017). Новий матеріал. Нові факти. Нові підходи у висвітленні багатьох проблем. Але, на жаль, багато в чому черкаські дослідники: 1) повторили ті міфи, які існували, а 2) деякі міфи вони просто обійшли, залишивши на розсуд читача, вірити їм чи ні. Останній підхід, звичайно, не можна вважати конструктивним.

І одна з сучасних проблем полягає в тому, що самі історики дуже важко відпускають міфи від себе. Хтось – в силу ідеологічних моментів, хтось – в силу суб’єктивної переконаності (навіть якщо вона суперечить об’єктивно існуючим фактам).

Чи можуть міфи завдавати шкоди? Це питання до певної міри риторичне. Звісно, на значну кількість міфів можна дивитися як усього лиш на певний пережиток. Але деякі міфи мають більш глобальний характер. Вони реально спотворюють розуміння історичного процесу. Зокрема це стосується міфу про 700-річчя Черкас і про зв’язок назви міста із “черкесами”. Адже цей міф дає можливість заперечувати належність Середнього Подніпров’я до європейського простору. Цей міф став основою для тверджень багатьох російських істориків ще від XVIII ст.

про варварський характер українського козацтва. Він став основою для теорії про “велику Черкесію” (Хотко), яка охоплювала межі від Кавказу до Дніпра. Насправді ж Черкаси творилися виключно як європейський форпост. Вся відома рання історія міста пов’язана не з черкесами чи татарами, а з очільниками форпосту, які походили з польських родів: пан Бедрих із Сілезії, пан Рафал із Слупова. Візьмемо до уваги, що і вся реальна історична інформація пов’язана з часом князів Коріатовичів, а не з кимось іншим. Взагалі, є всі підстави вважати, що у XIV ст. існував генетичний зв’язок із вихідцями з Карпато-Дністровського регіону.

Ще одним фактором спотворення історичної інформації є вживання (у т. ч. багатьма науковцями) невідповідної термінології. Маю на увазі передовсім такі поняття як “козацькі монастирі”, “оборонні монастирі”, “козацькі цвинтарі” і т. д. Насправді такі терміни спотворюють справжній зміст відповідних явищ.

У нашій розповіді ми можемо спостерігати ще й своєрідний ефект доміно, відповідно до якого поява одного міфу спричиняє подальшу появу нових міфів, які є чи своєрідним продовженням, чи доповненням до попередніх. Це ми можемо бачити як на прикладі міфів, пов’язаних із заснуванням Черкас, так і на прикладі “козацьких монастирів” у Каневі та Трахтемирові.

Отже, можна стверджувати, що міфологізація минулого займає досить значний сектор у наукових та краєзнавчих публікаціях, в історичній пам’яті населення як певного регіону, так і всієї України. Від цього залежить уявлення про місце наших земель у цивілізаційних процесах на теренах Східної Європи. При цьому не існує проблеми, якої не можна було б вирішити. Тому історичні міфи стосовно Черкащини варто розглядати та обговорювати. Для цього необхідно, перш за все, бажання самих вчених, широке висвітлення їх напрацювань, обговорення відповідних проблем на конференціях, активна комунікація із населенням та владою.

Література

Владимирский-Буданов, М. 1890. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). *Архив Юго-Западной России*. Часть VII. Т. II. Киев.

История русов. 1846. Москва.

Куштан, Д. 2019. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від заснування до 1652 року). *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні*. Вип. 28. Київ.

Куштан, Д. & Ластовський, В. 2016. Археологія та рання історія Черкас. Київ–Черкаси.

Ластовський, В. 2013. З приводу фальшування литовських півгрошей Остафієм Дашковичем. *Наукові записки з української історії*. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький.

Ластовський, В. 2018. Дмитро Байда-Вишневецький і Черкаси: міфи в історіографії. *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні*. Вип. 27. Київ.

Маркевич, Н. 1842. История Малороссии. Т. I. Москва.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). 1853. Т. 6. Санкт-Петербург.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). 1859. Т. 8. Санкт-Петербург.

Сборник Императорского русского исторического общества (Сборник ИРИО). 1884. Т. 41. Санкт-Петербург.

Сафаргалиев, М. 1960. Распад Золотой Орды. Саранск.

Яковенко, Н. 1993. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Київ.

Rulikowski, E. 1880. Czerkasy. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1. Warszawa.

ПРО АВТОРІВ

Удод Олександр, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту України НАН України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук заступник голови Національної спілки краєзнавців України.

Калакура Ярослав, доктор історичних наук, професор, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник вищої школи України, академік АН Вищої школи України.

Потильчак Олександр, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Філоненко Данило, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри мультимедійних технологій і медіадизайну, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Олексій Гончаренко, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

Иценко Жанна, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова.

Салата Оксана, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Левітас Фелікс, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри громадянської та історичної освіти Інституту післядипломної освіти Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Трухан Олександр, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри громадянської та історичної освіти Інституту післядипломної освіти Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Рамазанов Шаміль, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ФСП Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”.

Драмарецький Борис, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту української історіографії та джерелознавства ім. С. Грушевського НАН України; доцент Київського національного університету культури і мистецтв.

Бонь Олександр, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Ковбасенко Юрій, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури, Інституту філології Київського університету ім. Б. Грінченка.

Ластовський Валерій, доктор історичних наук, професор, Київського національного університету культури і мистецтв.

Шарпатий Віктор, доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Publishing house “Liha-Pres”
9 Kastelivka str., Lviv, 79012, Ukraine
44 Lubicka str., Toruń, 87-100, Poland

Printed by the publishing house “Liha-Pres”
Passed for printing: **May 21, 2021.**
A run of **150** copies.